

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ L.

КНИЖКА IV.

ЗА КВІТЕНЬ.

ЗМІСТ :

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: У луші (драматична поема) (докінчене)	3
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми: Гимн вдячності	46
ІВАН ФРАНКО: Мелеагер. Уривок першої пісні	51
ІВАН РАКОВСЬКИЙ: Боротьба за ідею розвою (докінчене слідує)	56
В. ВІЛЬШАНЕЦЬКА: Іскаріот, повість з життя галицького учительства (кінець слідує)	68
І. КОНЧИЦ: Кнут Гамсун	84
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Ніч	92
М. ЗАЛІЗНЯК: Українська популярна література в 1909 році. Календарі	93
Я. СЕДЕРБЕРГ: За водою, переклав Л. П. ський	107
М. ШАПОВАЛ: Новини нашої літератури: „Менти натхнення“, Гр. Кернеренка	124
П. ТЕНЯНКО: Поезії	129
Р. КІПЛІНГ: З індійських оповідань, переклала Н. Романович: Без Благословення церкви	130
Серед одкинутих	149
Близнята	168
М. ГЕХТЕР: З українського життя: Переселені	175
Е. ЛЕВИЦЬКИЙ: За границю: Балканський союз і австроросійське помирення	189
Бібліографія	197
Книжки надіслані до редакції	205
Поклик „Шкільного Союзу“	206
Оголошення.	
Зміст 5-ої кн. ЛНВістника.	

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка

під зарядом К. Балашової
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Жертуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Краєвого Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки,
на всяких мовах, скоро і точно.

Нові книжки!

Іван Франко: Великий шум, повість	1	К	40	с.
„Украдене щастє“, пєса на 5 дій	—	„	56	„
„Лис Микита опр.	1	„	30	„
„Анна Русника, королева Франції, брош. 40 с. опр.	—	„	80	„
„Фльорентийські ночі брош. 1 К опр.	1	„	40	„
Василь Мова (Лиманський): Старе гніздо й молоді птахи	2	„	24	„
Генріх Ібсен: Нора або хатка ляльки. Пер. Марія Грушевська.	—	„	42	„
Рудольф Ерінґ: Боротьба за право	1	„	—	„
А. Оляр: Від монархії до республіки (сторінка до історії французької революції)	—	„	40	„
М. Грушевський: З біжучої хвилі, статі на теми дня 1905—6.	1	„	20	„
„Байда Вишневецький в поезії й історії	—	„	70	„
„Вол. Антонович	—	„	35	„
Спиридон Черкасенко: Хвилини, Збірка поезій	—	„	56	„
Марно Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збір- ки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрік ся, Гайдамаки	2	„	—	„
Ол. Грушевський: З сучасної української літератури. Нариси і характе- ристики	2	„	24	„
М. Лезинський: Польська народова демократія	1	„	40	„
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання брош. 2 К 20 с., опр.	2	„	60	„
Й. Бойер: Сила віри, роман.	1	„	40	„
О. Кобилянська: „В неділю рано зіле копала“	2	„	24	„
Гут Гамсун: Пан, пер. Л. Пахаревський	—	„	70	„

Головний склад в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Нова сензаційна повість з життя української лігендії в Галичині з років 1900—1908

Журбенко Л. (псевдонім звісного белетриста)

ФІЛІСТЕР. ПОДІЇ З РОДИННОГО ЖИТЯ.

Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові. Отсю книжку висилає Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10. за надісланем переказом 3 кор. 30 сот. брошурований, а за 3 кор. 90 сот. оправлений примірник оплаченою поштою.

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Орган Товариства українських учителів середніх
і вищих шкіл „Учительська Громада“ у Львові.
Виходить 4 рази на рік книжками 4—5 аркушів.

Видає Редакційний Комітет. — Відповідає за редакцію: *Гв. Бровецький.*

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічно 5 кор.
Для заграниці: „ 12 „ „ 6 „

Члени Товариства „Учительська Громада“ дістають журнал безплатно.

Адміністрація: Львів, ул. Сунітської, „11“.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

РІЧНИК XIII

ТОМ L

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

КВІТЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ—1910

891.7905
LIN
v.13
no.4-6

3

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

У ПУЩІ¹⁾.

Драматична поема.

II.

Та сама хата, що і в I дні, тільки краще опоряджена. На комінку багато ескізів, мініатюр і всякої скульптури. По стінах зварилися скульпторські і мулярські. Багато полиць, на одних скульптура, на других новий посуд. В однім кутку гончарський станок. Вся хата має вигляд не то скульпторської студії, не то робітні гончара; багато недокінченої роботи. На рухомих підставках стоять бюсти, покриті м'якими шматами. В глибині хати зроблений альков; замість ліжка в нім маленька естрада, на естраді стоїть молода дівчина-індіянка в своїм дикарським убранні. Річард ліпить з неї статую натуральної величини; він робить дуже ретельно, то відступає, то відступає від статуї, приглядаєть ся, поправляє то позу дівчини, то позу статуї. Рухи швидкі, енергічні, в них видно запал, екстаз.

Річард (до себе). Отак... так буде краще... Ні, отак!
Тепер гаразд!.. Стій, дівчино, не руш ся.
Втомилась може?

(Дівчина хитає головою, що ні).

Ну, то ще постій,

а я тобі намиста дам за тее,
хорошого, блискучого. Ти любиш
намистечко?

(Показує дівчині намисто, знявши з полиці. Та усміхаєть ся і сплескує
руками).

Ет, зіпсувала позу!

(Іде і поправляє їй позу).

Сміятись можеш, а руками — зась!

(Показує на мигах, що руками не можна махати, і сам смієть ся.
Стукають у двері).

Голос (за дверима). Чи дома майстер Річард?

Річард.

Дома, дома!

(Як тільки почув ся стук, дикарка кинулась і засунула завіси алькова,
так що її не стало видно).

Джонатан. Добридень, Річарде.

Річард.

Здоров, здоров!

Давно тебе не бачив. Щось ти, брате,
Цураєш ся моєї хати.

Джонатан.

Ні,

я не цураю ся.

Річард. Сядь, гостем будеш,
а я робитиму твм часом далі.

(Одслоняє дівчину. Джонатан миттю обертаєть ся плечима до Річарда
і дівчини).

1) Докінченне, див. III кн. ЛНВ.

Річард. Бо глина сохне, час не жде, ти знаєш.
(Джонатан мовчки розкриває велику книгу, що лежить на столі і схиляється над нею)

Річард (дає позу дівчині, береться до роботи, поспівуючи і розмовляючи).

(Співає) Ой білі квіти на ділеї
побачив я.
Лети до милої моєї,
душе моя!

(говорить) Се, Джонатане, маю справжнє свято!
Дивись, яку я глину тут знайшов.
То скульптори в Італії сій глині
ціни б не склали! (Подає Джонатанови шмудку глини).

Джонатан. Справді добра глина.
Се треба взяти собі.

Річард. Ти знов працюєш?
Ну, слава Богу, се я дуже радий,
що ти вернувсь до праці.

Джонатан. Я вернувсь,
та з иншим серцем, з иншою душею,
пиху покинув і в покорі духа
оддав на службу Господу себе.

Річард. І щож ти робиш?

Джонатан. Що громадї треба.

Річард. Що ж треба?

Джонатан. День свою потребу має.

Річард (за роботою слухає не уважно. Співає.)

„Блакитні квітоньки дзвіночки
побачив я.

Кому се ти плетеш віночки,
красо моя?“

Джонатан. Що ти співаєш?

Річард. Пісню фльорентинську.

(Співає) „Червоні квіти на гранаті“...

(Дівчина спускає руку) Знову?

Чи ти втомилась? Ну, постій хвилинку,
я хутко дам спочити. (Поправляє позу).

А знаєш, друже,

ся статуя, се буде щось нового.
Давно вже так я серцем не горів,
як отепер. Здається, день і ніч
не відступав би від роботи! Правда,
що і модель таку не завжди знайдеш!
шукав я цілий рік, — знайшов — сьогодні.
що за хороше дике дитинячко!
Глянь, Джонатане!

Джонатан. Річарде, послухай,
сказати по правді, я не сподівався,
щоб ти вже до такого міг дійти.

Річард. Ти що на думці маєш?

Джонатан.

Знаєш добре.

Річард. Ні, далєбі, не знаю.

Джонатан.

Дай же спокій!

Та хто ж не знає, що таке моделі
для молодого скульптора. Нехай би
хоч християнку взяв!..

Річард. (*Кидає роботу, вражений*) О, Джонатане!

Як би се Годвінсон таке провадив,
то я б не здивувався. Але що ти,
мистець мистцеві отаке говориш,
дивуюсь я і жаль мене бере.

Як би ти був митцем справдешнім зроду,
ти б чисту мав фантазію і думку,
ти б знав, що в урочистий час роботи
ми не на грішнім світі живемо, —
навколо нас тоді країна мрії,
те царство Боже на землі, якого
даремне довго так шукають люде.

Джонатан. Ти думаєш, що ти його знайшов?

Річард. Так, думаю і знаю.

Ти щасливий.

Джонатан.

Річард. Щож, годі вже мені нещасним бути,

доволі вже того плачу й ридання,
і стогону, і скреготу зубів.
Земля не пекло, люде не прокляті
і радощі не гріх, а Божий дар.

Джонатан. Коли ті радощі від Бога справді.

А що в тобі тепер їх породило? —
жіноче тіло, грішная краса!
і тим ще й інших звабити бажаєш.

Яке ж то „царство Боже на землі“?!

Річард. (*Спочатку нічого не говорить, іде мовчки, дає дівчині
намисто непонизане і нитку, засуває альков, закриває мокрим рядном ста-
ттю і вертаєть ся до Джонатана.*)

Нехай не вабить грішная краса
Твоїх святих очей. Ох, Джонатане!
І хто більмо тобі навів на очі?
Колись у тебе инший погляд був.
Я так утішив ся, як ти приїхав
до нас в кольонію. Вітав я друга
в тобі, мій Джонатане. Чи ж тепер
я бачу ворога перед собою?

Джонатан (*задумавсь, далі подає Річардови руку*).

Ні, Річарде, не ворога ти бачиш.

Так хутко ворогами не стають
і я надію маю, що з тобою
ми спільною дорогою ще підем.

Тобі здаєть ся, що тепер осліп я, —

- Мені здаєть ся — ти ще не прозрів.
 Річард. Ну, добре вже, покиньмо се змаганнє.
 Ти що читав тут? (*заглядає в книгу*).
 Біблію? Исход?
- Джонатан. Та се я хтів порадитись у тебе..
 Річард. Ну, з мене, брате, кепський богослов.
 Джонатан. Ні, тут не богословія, тут инше:
 Се для зібраннів молитовних свічник
 замовила громада. Я гадаю,
 що може тут погодитись артиста
 із християнином. Громада хоче,
 щоб свічника зробиць на той взірєць,
 що в Біблії описано. От слухай: (*читає*).
 „Різблений маєш ти зробиць свічник,
 стебло його і чаші й круги й лисця
 у нього мають бути...“ Не збагну,
 і скілько чаш, і що воно за круги.
 Не розберу! — Ось прочитай лиш ти.
- Річард (*читає про себе, далі одсовує книгу*)
 Я ражу так: закрой ти сюю книгу
 і текста сього більше не читай,
 коли артистом хочеш зоставатись.
- Джонатан. Я хочу християнином зостатись.
 Річард. Та ти ж себе в неволю завдаєш
 єгипетську! Адже громада наша
 із Годвінсоном вкупі стілько ж тямить
 в тому, що гарне, як отой мій кий;
 либонь ще й менше!
- Джонатан. Річарде, будь радий,
 що ти перед товаришом сказав се,
 бо як би сі слова дійшли до слуху
 громади й вчителя..
- Річард. Овва! Злякав!
 я їм готовий в вічи се сказати: —
 що правда, то не гріх. Та я й сказав
 їм щось подібного, коли схотіли,
 щоб я там фініки якісь лінив
 над вікнами та над дверима в школі —
 се Годвінсон так видумав премудро
 покрасу ту, десь вчитавши в текстї. (*Смієть ся*).
- Джонатан. До речі; я тобі хотів сказати:
 даремне ти з громадою завів ся
 а надто з Годвінсоном.
- Річард. Що ж мені
 твій Годвінсон?
- Джонатан. А те, що він в громаді
 велику силу має.
- Річард. Хай він має
 в громаді силу, я — на самотї.

- То й буде з нас обох.
 Д ж о н а т а н. Чи ти гадаєш
 один проти громади йти? Для чого
 отся твоя робота?
- Р і ч а р д. Для краси.
 Д ж о н а т а н. Кому потрібна та краса?
 Р і ч а р д. Мені
 і тим, що в слід мій підуть
- Д ж о н а т а н. Де ж ти бачиш
 таких людей?
- Р і ч а р д. Та хоч би Деві наш.
 Д ж о н а т а н. Оте хлопя?
 Р і ч а р д. Оте хлопя. І більше
 для мене значить усміх мого Деві,
 а ніж прокльони твого Годвінсона.
 Що ж до громади, я їй те даю,
 чого їй треба (*показує на посуд*). От і всі рахунки!
- Д ж о н а т а н. Ні, Річарде, се ще не всі рахунки
 Твоя шановна пані матка...
- Р і ч а р д. Годі!
 Про се не звик я говорить ні з ким.
 Доволі з тебе знать, що я ніколи
 невільником не стану в себе в хаті.
- Д ж о н а т а н. І в кого ти такий запеклий вдався?
- Р і ч а р д. Такий весь рід: вікліфовці, лолларди,
 „незгідні“, „незалежні“, „рівноправці“,
 такі були мої питимі предки.
 Мої всі кривні волі домагались,
 від короля, від церкви, парламенту,
 а я — від них самих. Така вже кров.
- Д ж о н а т а н. Се горда мова, та душі спокою
 немає в ній.
- Р і ч а р д. На що мені спокій?
 Я ще живий, ще рано спочивати.
- Д ж о н а т а н. Хотів би знати я: невже ти завжди
 так певний себе, як тепер? Невже
 не знаєш ти ні муки, ні вагання?
- Р і ч а р д. Чому не знаю? Все, що ти говориш,
 я сам собі казав не раз, не два.
 Та сї вагання й муки переміг я,
 вони вже пережиті раз на завжди.
 І розум мій, і серце, й віра кажуть,
 що путь моя правдива. Але єсть
 вагання інші — їх перемогти
 далеко тяжче, надто самотному...
 Ти, Джонатане, руку дав недавно
 мені на приязнь. Ти один в сій пуші
 мені б міг допомогти, якби схотів.
- Д ж о н а т а н. Аби я зміг, охоти не бракує.

Річард. Так от що, брате, ти мені скажи,
(*одкрива статую*) що зроблено в сій статуї погано.

Джонатан. На погляд мій — вона погана вся.

Річард. Погана чи поганська?

Джонатан. Так, поганська.

Річард. Забудь на час, що ти вже став святим,
і подивись на неї давнім оком.

Коли б тоді, як ми з тобою вкупі

блукали по палацах італьянських,

тобі зненацька показав хто небудь

сю статую — ти що б сказав про неї?

Джонатан. Тоді сказав би певне: „гарний твір“.

Річард. А як би хто просив тебе вказати,
що в ній змінити?

Джонатан. Я б сказав: нічого.

Та тільки се сказав би, як поганин.

Тепер, як християнин я кажу:

розбий її!

Річард. З останнього стягну ся,
а виллю з бронзи!

Джонатан. Річарде, я мушу

остерегти тебе, поки не пізно...

(*Виходить Деві*).

Деві. До тебе, дядьку, люде там прийшли.

Річард. То клич до хати.

Деві. Кликав, та не йдуть,

ми, кажуть, поговоримо в садочку,

там затишніш.

Річард. Та що ж воно за люде.

Деві. З Род-Айленду якісь. Іди, бо ждуть.

Річард. Я йду. Ти Джонатане, ще посидь тут. (*виходить*).

Джонатан. Чи дядько твій нічого ще не знає?

Деві. Та ви ж сказати мали.

Джонатан. Я не встиг.

Ти сам скажи.

Деві. За мене не турбуйтеся!

Без вас я знаю, що мені робити.

Джонатан. Сьогодні ти не дуже іречний, Деві.

Деві. Ай, дайте спокій! (*подаєть ся до дверей*).

Джонатан. Та куди ж ти, Деві?

Деві. Піду, довідаюсь, що там ворожать.

Джонатан. Стрівай зажди, і я з тобою йду. (*Обов виходять*).

(*Індиянка виходить з алькова, розсхожуєть ся по хаті і розглядає, усмі- хаючись, свою статую*).

Дженні (*вбігав раптово*). Ой горенько! Та де ж се Річард?
Пробі!

(*Бачить індиянку*).

Ти хто така? Ти тут чого?

(*Індиянка мовчить, вороже дивить ся на Дженні, притулившись до педстала статуї. Дженні раптом глянула на статую*)

Ах, так?

То, значить, правда? Ти живеш у нього?

(Люто наступає на індіанку)

Геть звідси, геть, бо я тебе убю!

(Ханав кия, що попавсь під руку, і заміряєть ся на індіанку. Тая з різким криком ханав скульпторського молотка, замахує ним, мов томагавком і собі наступає на Дженні. Едіта і Крістабель вибігають на крик з надвору. Індіанка миттю ховаєть ся в альков. Дженні кидає кия і заходить ся плачем.)

К р і с т а б е л ь. Сестричко Дженні, що з тобою, любя?

Е д і т а. Що сталося тут? Чого ти плачеш, доню?

(Підходять обидві до Дженні).

Д ж е н н і *(одвертає їх, пручаєть ся по дитячому).*

Лишіть мене, лишіть мене, не руште!

Я більше не прийду до вас ніколи...

Недарма татко не пускав... Ой лихо,
яка я нещаслива! *(Ридаючи, вибігає з хати).*

Е д і т а.

Що се з нею?

К р і с т а б е л ь. Ох, тая Дженні ще зовсім дитина,
на сльози їй не дорого. *(Задумуєть ся і зітхає).*

Ой мамо!

Е д і т а. Чого зітхаєш?

К р і с т а б е л ь.

Ти се знаєш, мамо!

Е д і т а. Жаль не до речі.

К р і с т а б е л ь.

Матінко! Матусю!

Чи се ж вони сюди сьогодні придуть?

Е д і т а. Так.

К р і с т а б е л ь. Річарда ти мусиш боронити.

Е д і т а. Ми тільки правду боронити мусим,
її одну.

К р і с т а б е л ь. Та Річард бо твій син,
він — кров твоя. Як би на мого Деві
хто нападавсь, я б кинулась, як племінь.

Е д і т а. Я вже згубила сина, а тепер
ти ще й дочку від мене одбираєш.

К р і с т а б е л ь. Ой мамо, що ти кажеш, бій ся Бога!

Як можеш ти зрікати ся дітей?

Се ж, мамо, гріх, сього Христос не хоче.

Е д і т а *(бере зо стола Євангеліє і розкриває його на закладці).*

Дивись сюди, читай уважно, дочко.

Читай у голос. Ось оттут, читай!

К р і с т а б е л ь *(читає тремтячим голосом).*

„Не думайте, що Я прийшов

кинути мир на землю, не

прийшов я кинути мир, тільки

меч. Прийшов бо відлучити

чоловіка від батька його і дочку

від матері її і невістку від

свекрухи її. І вороги людині

родичі її“.

(Спиняється з стоном).

Неси, мамо, сее розуміти!

Едіта. Читай, читай.

Крістабель. О Христе, Сине Божий!

(Читає все слабшим голосом).

„Хто любить батька чи матір над Мене, не годен Мене; хто любить сина чи дочку над Мене, не годен Мене“ *(Голос її уривається).*

Едіта *(дочитує сама твердим, сумним голосом).*

„І хто не прийме хреста свого і за Мною не піде, не годен Мене“.

(Річард входить. Крістабель при його вході зривається і йде в ванкір. Едіта зостається над книжкою, але не читає, дивиться поперед себе сумним, темним поглядом).

Річард *(сїдає на ослоні біля комінка, поглядає на матір. Стиха говорить до себе).*

Яка сумна чогось сьогодні мати...

Се ж певне я їй жалю завдаю...

Але сей смуток до лица матусі.

У неї гарні старощі... Сей погляд,

сі прості лінії, одежа навіть —

правдива Mater dolorosa!

(Бере з комінка віск і ліпить, вдвляючись в матір)

Едіта.

Сину!

Що робиш?

Річард. Так, нічого, бавлю руки.

(Шпарко ліпить далі).

Едіта. Ти знову бавиш ся...

Річард.

То що в тім злого?

І діти бавлять ся. Христос їх любить.

Едіта. У тебе не дитячі забавки,

і сам ти не дитина. *(Мовчанне).*

Слухай, сину!

(Знов мовчанне. Річард все ліпить).

Річард. Я, мамо, слухаю. Кажі, кажі!

(Ліпить все швидче).

Едіта. Колись ти сам казав, що гріх так жити,
як ти живеш.

Річард.

То вже було давно.

Тепер я инше думаю, матусю.

Едіта. Що ж саме?

Річард. Думаю, що в світі кожен

Своє завдання має і — свій хрест.

Едіта. Яке ж, ти думаєш, твоє завдання?

Річард. Мій хист і мрія.

Едіта.

Ти колись казав,

що тут потрібно хліба, а не мрії.

Річард. Я, мамо, потім иншого навчив ся.
 Едіта. Де ж ти навчив ся?
 Річард. Та хоч би в тій кнвзі,
 що ти в руках держиш. Я прочитав
 уважно притчу...
 Едіта. Про таланти, сину?
 Ти певно зрозумів її не так.
 Річард. Ні, мамо, я читав простійшу притчу,
 її й дитина може зрозуміти.
 Про Марту і Марію я читав.
 Едіта. Хіба то притча?
 Річард. Все одно, матусю,
 Тут річ у тім, як розумить її.
 Едіта. А ти ж як зрозумів?
 Річард. Та дуже просто:
 що Марта дбала про потреби часу,
 Марія ж прагнула того, що вічне.
 Едіта. Ти думаєш...
 Річард. Іти у слід Марії.
 Крістабель (з ванкіра сплаканим голосом).
 Ходи до мене, брате!
 Річард. Що там, Белло?
 (Лизав роботу на дзигликові перед комінком і йде в ванкір).
 Едіта (спішно підходить і дивить ся на роботу, що лишив Річард).
 Моє обличчя! Господи, ратуй
 і змилуй ся... Навік, навік загинув..
 (Річард і Крістабель виходять, взявшись за руки).
 Крістабель. Матусю, глянь на мене і на нього..
 (Едіта робить одвертаючий рух рукою і, похиливши голову, виходить
 із хати).
 Річард. Та що се з матірью сьогодні, Белло?
 І ти якась чудна...
 Крістабель. Ні, я нічого...
 То вже минуло... Річарде, скажи,
 які се люде там були в садочку?
 Річард. Та то купці з Род-Айленду.
 Крістабель. Чого?
 Річард. Вони мене в Род-Айленд закликають
 за вчителя. Дають чималу плату.
 Крістабель. Що ж ти сказав?
 Річард. Що не поїду.
 Крістабель. Чом?
 Річард. Тобі се дивно?
 Крістабель. Ні... так... я гадаю...
 як добра плата, то... то... Може б варто...
 Річард. Щоб я покинув тут свою родину
 для тої плати?
 Крістабель (з героїчним зусиллям).
 Ти про нас не думай,

поїдь в Род-Айленд. Се для тебе краще.
 Річард. Та що се ти мене випіраєш?
 Чи я й тобі вже, Беллочко, обрид?
(Крістабель закриває обличчя хвартухом. Річард здивований і стурбований підходить до неї. Раптом увіходить Джонатан, при вході оглядає всю хату).
 Джонатан. Тут не було нікого ще?
 Крістабель. Нікого.
(Джонатан швидко виходить).
 Річард. Чого він се спитав? А хто ж мав бути?
 Крістабель. Хто?.. Я не знаю... Може... Ні, ніхто!
(Збентежена метушить ся по хаті, далі починає покривати статую рядом).
 Річард. Та що ти робиш, Белло? Схаменись!
 Крістабель. Так, щоб не сохло.
 Річард *(смієть ся)*. Ти за неї дбаєш?
 Я дуже радий, тільки все ж не руш.
 Я, Беллочко, вже краще сам накрию.
(Накриває статую рядом. Щось стукнуло. Крістабель здрігнула ся).
 Річард. Чого ти? Се віконниця. *(Мовчанье.)*
 Крістабель. А може б ти, Річарде, таки туди поїхав?..
 Річард. Куди?
 Крістабель. В Род-Айленд... Так, хоч ненадовго.
 Річард. Навіщо се? З якої речі?
 Крістабель. Бачиш, тебе не всі тут люблять у громаді.
 Річард. От новина! Я знаю се, я звик.
 Крістабель. Таки ти справді гострий. Ти б часами щось відступив...
 Річард. Та що ж я відступлю?
 Не можу я від хисту відступитись.
 Крістабель. Та не зовсім... а може так, на час...
 Річард. Як від Христа Петро?
 Крістабель. Ох, я не знаю!
 Як би ти хтів, ти сам знайшов би спосіб.
 Тоді було б так добре... І матуся була б така щаслива...
 Річард. О, я знаю!
 Ви хочете щоб зрадив я скульптуру?
 Не можу я, бо зрадником не вдаю ся.
 Та навіть хоч би й зрадив, як Іуда, я певне б і повісив ся, як він.
(Деві раптово вбігає в хату).
 Деві. Вони вже йдуть
 Крістабель. Ой!
 Річард. Хто?
 Деві. Усі старі і Годвінсон! *(Вибігає в ванкір).*

Р і ч а р д.

Так от що! Розумію...

Ну що ж, нехай ідуть. Не бій ся, Белло!

(Увійходять: Годвінсон, Кембль, Калєб, Педдінтон, Абрагам Сміт, Джакоб Мілє, Джірімая Ортвін, Метью Фільдінг і ще скілька старих. За ними Едіта і Джонатан).

(Момент нїякового мовчання).

К е м б л ь. Добридень, Річарде, не ждав одвідин?

Р і ч а р д. Не ждав, але вітаю, будьте гості.

Г о д в і н с о н. В гостину не прийшли б ми в сюю хату,
але повинність вища може змусить
і в капище зайти.

Р і ч а р д (скинів, але погамував себе) Такої мови
не чувано в сій хаті досі. Справді,
коли б не сії чесні громадяне,
я знав би, як на сеє відказати.

(до громади)

Батьки мої, прошу сідати.

(Старі сідиють в ряд по лавках позастілєю. Едіта став осторонь. Джонатан сідав на окремому ослонї ближче до Річарда).

К а л е б П е д д і н т о н (до Річарда). Сину,

ти маєш дякувати громадянам,
що так по батьківськи за тебе дбають.
І я, найстарший від усіх літами,
до тебе потрудив ся сам прийти.

Р і ч а р д (здержано). Я дякую за честь.

К а л е б. Ми б мали право
тебе покликати на суд громадський...

Р і ч а р д. На суд?! Я не злочинець!

Д ж о н а т а н (тихо до Річарда). Але ж, брате,
впадати в річ старому — як же можна!

К а л е б (до Річарда). Даремне ти скинів. Отож то саме,
що ми тебе не кликали на суд,
а зважили вперед прийти до тебе
сами подивитись, як живеш,
та роспитатись. Поговори всякі
про тебе ходять (до Кембля).

Джошує, кажи.

К е м б л ь. Радніший би мовчати я, братове.

Бо се таке... Ну, як його й казати?..

(до Річарда). От бачиш, Річарде, увів ти в славу
мою дочку.

Р і ч а р д.

Я, батьку Джошує?!

Твою дочку я щиро поважаю,
їй зроду слова не сказав пустоого,
бо сам би се вважав за непристойне.

К е м б л ь. Не знаю... Я то сам гадав про тебе,
що ти поштивий хлопець. А про те
таки ти Дженні збаламутив.

К р і с т а б е л ь (виходить з ванкіра).

(до Кембля). Батьку,

побій ся ти гріха! Та що ж лихого
могло спіткати Дженні в нашій хаті?
Ти ж знаєш нашу матір і мене,
чи ми б яке нікчемство допустили?

Е д і т а. Громада знає, — я не покриваю
гріхів свого сина, — отже я
скажу по щирости, що баламутом
мій син не був ніколи, скільки знаю.

А щоб він звів з ума твою Джоанну...

К е м б л ь (*поспішно*). Щоб звів з ума, того я не кажу,
моя дитина не такого роду.

*Запняється, немов розважаючи річ сам собі і шукаючи виразу своїм
думкам).*

Ні, я кажу: він збаламутив Дженні...

Раз він зліпив тут з неї подобизну
і нарядив принцесою. От дівка
від того часу наче одуріла,

*(Опанувавши думкою, оживляється і говорить швидче; нїяковість його
зникає).*

Не дбає ні про що, лиш про убори.

Я їй розбив свічадо, так вона
у воду видивляється на себе.

А тую подобизну так злюбила,
немов душа її, самої Дженні,
переселила ся в ту кляту ляльку.

(До Річарда). Се ж я обвинувачую тебе,
що ти не знищив тої подобизни,
як я просив, і тим поставив Дженні
на шлях до згуби вічної.

(Річард збирається щось сказати, Джонатан встає поперед нього).

Д ж о н а т а н (*до громади*).

Батьки,

дозвольте промовить слово?

К а л е б.

Можна,

коли ти що до діла маєш мовить.

Д ж о н а т а н. В сій справі Річардови говорити
нїяково, але що ж винен Річард,
коли дівчаті хочеть ся уборів?

Се ж може б так було й без подобизни, —
відомо, вже така жіноча вдача.

Ти ж, батьку Джошуе, тут не довів,
щоб Річард справді вводив Дженні в славу,
то нащо ж ти сказав таке слово?

К е м б л ь. Не бійсь, я слів не кидаю на вітер...

А через що ж тепер уся жінота
„невісткою Едіти“ Дженні дражнить?

Та що казати, сам я помічав,

що Річард задивляється на неї.

Чого він саме з неї подобизну
зліпив? Чи мало тут у нас дівчат?

К р і с т а б е л ь. Батьки мої, я знаю, що ніколи
мій брат не сватав Дженні.

К е м б л ь. Отож то!
Не сватав, а дурив.

К р і с т а б е л ь. Та поспитайте
її саму. Коли боїть ся Бога,
то мусить же вона сказати правду!

К а л е б. Так, брате Джошуе, хай прийде Дженні
і скаже нам, чи обіцяв їй Річард
її узяти за жону. Як скаже,
і доведе, що справді обіцяв,
то мусить він із нею одружитись.

Громада баламутства не попустить.

К е м б л ь. Та дівчині ж воно неначе й сором
прилюдно про такеє говорити.

А б р а г а м С м і т (*Говорить уривчасто, рішучо, суворо, але з від-
тїнком добродушности*). Повинна. Річ громадська.

Треба приклад.

Роспустять ся молодики — що ж буде?

К е м б л ь. Як би кого послати...

К р і с т а б е л ь. Я пошлю
(*у ванкір до Деві*). Біжи до Дженні, синку, та швиденько.

К е м б л ь. Скажи, що батько їй велить прийти.
(*До громади*). Инакше б не насмїлилась, я знаю.

Д е в і (*іде*).

К а л е б. А поки прийде дівчина, провадьмо;
ще маємо про що поговорити.
(*До Річарда*). Гає от, чутки недобрі йдуть про тебе:
що з дикунами водиш ся на пуці,
приводиш їх сюди...

Р і ч а р д. Не знав я, батьку,
що християнин мусить гордувати
створіннем Божим. Сам Христос ходив
до Самарян і Ханаанців — чим же
сі дикуни від тих народів гірші?

Г о д в і н с о н. Вважайте, браття, як се він зухвало
себе рівняє до Христа! (*До Річарда*). Скажи ж ти,
чого Христос ходив до тих невірних?
Чей не за тим, щоб нечесть идолянську
у них і переймати й прищепляти?
Вже ж ти не скажеш сам, що ти ходив
Христової науки уділяти
тим дикунам?

Р і ч а р д (*до Калеба*). Ти, батьку, запевняв,
що ви мене тягти на суд не мали,
а тут уже й суддя знайшов ся. Знайте ж,
що я йому відповідать не буду.

Г о д в і н с о н (*встає; до громади*).
Судїте, браття, ви між ним і мною.
(*Показує на Річарда рукою*).

Сей чоловік одразу став мені,
 мов камінь спотикання на дорозі,
 хоч я йому ніколи зла не зичив,
 я, навпаки, про його душу дбав,
 як про свою — яка ж за сее дяка
 була мені? Брат Джошуе посвідчить,
 яку вчинив наругу надо мною
 ненависний сей идолотворитель.
 (до Кембля). Ти ж памятаєш тую подобизну,
 що він зліпив на глум, неначе з мене?
 я по одежі взнав, що то мій образ.

К е м б л ь (*ховає мимовільний усміх*).

Вже ж памятаю! Та вона запевне
 ще й досі в нього. (до Річарда). Покажи її.

Г о д в і н с о н (*поспішно*). Показувати я не вимагаю.

Р і ч а р д. Чому ж? я можу (*іде і достав з шафи ту фігурку,
 що колись зліпив Деві*).

Ось вона, дивіть ся.

(*Де хто з громади не може вдержати сміху і захиляється за сусіда*).

Д ж і р і м а я О р т в і н (*тихо до своєю сусіда Фільдінга*).

Я б се пізнав не тільки по одежі.

Г о д в і н с о н (*мійвно*). Гадаєте він послух вашій волі
 тим об'явив, що показав осе?

Коли його безчельний, ниций вчинок
 не знайде осуду з руки громади,
 то я прийму собі се за ознаку,
 що час мені шукать де инде місця,
 де б голову тружденну прихилити,
 бо тут її неславою вкривати
 усякий блазень може безборонно.

У а л е б. Спокій ся, гідний вчителю, будь певен,
 що ми тебе на глум не віддамо
 молодикам. (*Бере в руки фігурку Годвінсона*).

Ти, Річарде, признай ся

з яким ти заміром зробив сю постать.

(*Річард мовчить. В сю хвилину в хату входять Дженчі і Деві і
 спиняють ся коло порога. Деві остовнів, уледівши свою фігурку в рукав
 Калєбових*).

К а л е б. Ми розумієм так твоє мовчанне,
 що ти нічим не можеш оправдатись,
 бо тямим всю гідоту свого вчинку.
 І наша рада батьківська тобі —
 направить каяттем свою нечемність.
 Учитель наш, ти знаєш, братолюбний
 і він тобі простить по християнськи,
 як ти його прилюдно перепросиш.

Г о д в і н с о н (*поспішно*). А сю фігурку знищиш.

К а л е б (*до Годвінсона*). Вже ж, не як.

(*До Річарда*). Тут, сину, довго думати нема що.

От приступи, греченько уклони ся,

скажи: „згрішив я, батьку, перед Богом і проти тебе“. Щож? — Чого уводиш?

Р і ч а р д. Я перепрошуватим його не буду.

К а л е б. То, значить, буде суд (*Річард схиляє голову на знак згоди*).

Д е в і (*з поривом*). Се я зробив!

зовсім не дядько Річард?

Г о д в і н с о н (*до Деві*). Справді, хлопче?

А хто ж тебе навчив таке робити?

Д е в і. Ніхто, я сам! Та їй же Богу, сам!

Г о д в і н с о н. Ти не божись, то нечестива звичка.

(*До громади*). На суд з малим, звичайне, я не стану,

я сподіваюсь, що в його родині

і так його не всі за се похвалять,

Е д і т а. Належну кару буде мати хлопець.

К р і с т а б е л ь (*до Калеба*). Простіть його, він перепросить.

К а л е б. Звісно,

а хлосту все таки не вадить дати

для прикладу.

Д е в і (*до Крістобелі*). Завішусь, як побеш?

(*Крістобель умовляє його нишком, він трясє головою з сльозами лютости на очах*).

Р і ч а р д. Мій небіж не зовсім по правді каже,

що сам він се робив. Ми вдвох рєбнли.

(*Деві пориваєть ся щось казати, Річард його утримує рухом*).

Як старший, я відповідати мушу

і я готов. Я суду сам прошу.

Але вперед дозвольтє иншу справу

залагодить, (*До Кембля*). Прийшла твоя дочка.

Не випадає дівчині стояти

так довго у порога.

К а л е б. Се то правда.

Ми зараз поспитаємо її.

(*Під час сцени з Дженні, Годвінсон перегортає біблію і зазначає закладками якісь тексти*).

(*Крістобель виводить Деві в ванкір*).

К а л е б (*до Дженні*). Чи Річард Айрон обіцяв коли з тобою одружитись?

(*Дженні мовчить, спустивши очі до долу*).

К е м б л ь. Що ж мовчиш?

Кажі, коли питають.

(*Дженні затуляє обличчє рукавом, і схилює*).

Р і ч а р д. Панно Дженні,

я вас прошу виразно відповісти.

Ваш панотець мені уймає чести,

прилюдно дорікаючи, що я

вас баламутив ніби то.

Д ж е н н і (*спалахнувши і перемішив сором*). Та вже ж!

А хто ж мене рівняв і до принцеси

і до русалки... і... і вже не знаю,

- до кого ще? Хто правив теревені,
аби мене барити?
- Річард. Запевняю,
що заміри мої були невинні,
але як я необережно зрушив
вам спокій серця, то бажав би знати...
- Абрагам Сміт. Та що там! Поберіть ся й ділу край!
Дженні (з поривом злісної упертості).
Ні за що в світі не піду за його!
- Кембл (збентежений).
Ну, се вже, дочко, теє... не по правді.
Се ти пеначе коверзуеш...
- Дженні. Ні!
Не хочу я! Хіба я посліднійша,
щоб він мене... (знов затуляєть ся хвартухом і через те її
слова замушакть ся).
- Кембл (тримає). Джоанно, годі слинить!
Кажі по людськи, що тобі не в лад!
Ну, говори ж!
- Річард. Так, панно Дженні, справді
вам слід би пояснить свої слова,
бо се мені образа.
- Дженні (до Річарда з погрозою). Ну, гаразд!
гаразд, я поясню. (До громади). От люде добрі,
вже Річард Айрон має жінгу в хаті,
нехай же він тримаєть ся її!
- (Біжить до алкові, розсовує запови і показує рукою на дикарку, що
прищулилась у кутку).
- (Громада жахаєть ся. Де-хто одвертаєть ся, де-хто сплювує з оидю,
де-хто сплескує руками).
- Кембл (встає і підходить до Дженні).
Ходім до дому, дочко. Хай сій хаті
те буде, що Содомові й Гоморрі!
(Бере Дженні за руку і виходить в крайньому гніві)
- (Дикарка, улучивши момент, поки громада ще не оговталась, зриваєть ся
і прожогом втікає в покинуті на отвір двері)
- Едіта. Як смів ти в нашій хаті гріх чинити?
хоч би мене з сестрою посоромивсь!
- Річард. Матусю, я се можу пояснити...
- (Едіта обурена одвертаєть ся, Крістабель, затулывши обличчє руками
виходить у ванкір).
- Годвінсон (до громади).
Чого ж нам ще роспитувать, братове?
Здаєть ся, досить бачили. Се зветь ся:
Зловити на гарячім вчинку.
- Абрагам Сміт. Правда!
М. Фільдінг. Се щось нечуване!
Калеб. Образа Бога!
Дж. Мілльс. Такого попускать не можна.

Д ж і р. О р т в і н. Звісно!
 Г о д в і н с о н (*бере біблійю, що лежить на столі*).
 Я думаю, нам варто прочитати,
 що роблено в Ізраелі такому,
 хто блуд чинив з поганськими жінками.

Р і ч а р д. Так справу ставити я не дозволю!
 Г о д в і н с о н (*до громади*).
 Невже він думає ще одрікатись?
 За кого ж він нас має?!

А б р а г а м С м і т. Та за дурнів!
 Д ж о н а т. Батьки мої, дозвольте мовить слово.
 М. Ф і л ь д і н г. Ну вже відомо, ти його товариш,
 то будеш заступати ся.

Д ж о н а т. Я, батьку,
 громаді завжди був слухняним сином,
 вважаю я за гріх її дурити,
 крім того звик я правду цінувати
 над всяку людську приязнь.

К а л е б. Ну, кажи.
 Д ж о н а т. Я говорив з товаришем про сюю
 поганську дівчину. Він запевняв,
 що він її привів не для роспусти.
 Я певен, що мені, як своєму другу,
 признав ся б він по правді.

К а л е б. А навіщо ж
 вона йому здалась?
 Д ж о н а т. Шановний батьку,
 я тямлю, що й така мета негожа,
 та чей же не така бридка, як тая,
 що ви гадали: він привів дикарку,
 щоб з неї статую зробити. Справді,
 я бачив сам, як він її ліпив.

Г о д в і н с о н. Се, кажеш, не така бридка мета?
 Зробить кумір з поганки, ледащиці —
 се ж гірший гріх! Адже він тим порушив
 Господню заповідь страшну, велику,
 за неї ж до найдальших поколінь
 на нас помстить ся Бог, як ми сами
 не помстимось. Так само й те, що Річард
 не сам оце робив (*показує на свою подобизну роботи Деві*),
але призводив
 недолітка бридоті помагати —
 гріх непростимий. У письмі святому
 стоїть (*розгортає Біблійю*): „Хто сих малих на гріх призводить,
 тому було б вже краще, як би жорна
 млинові почепить йому на шию
 і в море кинути“.

Р і ч а р д (*саркастично показуючи на подобизну Годвінсона*).
Чи ти вважаєш,

що й се кумір?
Годвінсон (*спустивти очі на біблію*).

Розмова з нечестивим

і праведні уста споганить може.
(*До громади*). Хто двигає такі гріхи важезні
на скутій нечестю своїй душі,
тому нема ні прощі, ні ратунку.

Калеб. Воно то так показує. А всеж
тут десять раз годить ся приміряти,
щоб відрубати так, як слід по правді.

Джонатан. Так, батьку мій! Сама свята премудрість
твоїми се устами промовляє!
Важкі гріхи, се правда, взяв на душу
нещасний мій товариш!..

Річард. Джонатане,
„цілюючи, ти зраджуєш?“

Джонатан. Ні! Свідчусь
моїм життєм: і я не краще жив,
але Господь моїм гріхам потерпів —
в той час, як я вже став на край безодні,
він дав мені пізнати путь правдиву.

Абрагам Сміт. Бува, що Бог в остатній час покличе.
Джонатан (*до Абр. Сміта*). І тим то наш Господь Ісус Христос
казав прощати не тільки що...

Годвінсон (*що ретельно шукав у біблії весь час, часом одри-
ваючись для реплік, робить раптовий жест Джонатанови, аж той з не-
сподіванки замовкає, а Годвінсон звертаєть ся до Калеба:*)

Мій брате,

ти помилив ся, що йому дозволив
прилюдно промовляти. Ось поглянь,
що тут стоїть (*Посуває книгу Калєбови, і читає, роблячи про-
пуски та натискаючи на особливо важні слова. Калєб стежить очима по
книзі за читаним і безгучно порушує устами, немов повторяє за Годвін-
соном, та потакує головою на притисках*).

„Всяк різбяр і будівничий... серце своє віддає, аби вдати гаразд
покрасу. Так само й коваль... так само й гончар... серце своє віддає,
аби скінчити начинне. Всі вони на руки свої надіють ся... Без них
місто не заселить ся, але на престолах суддів не сядуть і закона судо-
вого не розмислять та й не мають вирікати вироку чи присуду...“

Калеб (*після читання бе себе по лобі*). Гай-гай! стареча пам'ять!
Виразно ж тут стоїть, що жаден майстер
на судьбищах не має промовляти.

(*До Джонатана*). Замовкни, сину, й сядь (*Джонатан покірно
вклоняєть ся і, зітхнувши, сїдає*).

Годвінсон (*знов посуває біблію до себе*). І ще є слово (*читає*):
„Хто каже про нечестивого, що він праведний, той буде прокля-
тий від людей і зненавищений межи народами“.

Абрагам Сміт. Ратуй нас, Господи, і заступи!
Джонатан. Я праведним його не називав...

(Обривав, глянувши похмуро на Калеба, що робить йому знак мовчати).

К а л е б (до Джонатана, добродушно).

Не бій ся, ми по правді все розважим,
а ти мовчи, тобі мовчати личить.

Г о д в і н с о н. Щоб не було спокуси, краще вийди.

(Джонатан жалісливо глянувши на Річарда, що відповідає йому іронічним усміхом, виходить).

К а л е б (до громади). Що Річарда ніхто не назове
в нас праведним — про се і мова зайва,
та не хотілось би його лишити
без поратунку.

Р і ч а р д.

Я не погибаю!

М. Ф і л ь д і н ґ. Ну, та й загонистий!

К а л е б (до Річарда). Ні, сину, гинеш,
хоч може й сам того не тямиш (до громади). Браття,
я б ще гадав йому почасувати —
то ж і Содому Бог почасував —
він може схаменеть ся.

Г о д в і н с о н.

Чесний брате,

коли він досі ще не схаменував ся,
на що ти ще надію покладаєш,
які ознаки бачиш каяття?

К а л е б (заклопотано).

Ознак, то правда, наче б і не має...
а все ж з ним варто ще поговорити.
От мати Річардова чесна жінка,
богобоязна, чей направить сина
на добрий шлях.

Е д і т а (мучо, але зважливо). Я мушу вам признатись,
що я на сина втратила надію.

Він слів моїх до серця не приймає.

Г о д в і н с о н. Ще заповідь порушена: він матір
не поважає.

Р і ч а р д.

Мамо, як ти можеш

такий на мене поклеп допускати?

Е д і т а (суворо). Се правда, Річарде.

Г о д в і н с о н (робить рух до Едіти). Ви чули, браття?

А б р а г а м С м і т. Задебеліло серце. Шкода хлопця.

Душа закостеніла. Пропаде.

К а л е б. А все ж таки не тратьмо ще надії

його поратувати, бо снагу
йому Господь таки вділив чималу.

Як ми про свічник радились, тоді ще

я притчу про таланти нагадав:

не даймо ж, браття, ані змарнувати,

ні в землю закопати ті таланти,

що доручив Найвищий нашим дітям.

Г о д в і н с о н. Сей чоловік вже змарнував талан,
розтринькав мов паниця. Чи ж не міг він

навчитись на чужині хистів добрих,
або наук потрібних? Ні, віддав ся
диявольському хистови — скульптурі.

Абрагам Сміт. А де хто каже, що і то від Бога.

Годвінсон. За всі віки було лиш два майстри,

що з Божого шляху не ухилялись:

Веселїл та Еліав, що в храмі

Ерусалимським працювали, решта ж

все Каїнове кодло, все нащадок

Сідона й Тіра. Їх ярмом залізним

скромити треба! Хто митці найперші?

Юбаль і Тубаль-Каїн. Хто їм батько?

М. Фільдінг. Та вже ж що Каїн, хто ж сього не знає?

Калеб. Я вас прошу, як Авраам просив

за нечестиве місто (*показує на Річарда*): ся душа

в гріхах ще може не зовсім погрузла,

ще може є в ній хоч єдина цнота,

єдине почуття не бридке Богу.

Річард (*іронічно*). Спасибі за таку облесну думку!

Калеб (*до Річарда, не завважаючи іронії*).

Та тяжко ж вергнуть каміня на брата!

(*До громади*). Я ражу, браття, під громадський догляд

поставити його. Коли за рік

не стане він як Джонатан слухняним,

не заживе по нашій волі й Божій,

то буде нам як митарь і як грішник.

Абрагам Сміт. Отак по правді!

Дж. Мільс.

Се закон Христовий.

М. Фільдінг. Щоб сей покаяв ся?

Абрагам Сміт. Господь всесильний.

Для Бога все можливо.

Джирімая Ортвін.

Взять під догляд.

Калеб. На рік.

М. Фільдінг.

На місяць досить.

Абрагам Сміт.

На півроку.

Джирімая Ортвін. Три місяці доволі.

Дж. Мільс.

Сорок день.

Річард. Та доки сеє буде? Мов на ринку

торгують ся за душу!.. Перший раз

я мушу рацію йому признати (*показує на Годвінсона*).

коли я досі ще не відкаснув ся

від хисту, то й не відкаснує до віку.

Душа моя вже все перемогла

і вільна стала, наче сарна в горах.

А ви її хотіли б загнудати

та на оброті ваших цнот привести

до нього (*показує на Годвінсона*) під ярмо залізне?

Годвінсон (*під час промови Річарда починає трястись, далі вступлює очі в простор поперед себе, простягає руки немов до якогось ви-*

дыва і, викрикнувши ненатуральним, екстатичним голосом перебиває Річарда).
Горе!

Сіоне мій! Новий Єрусалиме!
Куди тебе ведуть? Ой, що я бачу?
Ой що я чую? Горе! Горе, горе!
Цимбали, бубни, гуслі, жоломійки...
Недоліток в танку несамовитім
кружляє перед постаттю Молоха!
Невинна дівчина в препишні шати
наряжена для служби Астароті...
О, плачте, плачте! (*Хапаєть ся за голову*).

(Громадою опановує турбота, де хто плаче, де-хто трясеть ся в нестямі; Крістабель ридав, Едіта, сійливши руки, дивить ся поперед себе поглядом повним одчаю).

М. Ф і л ь д і н ґ (*кидаєть ся до Годвінсона*).

Вчителю! Наш батьку!

Порадь нас, поратуй! Що нам робити?

Г о д в і н с о н (*зміняє плачущий тон на грізний*).

Велик Господь в своєму гніві! Слухай,
Сіонська дочко! Ось летять на тебе
драпіжники з обличчям мідяним...
Нема тобі ратунку... відцурав ся
тебе твій Бог за зраду идолянську...

(Опускає руки; закриває очі, мов знесилений одчаєм).

К а л е б. Учителю, сі видива страшні
не на погибель, а на осторогу?
Запевне ж так?

(Годвінсон мовчить і не одкриває очей).

К а л е б (*посуває Годвінсону біблійю ближче*).

Одкрий святую книгу,

Нехай вона порадить, що робити.

Г о д в і н с о н (*одкриває біблійю ніби на угад, але в дійсности на закладеному заздалегідь текстї. Читає глухим голосом*).

„Будь проклятий той, хто виліпить, чи вилле бридке перед Богом діло рук мистецьких і покладе його у схові“.

(До громади, не читаючи).

Ви знаєте, що відповів на се
народ Ізраельський.

К а л е б (*Сумно і суворо*).

„Хай буде так“.

М. Ф і л ь д і н ґ (*фанатично*).

Хай буде проклятий!

А б р а г а м С м і т (*покірно*).

Та щож, хай буде.

Д ж. М і л ь с. Своя душа дорожча. Пристаю:
хай буде проклятий.

Д ж і р і м а я О р т в і н. Та вже ж, не як.

Е д і т а (*голосно, виразно*). І я його кляню.

К р і с т а б е л ь.

Ой мамо! мамо!

Р і ч а р д (*до громади*).

Вже прокляли? А знаєте ж ви, за що?

Калєб (показує на закриту статую).

За те бридке, що ти у схові держиш.

Річард. Хто вам сказав, що я свій твір ховаю?

Ось він мій твір! Дивіть ся! (Раптово скидає покривало з великої статуї).

(Німа сцена. Видно по обличчях громадян, як у них побожна відраза бореть ся з натуральним подивом до гарного твору. У Річарда з'являєть ся вираз триумфу).

Годвінсон (до громади).

Він ще гірше

тепер грішить, ніж досі согрішав!

Він хоче нас заплутати у невід,
що зплів сам князь олжи. Святу громаду
від стежки правої відбити хоче.

(Громада одвертаєть ся, щоб не дивити ся на статую).

М. Фільдінґ. Діявола він слухав се робивши!

Річард. Я слухав тільки вищого натхнення,
а ви кого? (Показує на Годвінсона).

Повапленого гробу!

Ви идола створили, а не я!

Себе кляніть!

Годвінсон (до громади).

Чи довго ще терпіти

ви будете гидоту слова й діла?
Чого ждете? Що Моїсей зробив
з куміром золотим?

М. Фільдінґ.

Спалив його

і пошл дав идолотворцям випить.

Годвінсон. Отак і ми зробім! (Показує на статую).

Паліть її!

Паліть усю гидоту идолянську,
що зібрана в сій хаті!

Річард.

Я не дам!

(В сю хвилину М. Фільдінґ великою палицею своєю збиває статую з при-
мосту, вона падає і розбиваєть ся. Громадяне хапають, де тільки під
руку попадаєть ся, усе належне до скульптури, ескізи, бюсти і т. и.,
навіть знаряддя, толочать, трощать, кидають у коминак, де Калєб роз-
палює і роздмухує вогонь).

Годвінсон (кидаєть ся до шафи, коло якої вже стоїть на
обороні Річард).

Тут идоли найгірші! Подивіть ся!

(Річард бореть ся з ним, не пускаючи, громадяне кидають ся на підмочу
Годвінсонови). (В двері од ванкіра вже кілька хвилин, відколи почалась
баталія, добививсь ся замкнений там Деві. Крістобель і Едіта підні-
рають двері, щоб він не вирвав ся, але на хвилину Едіта спускає руки,
бращена тим, що дієть ся коло шафи. Деві прориваєть ся в двері, хапає
молот скульпторський коло розбитої статуї і, пробившись до Річарда,
подає йому молота).

Деві. На, дядку, молота!

Річард (щільно притискає одною рукою єдину статуетку, що вратував з хованих у шафі — статуетку з девізом *pereat mundus fiat ars* — а другою бере від Деві молота й замахує ним).

Гей, оступіть ся!

(Легко ранить Годвінсона, той проникливо кричить; здіймаєть ся лемент: „Він біснுவатий! Геть його! На пущу! Женіть його!“ „Женіть його!“ Громада наступає на Річарда з палицями, де-хто кидає шматками глини з розбитої статуї).

Річард (дужим голосом).

Мовчіть!

Мовчіть, злиденне кодрло! Невігласи!

Я сам іду од вас! У дикій пущі

є дикі люде, — не дичіші вас!

Геть! Розступіть ся, дайте шлях! Инакше,

я сам собі дорогу проложу!

Гей, стережіть ся! (кидаєть ся крізь юрбу, прокладаючи собі молотом дорогу до дверей).

Крістабель.

Брате, схамени ся!

Ой, матінко! (кидаєть ся до Едіти).

Едіта (твердо).

Він проклятий від Бога —

мені не син, тобі не брат.

Деві (пориваючись до Річарда помежи людей). Ой, дядьку!

Візьми мене з собою!

Крістабель.

Деві! Синку!

Не йди! Не кидай! Я умру без тебе!

Ой, Деві! Ой!..

(Голос її спотворюєть ся, вона заточуєть ся. Деві, після моменту вагання, вертаєть ся на її крик і кидаєть ся в її обійми).

Деві.

Я, мамо, тут з тобою!

Крістабель (поривчасто тупить до себе Деві).

(Річард пробив ся до порога і одчинив двері).

Годвін і громада (у слід Річардови). Будь проклятий!

Річард (обертаєть ся з нївним сміхом).

На вас прокльони ваші! (Зникає з порога).

(Громада проважає його мотили вишуканими і киданнем грудок та паліччя).

III.

Шкільна кімната в Род-Айленді; вона ж служить і за помешканне Річардови. Більша частина кімнати зайнята шкільними лавами, катедрою, дошками, то-що; менша частина, властиве чверть кімнати, відділена від першої завісою і ванкіром, заставлена річачами Річарда і зваряддем до скульптури; в однім кутку шафа, в другім—невеличка нескінчена статуя жінки, тут же стоїть і кістяк для навчання анатомії та для скульпторських студій.

Річард сидить на катедрі, перед ним ученик читає з книжки; иньші ученики — підлітки й дорослі — сидять по лавках.

Ученик (читає)... E disse lei: nessun maggior dolore
che ricordarsi del tempo felice
nella miseria!

Річард.

Перекладіть.

Ученик (перекладає). „І мовила вона: немає більше болю,
як пригадать собі часи щасливі

- при злиднях". Може краще: „при недолі“ ?
- Річард. Однаково.
- Ученик. Які чудні слова!
Мені здається, що утішний спогад
усе утішним буде.
- Річард. Дай вам Боже,
щоб ви своєї думки не змінили.
- Ученик. Читати далі, чи зробити аналіз ?
- Річард. Ні, на сьогодні досить.
- (Ученики збирають книжки і, вклонючись, розходять ся. Один ученик зс-
таєть ся і підходить до Річарда).
- Річард. Що вам, Чарлі ?
- Чарлі. Я таткові давав фігурку вашу,
та він говорить, що такий товар
йому в крамниці нінащо держати,
бо тут купців не знайдеть ся на нього.
Так от я вам приніс її назад.
(Сняв рукою до торбинки).
- Річард (спиняє рукою його рух).
Візьміть собі, як хочете, на спомин.
- Чарлі. Коли дозволите, я подарую
малій сестрі, вона просила ляльку.
- Річард. Sancta simplicitas !
- Чарлі. Що ви сказали,
пане учителю ?
- Річард. Нічого, так. (Задумуєть ся).
- Чарлі (пождавши). То як, дозволите подарувати ?
- Річард. Про мене...
- Чарлі. Дякую. (Вклоняєть ся на відході).
- Річард. Ідіть здорові. (Чарлі виходить).
- Річард (сам). Невже нема такої сили в світі,
нема снаги, щоб до краси і хисту
людей тутешніх якось привернути ?
Коли я вмів живим робити камінь,
чому не вмю серце оживити
осих людей ? Серця в них не камінні.
Вони так щиро били ся за волю,
за правду й за святеє Боже Слово.
І тут живуть не за єдиним хлібом.
Я бачив сам, як на очах суворих
прозорі сльози мов роса тремтіли
в той час, коли орган величним співом
і стіни й людські душі потрясав.
І жаль було, і заздро, що музика
над стінами і над людьми панує,
а мій коханий хист, моя скульптура
в погорді, мов розвінчана цариця...
Ні, я не хочу вірити, щоб справді
моя цариця владу вже втратила.

Се винен я, моя безсила мрія.
Нездатен розум, незугарні руки
знайти чогось такого, щоб могло
всіх зрушити, неначе грім органу.
Та що ж воно, і в чім його шукати?

(Розсуває завісу, іде до статуї і розкриває її).
Чого бракує творові моєму?
Хто може се мені тепер сказати?
Хто може дати раду? Люде йдуть,
минають мовчки, мов глухонімії,
немов їх очі з темною водою,
що дивлять ся й не бачать! Чи не краще
було тоді, як руки фанатичні
мої утвори в порох розбивали?
Бо се ж таки було якимсь признаннем,
що хист мій справді може мати силу,
для них лиху, ворожу, нечестиву,
а все ж велику! Проти мене люто
бороли ся, і я тоді боров ся...
Тепер я був би й ворогові радий,
але його немає... *(До статуї)*. Обізви ся
хоч ти до мене, глино нежива!
Чого тобі, чого мені бракує,
щоб нам живими бути межі людьми? *(Робить поправки)*.
Чи так не стане лінія чистійше?..
Сей може рух здавав ся б їм цікавим?..
Сей погляд?.. Ні, спустить його до долу.
Поганий вираз... лицемірний... Так?..
Ні, се нагадує богинь античних...
А се — мадонн... А се — оту розбиту... *(Кидає роботу)*.
Як би я знав, чого тим людям треба,
я б може вдав, але тепер... Ні, певне,
щоб до душі душею промовляти,
то треба, щоб ті душі поріднились.
А що ж їх поріднить?.. О Боже духа!
Дай иншу душу творови моєму,
або мою від мене одбери!..

(Тихенький стук у двері. Річард спочатку не вважав. Стук повторюєть ся).

Р і ч а р д. Прошу!

*(Увійходить пані Бруклі, швачка, і несе якийсь загорток. Мовчки ви-
тають ся).*

Р і ч а р д.

Се ви?

Б р у к л і. Принесла вам роботу.

(Виймає й розгортає довшу скульпторську блюзу).

Р і ч а р д. А, вже готова? Дякую. Так от вам *(виймає гроші)*.

Тут і за все, що ви для мене шили.

Б р у к л і *(пригортає руки до грудей, не беручи грошей)*.

Ні, пане вчителю, тоді не брала
та не візьму й тепер.

Річард. Оттак! Чому ж се?
 Бруклі. Я вам так вдячна за мого Томаса,
 мій хлопець вас найбільше поважає
 за всіх учителів.

Річард. Я дуже радий,
 як що ученикам не зле зо мною...
 А плату ви прийміть, бо коли ні,
 то я не можу взяти од вас роботи.
(Загортає блюзу і подає пані Бруклі, тая кладе загорток на стілець).

Бруклі. Ні, пане вчителю, коли вже так,
 то я б вас попросила... Тільки де там!
 Се ще дорожче вийде... але щож,
 я б може відробила при нагоді...

Річард. А що ж би я зробити міг для вас?
 З охотою зроблю й без відробітку.

Бруклі. Чи не дали б мені ось фігуру?.. *(Показує на статую).*
 вона ж либонь дарма стоїть у вас?..
 Мені б здалась...

Річард. А вам вона навіщо?
 Бруклі. Бо ті пані завжди химерують,
 усе їм не потрапиш, — хто ж їм винен,
 як не хотять стояти?

Річард. Ну, так що?
 Пробачте, я щось вас не розумію.
 В нас мова йшла про статую...

Бруклі. Отож,
 бо я б на неї сукні приміряла,
 щоб дам не мучити...

Річард. Що?! Як?! *(Німіє, запалений нівол).*
 Бруклі *(злякано)*. Простіть...
 Я... Я не знала... Я не хотіла...

Річард *(номалу схаменувшись)*. Добре,
 нічого вже... Липіть мене, я хворий...
 А гроші ви такі візьміть. Прощайте.
(Бруклі, збентежена, бере гроші, вклоняється, присідаючи, і виходить, зоставивши двері непричинені. Ледве вона вийшла увіходять троє колоністів Джонс, О'Патрік і Мак-Гарді).

Всі три. Добровечір!
 Річард *(одвернувшись до статуї, щоб сховати свою ще не зовсім ущухлу стурбованість)*. Добровечір, панове.

Джонс. Працюєте?
 Річард. Та... так...
 О'Патрік *(дивлячись на статую)*. А що се буде?
 Се вам замовила якась громада?

Річард. Ніхто не замовляв.
 Джонс. Але ж ви певне
 збіраєтесь продати вашу працю
 кудись далеко в церкву католицьку?

Річард. Не думаю, щоб хто її купив.

Мак Гарді. А нащо ж се ви робите її?

Річард. Сказати правду, сам не знаю, на що.

Мак Гарді. Так, для розривки, значить.

О'Патрік. Що ж се буде?

Якась свята?

Річард. Як вам сказати? Се — мрія.

О'Патрік. Ну, добре, мрія, але щож воно,
до чого ніби?

Річард. Трудно розказати,

до чого власне нам потрібна мрія
і що вона таке, та певне в світі
ніхто живий без мрії не прожив.

Мак Гарді. Та вже ж, поки людина молода,
то все їй там якісь верзуть ся мрії.

О'Патрік. Звичайне, молодощі!..

Річард. Але ж мрія

не тільки молодим житте красить.

Мак Гарді. Та инше, справді, хоч і сивоусе,
а бавить ся як молодик.

Річард. Ні, мрія

не завжди бавить. Часом то за мрію
річки криваві люде проливають.

Мак Гарді. Хай Бог хранить такого божевілля!

Річард. Хай Бог хранить, хоч нас не сохранив.

Адже і в нашій Англії веселій
чи мало крові пролилось за мрії.

О'Патрік. Хіба ж таки єпископальна церква,
і десятина, й молитовник — мрії?

Мак Гарді. А „прав петіція“? А „пункти“?

Річард. Мрії!

Мак Гарді. Та бійтесь Бога! Що ви, пане майстре?

О'Патрік. Се й ми по мрії аж за море гнались?

Річард. Так, мрія нас вела за океан,
до неї ми крізь пущі пробивались
для неї ми терпіли тяжкі злидні.

О'Патрік. Та щож воно було за навождення,
по вашому?

Річард. Свята, велчна мрія,
що ніби люде можуть вільні бути...

(Мовчаннє).

Джонс (відставши давно від розмови, досї з нудьги прохажував ся по хатї; тепер, скориставши з перерви звертаєть ся до Річарда).

А я до вас за ділом, пане майстре.

Осе я, бачите, ґрунтець купив
та й глинище на ньому, а не знаю,
чи путня глина. Ось, дивіть ся, грудка,
ви знаєтесь на тому.

Річард (роздивляєть ся глину). Для скульптури
вона не здатна.

Д ж о н с. Ні, я власне тее...
 Мовляв би, на горшки чи не здалась би.
 Ми, пане майстре, хтіли заложити
 всі три гончарську спілку. Ми б хотіли
 начиння вже не просте продавати,
 а делікатне. Люде багатіють,
 хвалити Бога; — може б нам сей торг
 пішов гаразд. Осе ж я маю глину,
 він *(показує на О'Патрика)* хату дасть, а сей
 добродій *(показує на Мак Гарді)* — гроші.
 А вас просив би я зразки ліпити, —
 ви чоловік тямущий і бувалий,
 набачили усякого начиння
 по тих Італїях — там лєньський крам!
 Так я гадав: як має майстер Річард
 знічевя тут собі ляльки робити...
 Р і ч а р д *(схопив ся з місця, за шапку)*.
 Простіть, панове,.. час мені до школи...
 Чи пак до церкви... я піду... прощайте!
(Виходить раптово).

Д ж о н с. Чи він здурів?
 О'П а т р і к. Образивсь.
 М а к - Г а р д і. Я ж казав вам,
 що він дивак. Не варт було й вдаватись.
 Д ж о н с. Чого ж се він образивсь?
 О'П а т р і к. За ляльки.
 Д ж о н с. Так то йому образа? Оттакої!
 Як трошки там людина пожартує...
 М а к - Г а р д і. А, він такий, що не приймає жартів.
 О'П а т р і к *(дивлячись в вікно)*. Дивіть ся лиш, он
 майстер коло брами
 зострів ся з органістим і магістром...
 Щось розмовляють.
 М а к - Г а р д і *(дивлячись і собі в вікно)*. О, либонь сюди
 всі троє подались.
 Д ж о н с. Ходімо звідси,
 мені тепер ніяково з тим майстром.
 О'П а т р і к. Та й справді, що ходім. То люде вчені,
 ми не судні з такими розмовляти.
 Д ж о н с. Та може хто й судний, се ви даремне,
 а тільки часу гаяти не варт.
*(Всі троє виходять. Входять магістер і Річард попереду, проводячи за-
 гарливо далі розмову ще на дворі. Органіста іде слідом за ними; він
 спочатку до розмови не вступає, а тільки прислухаєть ся або ходить,
 роздивляючись по хаті. Річард, увійшовши, засунув завісу, що відхиляє
 ванкір від хати)*.
 М а г і с т е р. ...Ви, майстре Річарде, дивіть ся ширше.
 Ваш кругозір тісний.
 Р і ч а р д. Магістре, ні.

Ми просто різно дивимось: я вгору,
а ви — навколо себе.

Магістер. Хай же й так —
хоч се навряд — зробимо паралель:
вам дорогий ваш хист — не сперечаюсь,
чи вартий він того, річ не про се —
вам дорогий ваш хист, мені наука.

Річард. Запевне.

Магістер. Так. Non dubitandum est.
Ідімо далі: ви в своєму хисті
щаблів найвищих досягли колись...

Річард (З жалем). Колись!

Магістер (робить рух рукою, ніби вимовує Річарда).
При диспуті спокій потрібен —
conditio sine qua non.

Річард. Провадьте.

Магістер. Відомо вам, шановний мій колего,
що Universitas мене магістром іменувала...

Річард. Ще й honoris causa?

Магістер. Nunc prosequor: тепер я вчу лічби,
а ви вчите вокабул італіянських
та анатомії, хоч я — учений,
а ви — артиста.

Річард. Дуже зле для нас.

Магістер. Нехай — для нас, але не для науки
і не для хисту. Люде й покоління —
се тільки кільця в ланцюгу великім
всесвітнього життя, а той ланцюг
порвати ся не може. Архімед
убитий був рукою невігласа,
не встигнувши теорему докінчити.
Але за рік, чи може за сторік,
знайшлась рука, що дописать зуміла
ту теорему. І ніхто не скаже,
де діло предка, де потомка праця —
вони злились в єдину теорему.

Річард. Магістре, я відповідати буду
так само прикладом. Один артиста,
на ймення не відомий, хоч славутній,
лишив нам статую без рук. Минули
роки, віки, тисячоліття... Досі
та статуя не має рук. Я бачив
багато проб ті руки доточити —
артисти не послідні їх робили —
і що-ж? До статуї ніщо не йде,
робота покоління не злила ся.

Органіста (вступає до розмови). Се тільки значить, що сама
скульптура
скінчила вже свій вік. Тай слава Богу!

- Річард. Як би се так, то з чого ж тут радїти?
Як би зо світа геть музика зникла,
я-б не радїв.
- Органїста. Музика і не зникне.
Маленька пісня, й та живе віки,
зміняєть ся, дрібнить ся, знов зростає
і з люду в церкву Божу переходить.
То християнський хист.
- Річард. Хиба скульптура
Христом проклята?
- Органїста. Не кажу сього,
але вона вже в християнськїм світї,
коли не завертає до поганства,
то тільки банить.
- Річард. Як? То Бонаротті
по вашому робив за для забави?
- Органїста. Не бачив сам я статуї Бонаротті,
і малхто їх бачить. Тїї-ж гімни,
що я тут в церкві граю на органї,
по всьому світї християнськїм чутно.
- Магістер. Коллего, се не доказ.
- Органїста. Може й так,
Я не митець на діспути. А тільки
ніхто на світї не живе без пісні,
а статуї для багачів стоять.
- Річард. Роса блищить на кождїй бадилїнї,
а діамант на дорогах оздобах,
обое — Божий дар.
- Магістер. І се не доказ.
- Річард. Я мав сказати: як би той діамант
покласти на роспутьї або в церкві,
то кождий би на нього міг дивитись,
як на росинку.
- Органїста. Наша церква вбога,
щоб купувать коштовні діаманти...
- Магістер. Коллеги, ми відбили ся від теми.
Почнім аб ово і приймїм ад hoc
без доказу, що і скульптура вічна.
Можливо, майстре Рїчарде, що справдї
як скульптор ви тут перестали жити.
- Річард. То чи не краще-б і зовсїм умерти?..
- Магістер. *(не зважає, провадить спокійно далї)*.
Як анатом ви даєте освіту
молодикам, що може переважать
колись вас таланом, і ваша праця,
марудна і невидна, приготує
росцвіт блискучий хистови в громадї,
коли для того слухний час настане.
Тим способом ви станетесь, колего,

- невидним підмурівком храму хисту.
Річард. Гадаєте, що людські душі камінь,
 що можна їх на підмурівки класти?
 Гадаєте, що тільки людське тіло
 боїть ся смерті, а живій душі
 конать не страшно?
- Магістер.** Віра нас навчає,
 що в нас душа безсмертна.
- Річард.** Ох, магістре!
 я в тебе вірив, та тепер я бачу,
 що можна й душу задавити. Навіть
 раніш від тіла. (*Відходить трохи набік з схиляється
 до лутки вікна, затопленої жалем.*)
- Магістер** (*не дивлячись на Річарда*). Хто-ж у нас, колего,
 тут душу давить?
 То в чужих краях,
 а в нас в Род-Айленді не накладають
 ярма на душу. Ви скажіть сами,
 хіба ви тут яку неволю знали?
 Прийшли по волі й живете по волі.
 (*Річард здригається при остатніх словах.*)
- Органіста** (*нишком*). Лишіть його, магістре, він тремтить
 немов струна розстроєна. (*Голосно*) Магістре,
 мені до дому час, а там і в церкву,
 бо треба репетіцію зробити.
 Чи разом підемо?
- Магістер.** Ходім, колего.
- Органіста.** Приходьте, майстре, згодом я заграю
 вам -Stabat Mater, що колись вам так
 сподобалась.
- чард.** Спасибі, тільки я
 проситиму, щоб Requiem заграли.
- Органіста.** Та не журіть ся, майстре, далєбі!
- Річард.** Я не журюсь...
- Органіста.** Ну, прощавайте, майстре.
 (*Магістер і органіста подають руки Річардови і подають
 ся до дверей.*)
- Магістер** (*на відході*). А диспут ми колись докінчимо.
 (*Магістер і органіста виходять*).
 (*Річард хвилинку стоїть сумний, далі швидко підходить до
 вікна, одчиняє його і чукає*).
- Річард.** Колего Брайд! Шановний органісто!
- Органіста** (*підходить до вікна*). Що, майстре?
- Річард.** Чи ви знаєте ту пісню
 малесеньку про коника в траві: —
 скрипів-рипів, ніхто його не слухав,
 а вмер — забули. Там такий і приспів:
 „Ой горе-горе, коника забули!“
- Органіста.** Се-ж проти чого ви мене спитали?

Річард. Ні проти чого, так. Се пісня лепська.
Органіста. Я органіста — не співець. Прощайте.
(Ображений відходить геть).

Річард. Коллего Брайд!.. Не слухає... розсердивсь!

Не хочачи, образив я людину.
Не зрозумів він... Та хіба се вперше.
що тут мене не розуміють люде?
Тай нащо розуміти їм? Вони
мені дали притулок, працю, спокій
і... справді, волю. Хто-ж із того винен,
що в мене в грудях серце песпокійне,
що попалив його якийсь вогонь
до варива та печива не здатний, —
він може-б міг на олтарі великім
палить великі жертви всепалення..
Та де-ж ті олтарі? Я наче бранець,
що на чужій землі шанує бога,
нікому невідомого в країні...

(Задумуєть ся. Потім дивить ся в вікно)

Мов примеркає... Тінь лягла від пущі...
Он там дорога стрічкою біліє...
Щось мріє, наче хтось іде чи їде...
Отак і я прийшов сюди колись..
Тяжкий був шлях, не витримав би Деві...

(Співає в пів-голос:)

„Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
Мій Річарде, добрий мій пане?

— Моя королево, моліть ся ви Богу,
то лехше на серці вам стане.

„Ніч темна на морі, пождіть хоч до рана,
мій Річарде, добрий мій пане“...

(перестає співати). Забув слова, а голос памятаю, —
бувало часто батенько співав...

А мати ненавиділа баллади...

(Співає:) „Куди ви зібрались так пізно в дорогу,
мій Річарде, добрий мій пане?“

(знов перестає) Як тут раптово западає вечір...

Чого воно? Бувало так і в пущі...

Ніколи не забуду того шляху...

(Співає:) „Ніч темна на морі, — пождіть хоч до рана,
мій Річарде.. (Уривав, прилядаєть ся в вікно, далі схоплюєть ся, придивляєть ся пильніше на дорогу). А справді їде хтось?
Сюди?... здаєть ся... та невже?.. Мій Боже!

Се Джонатан! (Кидаєть ся до дверей, стриваєть ся з Джонатаном, вони падають один одному в обійми). Мій друже!
Джонатане!

(Захожуєть ся коло Джонатана, сажав його поза столом і чистує, витявши де-що з шафки їсти й пити).

Сідай же, брате, відпочинь, приймай ся!

Ти ж певне довго проблукав у пущі!

Д ж о н а т а н. Ні, тепер не дуже,
за стільки часу вторували люде.
Таки-ж минуло вже немало років,
як ти покинув нас. (*Придивляється до Річарда*) А все, здається,
щоб не пора тим рокам стільки срібла
на чорні кучері твої покласти.
Чи то ж і я змінив ся так?

Р і ч а р д. (*дивиться на Джон.*) Ти? Ні,
не дуже.. Як же ти сюди заїхав?
Невже се задля мене?

Д ж о н а т а н. Так, найбільше,
а то ще й Ріверса я мав одвідать,
до нього й діло є. Він, бач, до нас
прохання слав недавно через люде,
чи не дозволили б йому вернутись.

Р і ч а р д. І що-ж?

Д ж о н а т а н. Дозволено.

Р і ч а р д. А, так?.. Ну, як же
там мають ся твої

Д ж о н а т а н. Спасибі, добре.

Р і ч а р д. (*з видимим зусиллем і непоковм*).
А... в мене... всі живі?

Д ж о н а т а н. Живі й здорові.
Вони тобі вітання засилають.
Сестра тебе просила запитати,
Чи хтів би ти до неї повернутись.

Р і ч а р д. Душа моя до неї рветь ся завжди.

Д ж о н а т а н. Ну, то вернись!

Р і ч а р д. Навіщо ти се кажеш?
Я ж вигнаний за вироком громади.

Д ж о н а т а н. Се був не стільки вирок, скільки порив.
Колиб ти вмів той порив переждати...

Р і ч а р д. Не вмів...

Д ж о н а т а н. Не хтів.

Р і ч а р д. Про се даремна мова.

Д ж о н а т а н. Тай правда, то минуло вже. Тепер
громада вирок той забудь готова.

Р і ч а р д. Хіба що так... А хто ж її просив?
Не вже сама сестра?

Д ж о н а т а н. Ні, Крістabelle
сльозами серце матері збудила,
і згодилась піти просить громаду
твоя шановна паніматка.

Р і ч а р д. Боже!
Таки признала ся до сина мати...

Д ж о н а т а н. Вона надіється, що ти ще прийдеш,
як блудний син...

Р і ч а р д. Вона сказала так?

Д ж о н а т а н. Вона се говорила при громадї.

Р і ч а р д. Мене взивати блудним привселюдно!...

Джонатан. Громада се ласкаво прийняла.

Сам Годвінсон казав, що коли ти
покірно прийдеш, повний каюття
і скрухи серця, — він тобі пробачить,
як і громада.

Річард. Та невже він дума,
що я просив би вибачення в нього?

Джонатан. Він показних слів не жадає.

Річард. Я маю отже каяти ся ділом?

Джонатан. Се ж ясна річ.

Річард. Так, правда, ясна річ.

Джонатан. Я раджу покоритись. Вір,
мій друже, ти сам би в тій покорі мир знайшов,
той мир душі, якого ще ніколи
у тебе не було.

Річард. Та вже й не буде!

Джонатан. Колись і я про себе думав так,
аж поки переміг, зломив гординю.
А відколи я сам себе відрік ся,
я мир і благодать у серці чую.

Річард. Як я давно таких річей не чув!

Джонатан. Послухай же тепер! нехай мій голос
волаючим не буде у пустині.
Кажу тобі, волаю і благаю:
скори ся, Річарде!

Річард. Не вмю, брате.

Суди Господь між мною й тими людьми!
Не гнеть ся шия перед Годвінсоном;
не може серце стерпіти неправди,
хоч би й від матері.

Джонатан. А для сестри?

Річард. На віщо здав ся їй покірний Річард?
Хиба на те, щоб у труну покласти?

Джонатан. Покинь ти, Річарде, сі горді речі,
то марний дим, згадай живих людей.
Небожа Деві ти любив, як сина.

Річард. Що з ним тепер?

Джонатан. Нічого, добрий хлопець.

Річард. Не ліпить?

Джонатан. Ні, в малярстві став кохатись.

Хотів би він в Голяндію поїхати
з товаришами, трохи підучитись,
та грошей брак. А шкода, бо малює
таки незгірше. Він охоту має
тай кривні не противлять ся, бо що-ж
він грішного нічого не малює.

Річард. Що-ж він малює?

Джонатан. Більше все портрети.

Свій власний змалював. От я привіз.

(Виймає невеличкий портрет, намальованої на дощечці).

- Се він тобі в дарунок послав.
- Р і ч а р д *(придивляється. Голос тремтить)*.
Мій Деві... Ще покращав... Вус чорніє...
Ті самі очі винозори, щирі,
та сама іскра в погляді. Мій хлопче!
Душі моєї сину дорогий!
- Д ж о н а т а н. Вернись до нього. *(мовчанье)*
- Р і ч а р д. Нащо б я вернув ся?
Щоб угасити душу молодечу?
Тепер він пам'ятатиме до віку,
що був колись у нього дядько Річард
одважний, вільний і непримиримий,
покірний тільки правді і красі.
Не хочу я той спогад потьмарити,
не хочу я, щоб мій коханий Деві
і молоді товариші його
на мене головою покивали:
„був кін та з'їздив ся!“ — Се вже найгірше.
- Д ж о н а т а н. Все гордощі. Ти, Річарде, для слави
готов душі спасенне загубити.
- Р і ч а р д. Для слави? Де ж? Яку ж я маю славу?
Не край ти мого серця!
- Д ж о н а т а н. Вибачай,
я хтів сказати...
- Р і ч а р д. Та що вже говорити!
Ми все сказали, що могли, здається.
- Д ж о н а т а н. Я мав сказати, що крім мене й родини
у тебе ще є приятелі вдома.
- Р і ч а р д. Які ж се праведники?
- Д ж о н а т а н. Пані Томсон.
- Р і ч а р д. Такої щось не знаю.
- Д ж о н а т а н. Се вдова
по Томсоні, колишня Дженні Кембль.
Вона недовго замужем була,
тепер вона вже...
- Р і ч а р д. Годі, не розказуй!
Чи пані Томсон, а чи панна Кембль,
однаково. Не знаю сеї жінки. *(мовчанье)*.
- Д ж о н а т а н. Що ж я твоїй сестрі скажу про тебе?
- Р і ч а р д. Скажи їй тільки: воріття немає.
- Д ж о н а т а н. І се останнє слово?
- Р і ч а р д. Так, остатннє.
(одвертається)
- Д ж о н а т а н. Ні, Річарде, ти не ховай сих сліз,
я бачу їх. Скажу твоїй сестрі:
він плакав, те говорячи.
- Р і ч а р д. *(переміг себе)*. Як хочеш...
Скажи моему Деві, щоб конечно
в Голяндію поїхав...
(Іде до скрині, виймає з неї гроші і дає їх Джонатанови).

Ось віддай

Йому сі гроші. Мій гіркий зарібок
сей раз нехай не йде на хліб насущний.
Скажи йому: просив твій дядько Річард,
щоб ти артистом був і не корив ся.

Джонатан. Я гроші передам.

Річард.

А слово?

Джонатан.

Ні,

то грішне слово.

Річард. Що ж, не говори!

Мій Деві і без слів все зрозуміє.

(Мовчанье. Джонатан ховає гроші).

Джонатан. Я, бачу, більш нічого не діжду ся.

З тим і піду.

Річард. Куди ж? Ночуй у мене.

Джонатан. Піду до Ріверса. Бувай здоров.

(Стискають руки. Джонатан поспіває ся до дверей)

Джонатан *(на відході)* Що матері твоїй сказати?

Річард.

Нічого.

(Джонатан виходить)

(Під час діалогу поамалу спочило. Тепер тільки невизначне зоряне світло трохи освічує хату).

Річард *(прислухається, як тихшав хода Джонатана на дворі, далі сідає в кінці стола).*

Який я одинокий, Боже правий!

Що ж, я досяг, чого хотів, — я вільний.

Ровбив усі кайдани свого серця
і серце вкуші з ними. Так, я вільний.

Нема у тьмі ні впину, ні дороги,
нема й мети... До краю доборов ся...

Невже тепер, як перемиг я все,
мене самого переможе туга?

Ні, те, для чого я всього відрік ся,
нехай мене ратус. Искро Божа!

Спалила ти мені оселю рідну,
тепер світи для мене на чужині,

багаттям хатнім стань. *(Встає, запалює світло, ставить його на постаменті, відслоняє ванкір, підходить до закритої статуї, бере за покривало, трохи сдслоняє його, але спиняєт ся).*

Що ж я хотів

змінити в сій статуї? Над чим робити?

Кінчати? Ні... Наблизити до природи?

Взірця нема... Фантазії дати волю?

Не бе моя фантазія крилами,

бо зламані... *(спускає покривало).* Чого ж мовчиш ти, думко?

Ратуй мене!.. Чогось замерло серце...

Втомилось битись?.. Так... І я втомив ся.

(Сідає на край педестала статуї).

А може все була одна мана?

І може то була не искра Божа,

а вогник той, що над багном літає
і зводить подорожнього на безвість...
І може всі вони не помилялись,
а тільки я... Я все життя віддав
зрадливому, невдячному куміру...
В найтяжчий час мене кумір мій зрадив...
Так будь він проклятий!..

Що я сказав!

Та як не гріх було дожити до сього?
Прости мене...

Кого се я благаю?

Глухую пустку?..

Як тут страшно, Боже!

(Вибігає з хати).

(Вибівши, Річард кинув двері одчиненими; від протягу світло на постаменті блимає і чорні тіні від статуї, від кістяка і від шкільних лав перебігають по стінах і по підлозі. Хата якусь хвилину порожня. Потім входять Магістер і Мессер Антоніо, чоловік поважного віку, має одіж і манери венецького пobile XVII віку).

Антоніо (стає на порозі і здивовано оглядає хату) Магістре хвальний! Смію запитати, ви певні в тім, що се його домівка?

Магістер. Тут помилки ніяк не може бути, шановний мій добродію.

Антоніо.

Се дивно...

Магістер. Дозвольте вас тут залишити?

Коли вже так ви спішітесь покинути
Род-Айленд наш...

Антоніо.

Я змушений спішитись!

Магістер. То мушу я зібрати громаду нашу,
щоб зараз про гандльові пункти владить.
Я мушу там з латинського тлумачить,
бо в нас не всі освічені в сій мові.

Антоніо. Безмірну дяку винен я за теє,
магістре найславутніший, що ви
моєї справи прийнялись так пильно.
Коли дорівнює ученість ваша
ввічливости — а в тім нема сумніву —
то ся нова земля пишатисть може
великим, дивним світочем науки.

Магістер. Землі нової вченість і ввічливість
не важить ся і віддалік рівнятись
до давніх цнот Венеції старої.

Антоніо. Бракує слів, щоб гідно відповісти
Здаюсь на вашу ласку, мій магістре.

Магістер. Мій пане, я щасливий вам служити.
(Церемонні поклони. Магістер виходить).

Антоніо. Се студія митцева? Ні, се пустка!
Се не подібне до світлиці тої
Рікардо молодого, де бувало

і музи й грації еднались любо.
 Стоїть якась фігура одинока,
 мов пам'ятник могильний, а до неї
 кістяк смієть ся реготом безгучним.
 Невже й мешканець хати їй під стать?
 Се страшно й здумати!..

(На порозі з'являєть ся Річард; побачивши Антоніо жахаєть ся).

Р і ч а р д. Небесна сило!

Мессєр Антоніо.. Я стратив розум!
 Се привид!

А н т о н і о. Не жахайтесь, любий друже!

Постарів Тоніо, та ще живий,
 ще й хоче торг у вас тут оживити,

Р і ч а р д (спочатку без слів гаряче вітаєть ся з ним).

Шановний друже! Се ж у мене в хаті
 зійшло весело сонце італьянське!

А н т о н і о. Се в пору, бо таки у вас темненько.

(Річард кидаєть ся запалювати більше світла. В одчинене вікно раптом
 вриваєть ся юлосний гук органа).

А н т о н і о. Що се таке? Gloria in excelsis?

Що за музика?

Р і ч а р д. Тут близенько церква.

А н т о н і о (прислухаєть ся). Тутешній органіста гарно грає.

Р і ч а р д. На всю колонію артист єдиний.

А н т о н і о. Я бачу, ви навчили ся покорити,

Як справжній пуританин.

Р і ч а р д. Не покора,

а щира правда. Тут нема артиста
 окрім того, що грає там у церкві.

А н т о н і о. Та ще господаря сієї хати?

Р і ч а р д. Я тут не артист. Був гончаром
 і муляром, тепер учителю.

А н т о н і о. З конечности бере артист роботу,

яку прийдесть ся. Навіть Аполлон
 узяв ся раз до мулярської праці.

Р і ч а р д. Як би згубив кітару Аполлон
 і стратив голос, мурував би тільки,
 то певне б звав ся муляром, не богом.

А н т о н і о. Гай, гай, маестро! Се ж ота покора,

що гірша гордощів. Чи я ж повірю,
 щоб справді ви могли згубити в пуцах
 Нової Англії талан ваш?

Р і ч а р д. Мій талан?

Ох, як давно не чув я сього слова!

Мессєр Антоніо, вам я скажу
 те, що й промовить важко... Мій талан
 тепер мені здаєть ся метеором,
 що вже погас. Блиснув він так раптово,
 не дав ні світла, ні тепла...

А н т о н і о. Адже ж він

всім погляд счарував, хто тільки бачив
його блискучий лет.

Р і ч а р д. Та хто ж те бачив?

А н т о н і о. Ми, академія, венецький цвіт.

Р і ч а р д. Прийшли до мене ви, мов Одиссей,
що викликав з Еребу Ахіллеса
умерлого і розмовляв з марою
про давні справи, про геройські вчинки.
Між мертвим і живим лежав поріг
Еребової брами, а розмова
безкровній тіни жалю завдала,
що аж заплакали погаслі очі...
Academia delle belle arti!

То — инший світ, тепер чужий для мене.

А н т о н і о. Він міг би бути вашим. Ви маестро,
в Італії були б не метеором.
У нас ви б стали другим Бонаротті.
і дорівняли б славі Донателла

Р і ч а р д. Я пізнаю concetti італіянські.

А н т о н і о. Се не concetti, ні, не компліменти,
я тільки те кажу, що пам'ять каже,
вона ж усе те вірно доховала,
що ви колись творили й говорили.

Р і ч а р д. Що говорив, того вже й не згадаю.

А н т о н і о. Хто в нашому senacolo бувало
так високо здіймав просвітле чоло,
так весело злотистим кубком брязкав
так голосно гукав: „Evviva l'arte“
найголосніш од всіх?

Р і ч а р д. Те все минуло.

Геть розкотились золотії кубки
і сохне марно добрее вино,
а чоло молодече похилилось
і помарніло.

А н т о н і о. Що вам не дає

в Італію вернутись, в край щасливий,
де лаври й мірти путь вам устидали?

Р і ч а р д. І там були не тільки лаври й мірти.
Були ще й інквізиції декрети.
Ви чейже пам'ятаєте?

А н т о н і о. Не бійтесь,
тепер часи змінились.

Р і ч а р д. (сумно). Так, змінились.

Не буде ні декретів, а ні лаврів.

А н т о н і о. Така розмова і сумна й даремна.

Ви краще покажіть мені роботу, —
не вірю я, щоб не було її.

Хоч би артисту руки відрубали,
він все таки творить не перестане.

Р і ч а д. Нема чого показувать багато.

Хиба оце... (*іде й розкриває статую*).

Ви в нас, шановний друже,
були з давен „над хистами суддя“.
Тепер од вас я вироку чекаю.
Не знаєте, як дорогий для мене
і присуд ваш, і кожне ваше слово!
Так, мов я досі був десь у пустині,
де й голосу людського не чував,
а тут одразу чую рідну мову.
Хиба ж вона не буде дорогою,
хоч би у ній почув я смертний вирок?

А н т о н і о. Про смертні вирокі нема і речі.

Nunc delectandum est.

(*Довго і уважно дивить ся на статую. Річард тріскажно стежить за його поглядом*).

Скажіть, маестро,

коли ви почали осей утвір?

Р і ч а р д. Коли почав? Не знаю, як сказати:

в Венеції з'явилась перша думка.
Я вже тоді робив маленькі проби,
бо скрізь мені ося ідея мріла,
де б я не був. Колінь в Масачузеті
зробив я статую... її нема.

А н т о н і о. А де ж вона?

Р і ч а р д.

Велика ласка буде

не вимагати відповіді на се.

А н т о н і о. А се ви хутко маєте скінчити?

Р і ч а р д. Раніше мабуть путь моя скінчить ся.

А н т о н і о. Се буде шкода. Статуя хороша.

Хоч, як то кажуть, трохи formentata.

Р і ч а р д. Не диво... Сам я вимучений вкрай.

А н т о н і о. Так не беріте слів моїх, маестро.

Я, друже, сим сказати не хтів, що вам

уже справді сили творчої бракує,

а тільки те, що ви дали над нею

запанувати розмислу, що видно

вагання в сьому творови... (*Замовкає шукаючи виразу своєї думки*).

Р і ч а р д.

Мессер.

не жалуйте, я не прошу пощади

А н т о н і о (*намагаючись словати нїяковість*). Та вам у ній нема й потреби, друже.

Се ж критика, а критика звичайно

ускіплива, часами-то й над міру...

Пригадую, ви тільки-що казали,

що мали проб чимало. Я хотів би

їх порівнять до статуї сієї.

Р і ч а р д (*іде і достає з шафи маленьку фігурку воскову*).

Осе одна зостала ся від них,

і ту я виніс, наче тіло друга,

- убитого в остатнім бойовиську.
- А н т о н і о *(придивляється до фігурки; обличчя його хутко приймає екстатичний вираз)*
 Маестро! Слухайте! Та се ж перлина!
 Се ж гріх — таке од світа заховати!
 Ви — пуританин, ви зросли на текстах,
 а притчу про таланти і забули.
- Р і ч а р д. Шановний друже, я ту притчу знаю,
 аж надто знав...
- А н т о н і о. Найменя Аполонна
 і всіх Камен! Скажіть мені, маестро,
 коли ви утворили сю перлину.
- Р і ч а р д. Та ще в Венеції. Я потім трохи
 переробив обличчя їй.
- А н т о н і о. Здається,
 сей ваш утвір скидається з фігури
 на Каролліну д'Орсі.
- Р і ч а р д. Може бути.
- А н т о н і о. Не дарма ж то чужинець геніальний
 до Італьянки залицявся!
- Р і ч а р д. Ні,
 Ви помиляєтесь. Не залицявся.
 Релігії краси при ній я вчив ся.
 Якись зальоти я вважав би просто за профанацію.
- А н т о н і о. Сама сіньйора
(становить тим часом фігурку на стіл коло себе).
 дець не такої думки про зальоти, —
 у неї завжди трое сісісбеї
 крім чоловіка.
- Р і ч а р д. Замужем вона?
- А н т о н і о. Давно. За тим гладким багатим Фьяскі.
- Р і ч а р д. Вона й тепер так ідеально гарна?
- А н т о н і о. Тримається незгірш. Хоч, звісно, літа...
- Р і ч а р д. Мессер Антоніо, навіщо ви
 Мені се розказали?
- А н т о н і о. Любий друже!
 Нехай вас не вража мій розповідок,
 оте, що я вам розказав — житте,
 а се, що тут мене чарує *(показує на фігурку)* — мрія.
 Житте і мрія в згоді не бувають
 і вічно боряться ся, хоч миру прагнуть.
 А в скутку боротьби — житте минає,
 а мрія зостається. Сеж то й значить:
 Pereat mundus, fiat ars! *(показує на девіз, виписаний на
 педесталі фігурки).*
- Р і ч а р д. *(Не відповідає на се і задумується).*
- А н т о н і о *(бере Річарда за руку)* Маестро!
 Як другу, як артисту ражу вам,
 прошу і закликаю вашим хистом:
 верніть ся бо в Італію! Я певен,

там оживуть і мрії ваші й слава
і розцвіте талан під нашим небом.
Мій корабель до вашої послуги
згосподарем його (*кладає собі руку до серця і вклоняється Річардові*).

Річард. Спасибі, друже,
хоч я прийняти не можу призволення;
пробачте ви мені і зрозумійте.
Хоч ясне ваше сонце італіянське, —
осліплого воно не просвітить,
а сльози викличе з очей незрячих.
Тепер — вже пізно. Як мені вернутись
в той край, де бачили мене колись
у розцвіті, де всі колись на мене
великої надії поклали?
Щож я там покажу? Чим похвалюся?
Так я почав (*показує на фігурку*) і ось як я скінчив!
(*показує на статую*).

Ні, після сього вже не воскресають!
Ви кличете мене на корабель?
Ні, друже, не беріть з собою трупа,
се, кажуть мореходці, не годить ся... (*ірко усміхається*).

Чоловік (*виходить*). Шановний пане! Може ваша ласка
до збору в дім громадський завітати,
щоб діло завершити.

Антоніо. Зараз буду! (*Чоловік виходить*).
Я мушу йти, а там час і в дорогу, —
я вже давно по новім світі їзжу,
а до старого путь назад чимала —
барити ся не можна мореходцям.
Так щож, маестро?

Річард. Тяжко знов казати
те, що не лехко вимовить і раз...
Вклоніть ся там Венеції від мене
і скульпторам, хто з них ще не забув
товариша. Сінйорі Каролліні
перекажіть, як зайде річ про мене,
привіт мій вдячний і глибоку шану.
З усіх людей, яких я знав на світі,
вона мені в житті дала найбільше,
вона дала мені найкращу мрію.
Хай Бог її благословить за те!
А вам, шановний друже, щира дяка
за вашу приязнь.

Антоніо. Шкода, що вона
Не придалась ні на що вам, мій друже!
(*Стискають руки, Антоніо подаєть ся йти*).

Річард. Мессер Антоніо!
Антоніо. Що, любий друже?
Річард (*дає йому фігурку*). Візьміть сю „мрію“, хай вона іде
в святу країну, що її зродила.

Не хочу я загинути з душею.
 Візьміть її, постановіть її
 там, де колись мене квітчали лавром,
 і всім скажіть: „се Річарда душа“!
 (*Антоніо бере поважно, мов релігійно, фігурку до рук. Мовчазні поклони. Антоніо виходить*).

Р і ч а р д (сам).

Душа моя за океан поляне,
 а я зостану ся бездушним тілом,
 серед костей, з потворою сією
 мертворожденною. (*До статуї*). Яка бридка!
 Ненавижу тебе! Горять лице
 від сорому, що показав тебе!..
 Так згинь же, проклята, зо мною вкупі!
 Не хочу я себе переживати!
 Хай згине все і сліду не лишить ся!
 (*Замахується, щоб скинути статую з педесталу, але спускає руки*).

Ні, не здіймаєть ся рука на тебе,
 дитя моєї розпачі і туги.
 І жаль мені тебе, так тяжко жаль,
 мов батькови нещасного дитяти,
 що вічною калікою вродилось,..
 Сей твір мій бронзи й мarmору не діжде.
 Не пережить йому свого творця.
 Не встигну сам я в землю обернутись,
 як висохне і рознадеть ся глина.
 Нехай стоїть до часу...

Ну, а я?

Готовий заповіт — чого ще ждати?
 Пора б у вічну путь... (*Чутно орган, грає Requiem*)
 Таки згадав

Моє прохання добрий мій колеґа,
 заграв і Requiem. Я буду вдячний,
 уважно слухатиму... (*Сідає коло вікна і слухає*).
 Грізні гукі...

вони віщують вічну муку в пеклі...
 я в ньому вже й тепер.... О!... відгук раю?
 він обіцяє вічний спокій... спокій
 тай годі... Я колись не хтів спокою....
 Тепер я чую, сила в мене гине,
 як сей аккорд... Я не могтиму жити
 єдним хлібом.... От могутній грім!
 То сурма янгола! То поклик з неба!..
 Коли ж мене покличе янгол смерти?
 Я чую, вже його недовго ждати...

К І Н Е Ц Ь.

На українські теми.

Гимн вдячності.

Ще друкарські машини за ріжними мясоїдними перешкодами не встигли надрукувати мого слова до малодушних земляків, з потішенням їх начальственным неустанным піклуванням¹⁾, як дух мій ще дужче був окрилений новим і ще небувалим доказом дбайливости вишнього начальства про успіхи нашого національного життя. Кажу, розуміть ся, про незабутній циркуляр П. А. Столипіна губернаторам, чи губернаторови, що повинний бути золотим, брилянтом украшеним письмом записаний в історії українського життя. Наш теперішній прем'єр записав ним себе у вдячних серцях синів українських на вічні часи, і я певний, що імя його колись буде пишати ся між іменами українських святих, — коли наші потомки не будуть мати, за повним задоволенням всіх національних потреб, нічого пильнішого робити, як складати національні українські святці. Знаючи за любезними земляками великий нахил до особливого почитування чужих святих, і поклонювання всяким чужим богам, не сумніваю ся, що вони туди напруть без числа російських „замічательних людей“. Але нинішньому прем'єрови місце буде там належати без сумніву і вагання, за ту дійсно чудову сміливість і відвагу, з котрою він одним почерком пера розрубав, розтяв і розпанахав одну з найтяжших наших національних болячок.

Яке ж бо, скажіть, найбільше лихо і нещастє, боляк і язва нашого життя українсько-російського було, як не лукавство наших любезних земляків, що все пильнували якось втікти від роботи на своїм українським ґрунті та покликаючи ся на єдинство „русского народа“ і всякі бувалі й небувалі свої заслуги перед „русскою культурою“ чи „государственностью“ примазати ся як не в канцелярії то в редакції на „хлібне місце“, зіставляючи на волю господню і промисленіє начальства „неньку Україну“ зі всіма „національними святощами“?! Се вічне дізертирство наших землячків, які в XVI в. „приміняючи ся к подлости“, ставали Поляками, в XVIII підшивали ся під „російське благородне дворянство“, а тепер тікають „под сѣнь струй“ „великої російської культури“ — се ж те історичне лихо, що різало Україну стільки разів в найкри-

¹⁾ ЛНВ кн. II.

тичнійші моменти українського життя і ріже тепер на найживішій-шім місці—як я мав недавно сумну нагоду се викладати. Підчас недавньої „весни“ показали ся ніби початки якогось опам'ятання, і деякі почали собі „аки в мечтанії“ пригадувати, що вони теж „влас-тиво кажучи Українці“, тільки „за недосужністю по должности і за другими клопотами“ досі не мали нагоди над сим трохи глибше за-становитись. Але сі приємні познаки не тривали довго, і новообявлені Українці, розглянувши ся „с'ємо і овамо“ і зміркувавши, що хоч би й по весенньому часу, а все ж таки за заняте українством чинів, орденів і окладів не положено, і гонорарів в українських сферах вищих попад три копійки за стрічку не чувать,—десь дуже скоро і непомітно оден по другім від українства за „н'якотою надобно-стю“ одлучились, — „сипнули

у сенат писати
та підписувать та драти
і з батька і з брата...

Не зарікали ся, розуміють ся, по силі можности і на далі „сод'ї-ствовать“—на потреби „неньки-України“ уділити копійчку здірочкою. Але що було за ними годящого, пішло знов на олтар „общерусской культуры“, сотвореної мовляв спільними трудами Великоросів, Малоросів, Білоросів і всяких иньших Росів, живих, мертвих і нена-рожденних. Боже ти мій, яких тільки своїх вкладів в сю „обще-русскую культуру“ наші землячки собі не понавиходили! І „Ду-ховний регламент“ вони Петрови на приборканне свое писали; і потаємних роскольників по Бринських лісах ловили; і з Шешков-ским „допрос с пристрастіем“ чинили; і російську літературу на путь справляли; і четвертий вимір відкривали. Одним словом ні-як „общерусская культура“ спекати ся не могла любезних на-ших землячків і їх „желанія къ чинамъ, и особливо къ жалова-нію“. Розпинали ся за „единство русскаго народа“ і „единий рус-скій языкъ“. „Весьма основательно“, як подсвідчає покійний міністр Валуєв, „доказывали, что никакого особеннаго малороссійскаго языка небыло, н'тъ и быть не можетъ“. Присягали що україн-ський народ мову свою легковажить, нехтує, зневажає, трохи не ненавидить, за те всею душею тягне до мови російської; що він ро-сійських письменників і поетів розуміє вповні достеменно, — лїпше мабуть ніж люде московські, що як відомо, дуже слабко розуміють своїх „клясиків“, а українська суспільність якого небудь Тургенева чи Достоевського вважає таким своїм рідним як інте-лігенція московська. Все вони, все землячки, ріжних калїбрів і категорій, від дешевеньких проститутів, що за пяточок від стрічки писатиме донос на батька рідного, і до тих, кого доля посадила на

верхи сучасної культури, дала змогу „говорити перед Європою“. І з сих низьких і з тих високих позицій зарівно обріхували вони український народ, українську суспільність, своїм апломбом „тоже Малороссов“ збивали неосвідомлених рішительців українських судиб і всяких посторонніх необзнайомих людей! Даремно пробувано отямить її, апелювати до їх совісти, до людської справедливости, переконувати фактами історії чи лінгвістики, правдивими голосами народу—дарма! Вони відповідали на се вивченими фразами з Іловайського, або й зовсім не відповідали, пускали повз вуха або хитро підморгували до публіки на „узьких націоналістів“, які хочуть „видумати якийсь український язик“ та „хохлацьку літературу“.

І от знайшов ся нарешті угодниками вимолений чоловік, маж ораторнощію як кажуть Поляки, що на всю лукаву зграю тоже Малороссов кишнув раз:

Інородці!

Крикнув сміло і безапеляційно голосом генерала, волею начальства поставленого висше фактів історії, фільольгії і етнографії, неприступного для аргументів од розума і доказів від реального життя. Одним словом своїм розкидав всі хитросплетіння земляківські про „єдинство русскаго народа“, „один язик од Карпат до Камчатки“ і все таке инше. І так се сміло і просто! Дивні діла твої Господи! Ще вчора нас „на розговор“ по 129 статі кликали, за те що підчеркуваннем окремішности української мови нарушуємо понятє одности русскаго народа і підіймаємо одну часть його на другу. Аж тут показуєть ся, що ніякої одности „не было, нѣтъ и быть не можетъ“. „Інородцы“, та й годі! Примазуйсь не примазуйсь — нема ради! „Інородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо стъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей“. Присягай чи не присягай, що тобі Тургенев такий самий близький як П. А. Столипіну, і що ти російську мову розумієш далеко ліпше, ніж українську, котру мовляв Поляки з Австріяками видумали, — твоє діло! А все таки инородець ти був, так і будеш, і ніщо тобі непоможе.

Розумієть ся, можна предвидіти, що землячки, так блискуче „розяснені“ циркуляром добродія Столипіна, будуть силкувати ся дати сьому циркулярови своє кривотолкованне. В смертельнім переляку, помертвілими губами вони доказуватимуть, що тут під инородцями треба розуміти „Українців, котрі...“ і т. д., а не тих „Малоросів“, котрі показують кожної хвилі повну готовість за пятак срібла продати „неньку-Україну“ з усіма причандалами. Але хто ж би їм повірив? Кого вони переконують, що Укра-

їна не те що Малоросія, а Малорос не те що Українець? Та й річ се загально звісна, що воно за цяця такі Малороси! Як зайці боязливі, а як коти блудливі. Воно тільки притаюєть ся, а яд в собі держить. Послухаєш такого „дѣйствительнаго статскаго совѣтника и разныхъ орденовъ кавалера“, як він почне розводити (неофіційно розуміть ся), що „кацап“ йому органічно противний, що його мишленне йому нерозуміле, що се зовсім иньша раса і т. д. От тобі й Малорос, і єдинство русскаго народа! Блаженної і вічно достойної памяти імператриця Катерина давно вже розкусила сих землячків, що під благородне дворянство підшивають ся і до орденів та до жаловання руки простягають, а в собі „развратні“ гадки таять. Навіть як імператриця Анна звеліла українським членам малоросійської колегії против великоросійських членів по одній стороні стола стояли, то не так собі просто сїдали, а зараз з політикою — не свою окремішність підчеркували тим сїданнем, і прийшло ся імператриці Катерині наказати їм сїдати в суміш з Великоросами, бо окреме сїданне „утверждало въ Малоросіяхъ развратное мнѣніе, по коему поставляють себя народомъ отъ здѣшняго совѣмъ отличнымъ“. Ядовитий народ, що й говорить! І як раз уже начальство наважило ся їх на чисту воду вивести і перечислило на іногородців, то вже не дасть себе підвести якимись пятаковими штуками. Бажання діставати „жалованіе“ ще мало для того, щоб бути причисленими до державної народности; треба себе чимсь позитивнішим оправдати. Ну хто в поліції літ двадцять вірою й правдою, до поврежденія людського образу прослужив, або на полі провокації себе зарекомендував — з тих тавро-іногородчества може бути зняте. Але хто себе тільки запалом до Тургенева може рекомендувати — тут ще нічого конкретного. Буть йому в іногородцях.

Так, з сим циркуляром виходимо ми на ясну путь. Мудрі люде казали не раз, що українство поставить на ноги аж начальственный наказ, щоб усім „прирожденним Малої Росії синам“ бути Українцями обовязково, не приймаючи від них ніяких виправдувань чи викрутів: під страхом позбавлення прав і висилки в дальні губернії мають усі вони уживати української мови, передплачувати українську газету і навчити ся скороченої української граматики. Аж тоді проявить себе в повній мірі український патріотизм, що пробуває тепер в стані скритім, так званім в фізиці лятентнім. І от сей перший циркуляр, що відрубає всіх „тоже Малоросів“ од „общероссійського тіла“ і перечисляє їх в іногородців, — се безсумнівна перша ластівка, яка віщує будучу українську весну і пишний

ЛНВістник 1910 кн. IV.

4

розцвіт українства під покровом начальственной сугубої опіки. Хоч путі начальственной мисли незглубимі, але приміняючи ся до найбільше утертих стежок її, я думаю, що трохи згодом вийдуть циркуляри, які — по перше — заведуть для Українців „черту осьдлости“, поза котру не вільно їм буде виїздити без крайньої, поліцією посвідченої потреби; далі — буде заведений для них як для іногородців процент участі в російськїм письменстві і культурі російськїх виданнях і газетах: „в черті“ можуть написати на 10⁰/₀, в столицях не більше як на 2⁰/₀, щоб не розживати ся пятаками і не робити конкуренції літератам державної народности; в кінці — їх обовязкво припишуть до українськїх громад, на взір жидівського кагалу („украинскихъ и еврейскихъ“ — очевидно охоронні способи примінювані досі до Жидів, будуть примінювати ся тепер і до иньших іногородців, і в першій лїнії до Українців, які поставлені тут зараз при Жидах): Українці будуть обложені податком на національні ціли (як коробочний збір), на удержанне українськїх інституцій, будуть заведені українськї школи, семінарїї, і всяка штука.

„Аж тоді ми заспіваєм“. Але й перша ластівка приносить дуже багато. Позиція українства тепер ясна і не лишає місця ніяким кривотолкам на ґрунті „единства русскаго народа“ чи „единства русскаго языка“. Коли буде заводити ся наука на рідній мові в народніх школах „в місцях залюднених інородцями“, то ми вже будемо спокійні, що від того елементарного добродїйства не будуть виключені українськї діти на тій підставі, що вони не інородці, а належать до „коренного русскаго населенія“, і тому їм має бути рідний „общерусскій языкъ“. Циркуляр запечатав губи всім таким кривотолкам; стоїть на папері виразно, що Українці інородці, а значить і мова їх інородчеська. Коли піде мова про те, щоб дати інородцям можливість на суді чи де инде користувати ся своєю мовою для зрозуміння — ми вже певні, що і се Українців не обміне. Від сього часу могутній розмах всеросійського конституційного життя буде вже сам собою вести наперед українську справу, обдаровуючи Українців зарівно з усіма иньшими інородцями все новими і новими правами, від котрих їх одсуювано досі як частину „корінного русскаго населенія“.

Се одна многоважна сторона нового циркуляра. А друга — се те що всіх українськїх дезертирів, які були повтікали на лоно общерусскої культури, повертають тепер етапним порядком „в первобытное состояние“ як інородців. Нехай не гноять своїм трупом общерусскої культури, а памятають, що вони інородці; поставлено їх на точку. Се теж матиме величезне моральне значінне. Є ще

й інші сторони, але я не буду вже спиняти ся на всіх них. Епохальне значіння нового циркуляра в розвою українського національного значіння ясно вже і з вище сказанного. Він зістанеть ся вічно памятним моментом у вдячних українських душах. Я думаю навіть, що день його видання зміг би зробити ся національним українським святом. Легкомисленні і непокірні Французи святкують день зруйнування Бастилії; законопослушному українському характерови вповні б підходило святкувати день начальственнаго перечислення нас в инородців. Може воно так і буде.

Як що розуміють ся не вийде ще новий циркуляр, який українську справу ще сильнійше попре наперед.

Бо се теж може бути.

ІВАН ФРАНКО.

Мелеагер.

Уривок першої пісні.

Нумо про гнів Мелеагра Ойнеенка пісню співати,
 І про завзяту борню в чистім полі і в серці людському,
 Про богохульні слова й непохитність Ойнея старого,
 І як карала його і зломать не могла Артеміда.
 Сім уже літ наче дим той над стріхою хати сільської,
 Що затемня божий день і до сліз вигриза людям очи,
 Або неначе та хмара вохка, що пропасниці плодить,
 Висіла туга й печаль над двором королівським Ойнея.
 Сім уже літ, як поплив Мелеагер, герой богорівний,
 З Язоном Аізonenком шукать золотої Кольхиди
 Серед страховищ і бурь на краях непривітного Понту.
 І не приходила вість із чужини до батька, до неньки,
 Ні з ластівками, що все прилітали зза моря весною,
 Ні з журавлями, що враз із осінніми млами з півночи
 З криком журливим тягли нерозривним ключем понад море.
 Гнеть ся батьківське чоло від тих дум невеселих до долу,
 А в своїм пишнім покою сидить безутішна мати,
 Подушку мочить слізми, кулаками бе висохлі груди,
 По неприсутнім рида і голосить, немов по померлім.
 Або заціпивши зуби і в серці журбу засклепивши
 Ходить по домі, немов тая Злоба із жалом гадючим,
 Поїдом їсть і вітця і всю челядь, і лає й лютує,
 І з королівських палат мов перёдсінок Тартара робить.

Разом прилинула вість, наче той соловій голосистий,
Що ти не бачиш його, де сидить у гушавині скритий,
Тільки солодкі пісні зачуваєш і серцем радієш.

Чути: вертає Арг'о з небезпечного, довгого шляху.

Чути: героїв везе не смертельною славою вкритих,
Хоч і не всім, що пішли, довело ся вернути до дому.

Чути предивні дива про пригоди в краях невідомих,
Та найдивнійше: вони поплили проти сонця-півночі,
А се по довгих літах із західного моря вертають.

Заворушило ся скрізь, загула на сі вісти Гелляда,
Щезла понурая мла над двором королівським Ойнея.
Вперве по довгих літах чути: гарна весна завітала,
Вперве всмінуло ся сонце, дихнув вітерець ароматом,
Вперве дрібний соловій до зболілого серця промовив
Співом своїм мелодійним і батькови й неньці журливій.

Ще мов мороз весняний пробігала по серці тривога:
Нуж Мелеагер погіб у далекому краю за морем?
Нуж у неволю попав, чи відбив ся де від товариства?

Та незабаром прибіг із Коринту гонець скорохідний
До Калідону, приносить Ойнеєви радісні вісти,
Що Мелеагер живий і здоров бенкетує в Коринті,
І як скінчать ся лише многолюдні бенкети й грища,
Верне до дому в обійми коханого батька і неньки,
І нерахований скарб привезе у походах здобутий.

Тут боговидний Ойней, первородний Портаона счадок,
В серці великої пільги зазнав -- не без ласки Зевеса,
Й щиро заходив ся дань, приобіцяну з давна безсмертним,
На многорадісний день повороту героя готовить.

Три гекатомби: з волів і з кізлят і з овець тонкорунних,
Три щирозлоті миски і дванацять триніжків спіжевих,
Дар королівський у храм світодержця Зевеса в Додоні,
Врешті дванацять плащів, перетиканих пурпуром тирським,
Дар королеви Альтеї мандрівним співцям злотоустим,
Щоб у солодкі слова їх божественним даром заклата
Слава героїв і діл їх великих во віки тревала.

Ось і настав уже день, коли радісний, в зброї злотистій,
На пурпуровім візку, що запряжений білими кіньми,
В рідний віжджав Калідон боговидий герой Мелеагер.
Наче той Геліос бог із рожевої брами Титана
В ранці виходить і світ оживляє, красить, звеселяє,

Так він стояв на теліжці, слоною кістю оббитій,
В лівій руді пурпурові віжки, а правицю могутню
В гору простяг — батога не терпіли безсмертні коні—
Радісним криком витав серцю милую рідну країну.
Довкола нього чвалав, хто на конях, а хто на теліжці,
Почт не малий товариства — славутнії все Арґонавти:
Перший Дріант з Калідона, кінник і Аресів потомок,
Потім Ідей і Лінкей, Афареечки, родом з Мессени,
Далі могутній Тезей Аіґеєнко, слава Атенців,
І Тессалієць Адмет, син Ферей, їздець незвитажний,
Потім Анкей і Кефей, Аркадійці, Лікурґові чада,
Враз на спіжевім візку, що дзвенів пролітаючи шляхом,
А праворуч Мелсагра краса і оздоба Гелляди,
Язон, Аїзона син, що безсмертною славою вкрив ся
Там у Кольхиді сумній і в пригодах далекого шляху.
Тут іще славний Іфікль, Амфітріона син був, Тебанець,
І Пірітой Іксіоненко з щедрої хлібом Лярісси,
Ще й Еаченко Пелей із лісистої Фтії гірської,
І Телямон, його брат, з Саляміни обливої морем,
Еврітїон Акторенко, Пелеїв і друг і возниця,
Амфіарай, Оіклея синок, із Арґоса міцного,
Врешті Схойнея дочка, Артеміді з постави подібна,
Перла аркадських дівчат Аталянта, що в стрілянню з лука
Перемага всіх мужчин, а всіх женщин умом і красою.
Гордо на своїм візку сніжнобілими тягненім кіньми,
В білім хітоні вона, оперезана поясом срібним
Їде, недбало віжки держучи ліворуч Мелсагра.
Радісним окриком їх повитали у стін Калідонці,
А поза ними немов величезная сіра гадюка,
Курява з шляху встає і жене і ніяк не догонить.
Брама важка городська заскрипіла на мідних завісах.
Синнули купи людей у празничному вбраню на зустріч,
Цвіти й зелені гильки і барвистії шати й коверці
Стелючи втішно на шлях, куди їхало славне геройство.
Так серед окриків їх провели вулицями тісними
В гору на площу, де дім королівський, а враз і фортеця
Горда стоїть, а з переду обведене муром подвіре.
Тут і безсмертних богів камянії жертovníки, чорні
Від ненастанних огнів, і обризкані вровю довкола, —
Бо найлюбійша богам, найсвятійша та жертва кровава.
Тут кінники й возові позсідали з теліжок і з коний, —

Коні й теліжки у них королівськії слуги забрали,
 В стійла просторі як стій повели й примістили дбайливо.
 Але на пишному ганку вже ждали прибулих з далска
 Старець поважний Ойней Партаоненко, Зевсів потомок,
 Поруч його королева, богині подібна Альтея,
 І Клеопатра Ідеївна, вірна жона Мелеагра,
 Хлопчиків двох держучи, Мелеагра синків, коло себе.
 Позаду них молоді Тестієнки, геройськеє племя,
 Сильний Іфікл, Еоїп і Плексін і Еврішіл найменший,
 Краю Евретів князі, наймилішеє братте Альтеї!
 Вбачивши любих своїх Мелеагер мов блискавка з хмари
 Кинувсь до батькових ніг, проливаючи щедрії сльози;
 Мама коліна обняв, а вона до грудий його тисла,
 Хлипала важко, та все лише: „Синку мій! Синку!“ казала, —
 Інші ж слова їй у горлі душило важкеє риданне.
 Тут його батько старий у обійми підхопив, — і в нього
 Сльози річками текли та на бороду білу спливали.
 А як минула ота невимовно роскішна й болюча
 Хвиля нестями, в якій аж до дна розворушене серце
 Радо би вилити все, чим боліло і чим веселилось
 Довгі літа, і за те виливає лиш хлипане й сльози, —
 Вирвав ся з рамен вітця, з материнських обійм конвульсійних,
 І до своєї жони повернув ся герой Мелеагер.
 Тілом усім тремтючи, в лихорадці дождання, втіхи,
 Туги й кохання, у вихрі міцних різнородних зворушень,
 Раптом по гостях, що враз з її мужем прибули з далека,
 Глипнула наче крізь сон Клеопатра; спинивсь її позір
 На Аталянти лиці, що осяяне блиском злотистим,
 Мірно румянцем облите, мов сонце на сході яснїло.
 І наче блискавка їй промайнула: в очах Аталянти,
 Що з Мелеагра ні раз не змигали, сльозами перлились,
 Скоро він плакав, то знов розіскрялись, коли він сміяв ся,
 В тих темносинїх очах, мов безоднях кристалу сапфіра,
 Все відчитала на раз і душею збагла Клеопатра.
 То ж коли ось підійшов Мелеагер до неї близенько,
 І наче полум'ям щось спалахнуло на неї від нього,
 І його тіла почув ся їй запах від давна знайомий,
 Стисло за серце її, і ридючи голосно жінка
 Кинулась у розпростертї обійми й стискаючи шню,
 Руки його і уста і лице і волосе пахуче
 Все поцілуями враз покривала й сльозами мочила,

Хлипала й все лиш одно повторяла: „Мій милий! Не вже ж ти?“
І докінчить не могла... і нові поцілуї... і сльози...

„Милий! Невже ж ти?“ І знов уривав ся за хлипанем голос.

Все там було в тих словах: і кохане безмежне й утіха,

Страх за будуще й докір, і питане несміле й розпука.

Врешті не маючи сил побороти і вилити в слово

Бурю свого чуття, вона меншого хлопчика разом

Вхопила і підняла і в батьківські обійми вложила,

Потім другого, що вже одинацятье йшло йому літо,

Лагідним рухом руки проти батька посунула живо,

Наче хотіла сказати: „Гляди, отсе те, що нас вяже“.

Тут привитанє німе закінчила промова Ойнея:

„Синку, досить вже тих сліз і обіймів і пестоців! Буде

Час на те все. А тепер про важнійше згадати годить ся:

Жертву безсмертним богам принести. Завидючі Олімпські

З кожної втіхи людей вимагають собі первотини!

Тож скороти її, щоб не розсердити батька небесних.

Три гекатомби для них із волів і кізлят і овечок

Я зготував на сей день, і кадило й алой запахущий,

Щоб і безсмертним була за щасливий твій поворот дяка,

І Калідонський народ, бенкетуюючи мясом жертовним,

Втішив ся, славив богів, і душею до нас прихилив ся“.

Вже на жертовниках ось запалали огні, велитенські

Стовбурі диму, немов превисокії щогли простісько

В небо здіймали ся — знак незвичайно щасливої хвилі.

Тут же красу пасовиск, бугая, верховодника в стадї,

Що не зазнав ще ярма, круторогого, чорної масти,

Слуги чотири ввели; в нього роги були золочені,

Шия могутня в вінцях із барвінку й квіток запахущих.

І приступивши Ойней помолив ся небесним душею,

Острую шаблю добув і з чола бугаєвого врізав

Жменю волося і верг у огонь і отак помолив ся:

„Зевсе, найвисшая сило, керманичу божий і людський,

Світло і розуме, ти, що в руках держиш всього причини

Вислухай просьбу мою і прийми отсю чистую жертву,

Вдячну за поворот сина й за славу, якої добув він.

Ти се вчинив, бо ж ніщо без твоєї не діеть ся волї,

Тай синьоока твоя наймилійшая доня Атена.

Вам отся жертва моя й первотини батьківської втіхи...“

Написано в р. 1905.

ІВАН РАКОВСЬКИЙ.

Боротьба за ідею розвою.

I.

Перед трьома роками зведено в Берліні оригінальну битву за ідею розвою. Зведено її дуже культурно: полем завзятої битви були величаво уряджені сальони берлінської фільгармонії і берлінського зоологічного города, вождями були найвизначніші вчені, що займають ся ідеєю розвою, військом двотисячна публіка, яка без різниці віку і пола та становища брала духово живу участь у тій оригінальній битві, замість гранатів і шрапнелів падали важкі докази вчених спеціалістів, а сальвами манліхерів і машинових карабінів були гучні оплески розгоряченої інтелігентної публіки. А притім ні одна жива людина не втратила свого життя! А всеж таки у тій битві рішилась судьба одного із найважніших питань, якими від віків займаєть ся культурна людськість; вона в історії розвою вселюдської культури займатиме визначне місце і тому вважаємо своїм обовязком поінформувати нашу українську суспільність про її перехід і її значінне, а се буде для нас тим вигідніше, що тепер, коли вже справу основно предискутовано фаховцями та видано урядові акти тієї битви себто стенографічні справоздання із її перебігу, ми можемо розказати про все стоячи на становищі безстороннього інформатора.

Одначе перше ніж розкажемо про перехід і значінне боротьби за ідею розвою, мусимо пояснити причину тієї завзятої боротьби. Боротьба велась як сказано за ідею розвою. Ся ідея так давня як давньою вся людськість. Від коли прецінь чоловік почав застановлятись над тим, що дієть ся кругом нього, мусів безперечно поставити собі питанне: звідки взяв ся цілий світ, а передусім живі сотворіня на нашій землі, звідки ся ріжнородність постатий і способів життя, звідки в кінци се мистецьке пристосованне всіх живин до окружаючих обставин? Такі питання ставив собі вже напевно первісний чоловік у передісторичній добі людства та відразу знайшов на те питанне дві можливі відповіді: або все, що нас окружає сотворила якась виспа сила чудотворно від разу в такім стані, як ми се все бачимо тепер, або все те повставало звільна дорогою повільного поступенного розвою. Що такі оба, протилежні собі, погляди на повстане життя в природі повстали майже рівночасно в людській суспільности, доказом сього ся обставина, що знаходимо їх вже в віруваннях найстарших звісних нам культурних народів. Приглядаючись тим віруванням і фільзофії прастарих культурних народів мусимо відразу

завважати замітний факт, що вірування, які мають характер матеріалістичний, стоять на становищі розвою, а ті, що є ідеалістичними, а радше спірітуалістичними, стоять на становищі готового сотворювання всего висшими силами. І так Халдейці вірили, що зразу у всесвіті була тільки темрява і море, з них повстали вперід дивоглядні крилаті істоти, вони вигинули, а доперва опісля повстали боги, а врешті і всі інші живі сотворіня; наслідком того цілий всесвіт стоїть в тісній нерозривній звязи та управляється постійними спільними законами. Старинні Єгиптяни вірили, що зразу була тільки вода „Ну“, а з неї доперва звільна витворилась земля з усіми живинами, небо і країна мерців. У старинних Китаїців знаходимо також матеріалістично-еволюційні погляди. Все повстало, казали вони, через співділанне двох основних первнів: чинного первня: неба „янґ“ і нечинного землі „йін“; з них повстали иньші первні: огонь, вода, повітре, ґрім, гори і хмари. Навіть містичні книги „Йін-фу-кін“ вважають жерелом всього сонце, яке своєю силою утворює все, що існує; тому й не диво, що на такому ґрунті могли повстати в Китаю вже 500 літ перед Хр. такі скрайні матеріалісти як Ян-чев та скептик Лі-цев, який казав що первісна сила „тао“ єсть причиною постійного повставання в природі, а се діється на основі постійно повторюючих ся незмінних законів природи, одначе, розуміється, все зглядне й ніхто не знає, якою єсть дійсна правда! Отсе найстарші звісні нам вірування матеріалістично-еволюційні, та незалежно від того у инших народів розвивались погляди противні, так сказати б „спірітуалістичні“, які пояснюють повстанне світа надприродною дорогою. Найстарші такі погляди знайдемо вже в прастарих гимнах Ріґведи та в найстарших основах браманізму. В одних віруваннях кажесть ся, що буте повстало з небути під впливом тепла „тапас“ і бажання „кама“, в других розказується, що найвисше ество і пань всього сотворіня, „праджанаті“, сотворив молитву „брама“, а з неї повстав всесвіт, мовляв: слово стало ся тілом, то знов, що Пуруша, дух всесвіта, приносить ся в жертву і з неї повстає весь світ. Правда були й у Індійців проби матеріалістичного розуміння природи: філзоф Капіла ставить високо знане і спостеріганне та наукові досліди і зазначає виразно, що повстанне з нічого єсть неможливе, матеріаліст і скептик Чарвака вчить, що цілий світ повстав самодільно без помочи яких небудь надприродних сил, а то з чотирьох первнів: огню, повітря, води і землі, одначе всі ті проби були впливом китайської філзофії і швидко потонули в буддаїзмі, який вчив, що все єсть злудою і марницею крім болю, нужди і терпіння, та зовсім пірвав за собою так дуже склонних до містицизму Індійців. Рівно ж „спірітуалістичні“ вірування жидівські: весь світ сотворив всемогучий Яґве з нічого одним своїм словом „нехай буде“ і все, що на світі єсть сотворене Його все-

могучою силою і волею. Як бачимо то оба згадані протилежні погляди на повстанє світа, еволюційний і спірітуалістичний зявляеть ся в історії людства рівночасно як два протилежні вияслїди застановлювання ся людськості над причинами повстання й устрою природи. Рівно ж і тепер в нинішних часах знаходимо у некультурних і т. зв. диких народів оба ті погляди однаково розширені: розуміеть ся, що ті народи, які визнають християнську віру, стоять загалом на становищі зближенім до старо-єврейських вірувань, подібно задивлюють ся також і деякі некультурні, „дики“ народи, як пр. американські Індіани, які вірять, що весь світ сотворенний волею „Великого Духа“, одначе і в тих народів потайки переховують ся останки давних космогоній, що пояснюють повстанє і устрій світа зовсім иншим способом. У всіх майже народів є такі своєрідні космогонії, а деякі з них навіть не позбавлені наукового інтересу. І так Гренляндці вірять, що перший чоловік повстав із землі, був він мущиною і з свого пальця сотворив собі жінку, у Тибетанців і Маляйців є віруванє про походженє чоловіка від малц, а на островах Тихого Океану розказують про повстанє людей із каменя, що дуже пригадує нам старогрецьку легенду про Деваляона і Піру.

Оттак оба згадані протилежні погляди на повстанє і устрій все-світа істнують споконвіку незалежно побіч себе як доказ сього, що коли небудь чоловік застановляеть ся над тим питанням знаходить тільки дві можливі відповіді: або світ сотворений відразу якоюсь висшою силою, або розвинув ся звільна без надприродного впливу таких сил. Одначе се не наша ціль розказувати про історію сього питання, а то як розвивались оба ті погляди від найдавніших часів до тепер, хоч се безперечно було б дуже інтересно розслїдити, особливо розвій ідеї розвою та на тім прикладі виказати розвій справности і сили людської думки; зазначимо тільки принагідно, що за цілий час старинних віків оба ті протилежні погляди спокійно удержувались побіч себе і поміж визнавцями їх не приходило ніколи до яких острійших конфліктів з того приводу. Старші грецькі філософи були переважно сторонниками ідеї розвою; вони шукали того первісного первня, з якого утворив ся світ: Талес з Мілету вважав тим первнем воду, Анаксимандер праматерію, Анаксименес воздух а Геракліт огонь. Инші філософи, як Левкіп, Демокрит і Анаксагорас застановлялись навіть над тим, як із тих ріжних первнів витворювались всі твори природи, великий Арістотель порушував вже навіть деякі питання такі, які ще й тепер зістають ся актуальними в біології а вкінци римський поет Люкрецій Кар у своїм творі „Про твори природи“ розвиває еволюційні погляди дуже подібні до нинішних. Грецькі філософи ідеалісти, як Сократ, Плятон та їх приклонники встоюють, загалом беручи, за сотвореннем все-світа висшими силами над-

природним способом; у Сократа тим творцем був якийсь неозначений ближше бога у Платона „деміург“, та у всякому разі противенство поглядів не проявлялось в який небудь острійшій формі. Одначе з хвилею, коли в середних віках християнська віра запанувала всевладно в тодішнім культурнім світі, тоді обставини взяли зовсім инший оборот. Християнство розвизувало ясно й рішучо справу питання сотворення чи повстання та устрою живин природи: все що тільки істнує на світі, отже ж і всі живини природи, сотворив всемогучий Бог своєю всемогучою волею, все розуміеть ся було сотворене в природі відразу готове і досконале так, що не може бути й мови про який небудь розвій та поступенне витворюванне ся живин природи. Ясно висказується про сю справу Тертуліян у 200 літ по Христі: „Для нас не потрібно після Христа ніякої цікавості, ані ніякого розслідування після Євангелія, ми не повинні вже нічого шукати поза наукою Христа. Християнин не сміє більш розслідувати, як тільки те, що дозволено знати; Апостол наказує безконачне питання“. Навіть протестанський письменник Пфайфер заявляє що: „книга биття єсть єдиною правдою, та обіймає в собі цілу мудрість і ціле знанє, людське і боже; по що ж марнотравити свій час розслідом матерьяльних річий, та займати свої думки устроєм всесвіта“. Правда, св. Августин (400 р. по Хр.) у своїм творі „De trinitate“, застановляє ся над питанням, чи Бог сотворив від разу всі рослини й звірята, чи може ще й після сотвореня світа появлювали ся від часу до часу нові роди живин та думав, що одні живини сотворив Бог відразу, а другі тільки „in potentia“ себ то тільки в зароді, так що вони розвинули ся доперва опісля. Був проте св. Августин сторонником половичного розвою, але опісля християнська церков заняла загалом неприхильне становище супроти всяких еволюційних поглядів. Загалом в тих непривітних часах закріпощеня людського духа нетерпимим догматизмом вчені перестали зовсім займати ся такими питаннями, ніхто не мав відваги що небудь думати самостійно про такі справи, бо понад всім духовим тодішнім житєм тяжів суворий проклін: „А хто сказав би інакше хай буде проклятий!“. За те арабські вчені займались в тих часах залюбки такими питаннями, а славні „Чисті Братя“ (вольнодумна арабська секта коло р. 1100), навчали про повільний розвій всеї природи із первісної праматерії. В „християнській“ Європі такі погляди були суворо переслідувані, а сміливці, що важились їх висказувати, були сильно карані. Вже 748 р. покарано смертю монаха Віргіля за протидогматичні погляди на світ а після нього пересуваєть ся перед нашими очами цілий ряд переслідуваних і мучеників за вольнодумніші погляди на світ; згадаємо тільки Вільгельма де Конш, в 1110 р., Самуїла Сарсу спаленого в р. 1450 за проголошене погляду, що світ і рід людський іст-

нують вже довше, як се кажуть теологи на основі біблїї, Джордана Бруно, якого спалено в Римі 1600 р. між іншими також і за проголошене матеріалістичної теорії повстання і розвою світа і життя в природі а вкінці Ванїні, якому вирвано язик та спалено в Тулюзі в р. 1619 за висказане погляду про постійний розвій світа, всіх живин і людськості. Але поволи погляди змінюють ся. Вже 1655 р. стрїнула лагіднїйша кара Ізаака Пейпера: його твір: „Systema theologicum“, в якому він доказує на основі біблїї, що ще перед Адамом і Евою жили на світі інші люди, спалив вправді кат публично на ринку в Парижі, але самого автора полишено в спокою, тільки один із численних його противників прокляв його в глибокім обуреню: „Нехай Господь знищить тобі спокій так як ти знищив спокій Ізраїля“.

З новїйшими віками боротьба між прихильниками і противниками ідеї розвою переносить ся чим раз то більше на властивий ґрунт, а то на поле строгої науки та стає предметом строго научної дискусії і критики. Поволи починаєть ся розвій природних наук, вчені починають чим раз то більше і докладнїйше розсліджувати будову і устрій природи та її творів, а через те дістають чим раз то більше научного матерїялу. З початком XVIII віку того наукового матерїялу назбираєть ся вже тільки, що в справах природних наук відважують ся забирати голос тільки спеціялісти-дослідники природи і тільки їх голос має в науці значїне й повагу. Певно, що від часу до часу лучають ся ще випадки, що в питаннях, які відносять ся до життя й устрою природи, забирають часом голос і чинники зовсім до сього не компетентні, але се дієть ся чим раз вже рідше та кінчить ся звичайно повною невдачею. Згадаємо хочби славу свого часу французьку й нїмецьку „філософію природи“ з першої половини XIX столїтя, яка сьогодня робить на нас хиба гумористичне вражїнне.

З початком XVIII столїтя панувала в науках природи всевладно теорія постійности родів живин природи. Славний дослідник природи Карло Ліне, знаменитий знавець світа ростинного й звіринного, стояв не похитно на становищі, що „тепер єсть стїльки родів живин, кїлько їх на початку світа сотворив нескінчений Бог“, а пошана й повага його у сучасних була так велика, що ніхто не важив ся виступати проти сього погляду. Через се тодішні природні науки вважали своїм обовязком тільки докладний опис і впорядковане всіх живин природи і на тім полі поклали тодішні природники безперечно великі заслуги. Одначе чим раз докладнїйше пізнанне творів природи витворює як раз чим раз то більше противників постійности форм творів природи, бо чим докладнїйше розсліджуємо природу тим більше і лїпше бачимо єдність в її устрою й будові та нерозривну звязь її творів. Тому й не диво

що ще за життя Лінея виступає ряд природників як: Бонне, Галлер, Робіне, Бюфон, а вкінці Гете і Еразм Дарвін та Жофруа Сент Ілер, які більш або менш докладно прихильовались до того погляду, що всі живини природи повставали через повільний і поступенний розвій більше зложених і доскональших сотворінь із простійше збудованих і менше доскопалих. Та в тім же самім часі погляд теорія постійности форм творів природи мала ще горячого оборонця в особі Юрія Кюве, славного зоолога, який завзято боронив постійність форм всіх родів рослин і звірят стоячи в тій справі на тім самім становищі що й Карло Ліне. Одначе вже тоді було звістно, що колись на нашій землі жило багато родів рослин і звірят, яких тепер зовсім нема на нашій землі, а сей факт, який не годить ся із постійністю живинних форм, пояснює Кюве безчисленними катастрофами, які нищили цілковито кождочасну рослинність і звіринність, а після яких мусіло наступати нове сотворюване живих творів природи. Поминаючи дивні погляди на періодичність катаклізмів в природі, Кюве був знаменитим вченим та глибоким знавцем природи і се головно було причиною, що він мав у сучасних таку повагу і значіне, що в завзятій його боротьбі, яку він зводив із Жофруа Сент Ілером в парижській академії наук з приводу питання про постійність і непостійність родів живин, загал суспільности станув по стороні Кюве. Кюве був останнім справдішним вченим, який встоював завзято за постійністю родів живин природи, після нього ідея поступенного розвою природи запановує всевладно в науках природних. Уже за часів Кюве виступає Лямарк із своєю теорією розвою живин природи, якого причини бачив він в уживанню і неуживанню приладів, приміненню живин до обставин життя та внутрішнім стремлінням живин до змінности, а пятьдесят літ опісля виступає Карло Дарвін із своєю теорією розвою та відкриває чинники поступенного розвою живин природи і змінности родів живин а то: боротьбу за істнованне, природний та половий добір і спадковість, що механічно, без впливу яких небудь надприродних або надзвичайних сил спричинюють змінність родів та розвій живин природи. З виступом Дарвіна рішилась і судьба теорії розвою; від того часу змінність родів живин природи та розвій висших доскональїших творів природи із низших і менше доскопалих, вважаєть ся в природних науках дійсним фактом і оборона постійности родів живин являєть ся в науці вже неможливою.

Розумієть ся, що причини змінности і розвою живин остають все ще предметом академічної наукової дискусії, горячих спорів та пильних дослідів; що правда ще ні один із подаваних чинників сієї змінности і розвою не зістав загально науково признаний, але всеж-таки постійність родів живин та готове, надприродне їхне сотворенне в такім

виді, як ми їх бачимо тепер, вважає сучасно наука рішучо неможливими, а погляди такі вважають ся тепер останками давних, некультурних, космогонічних легенд. До сього має сучасна наука зовсім достаточні причини. Могучий розвій всіх наук про природу, в останніх десятках літ, подає сучасним вченим-природникам невичерпане жерело до порівнювання та висновування строго логічних заключень; пізнано докладно велитенську масу творів мертвої і живої природи, розсліджено вже дуже докладно верхні верстви нашої земної скорупи (кори), власне ті, в яких ми маємо заховані останки колись живучих, давно вже згинувших живин, тим чином відкрито безчисленне множество давних, не існуючих вже тепер рослин і звірят, пізнано розвій живих творів природи від першого почину їх повставання аж до їхньої кінчини, а вкінці зібрано пребагатий матеріал досвідний з обсягу плекання рослин і годівлі звірят, та відкрито, як і о скільки може впливати сам чоловік на змінність тепер існуючих родів живин природи.

Для ліпшого зрозуміння того, про що опісля прийдець ся нам розказувати, позволимо собі коротко зясувати ті, строго-научними дослідями ствержені факти. 1. Факти наукової систематики. В природі бачимо кругом себе безчисленне множество і надзвичайну ріжnorodність форм живих творів природи себто рослин і звірят. По правді ми бачимо в природі тільки поодинокі ріжnorodні одиниці творів природи без порядку помішані з собою: тут бачимо круторогого вола, що їсть запашну травичку, там птаха що сидить на дуплавій вербі, тут барвні метелики уносять ся над розкішними квітками, там знов собака гонить за кіткою або павук обмотує павутиннем нерозважну мушку, що попала в його сіточку. Всеж таки ми постерігаючи раз в раз ріжні твори природи, а то й розліджуючи їх постать і будову приходимо швидко до того переконання, що крім тих живих одиниць, які саме тепер бачимо перед собою, єсть ще багато інших одиниць дуже зближених до тих же будовою, виглядом та способом життя і так швидко доходи-мо до поняття звіринних чи ростиинних пород і родів. В нашім селі чи місті єсть жеж багато таких істот як моя собака, тільки вони ріжної породи, а всіх їх маю право назвати псами; в отсім муравльську, яке саме тепер бачу єсть безліч таких самих сотворінь, як от ся мурашка і їх є багато ріжних пород, а всіх їх маю право називати мурашками; тут поле засіяне житом або пшеницею, а там ліс дубовий або громада самих голубів.

Подібні породи живин лучимо у роди, а подібні роди у родини, от приміром ріжні породи псів домашних, вовків, лисів та шакалів мають багато спільних прикмет і тому їх лучимо в одну родину звірят звану п с а м и, а родини псів, котів, кун і медведів, для того що живлять ся

мясом і мають багато спільних анатомічних прикмет, лучимо в один ряд м'ясоїдних, всіж роди звірят як м'ясоїдні, конитні і гризуни, комахоїдні, лилики, малпи і другі лучимо в одну громаду савців, бо вони всі за молоду відживляють ся молоком виссаним із матерних грудий, а тую громаду савців враз із иньшими громадами живин, а то: гадами, птахами, земноводними і рибами називаємо пнем хребовц'в або хребетних, тому що вони всі мають за основу свого тіла більш або менш розвинений хребетний стовп, а вкінці той пень хребетних звірят враз із другим пнем не менше численних звірят безхребетних творять одно велике царство звіринного світа. Розуміть ся, що весь той поділ се тільки витвір абстракційний людського ума, який полягає на вишукуванню і збиранню в одну цілість спільних подібних прикмет, розсліджених на спостеріганих одиницях. Природа такого поділу не знає. В природі існує перед усім незвичайна різнородність форм: нема рішучо ані двох псів ані двох голубів однакових, нема без сумніву двох верб або двох рож, які цілком булиб подібні до себе та зовсім нічим не ріжнили ся між собою. Кожда жива одиниця природи має свої питомі прикмети, якими вона ріжнить ся від всіх иньших одиниць найбільш подібних до неї, чи як кажемо—одиниць тієї самої породи. Та надзвичайна різнородність живин природи спричинює передусім сю обставину, що поміж найбільш ріжними відміними тої самої породи нема в природі ніколи різких границь, так що навіть найбільше віддалені від себе відміни істот одної породи можна повязати поступенними перехідними формами. От приміром на перший погляд може комусь здаватись, що не може бути нічого спільного між низькими з покривленими ногами ямниками і високими стрункими гончими псами, а одначе хто знає ріжні відміни щурників та се-терів бачить, що гончі пси й ямники немов повязані із собою численними перехідними формами. Так само можна повязати із собою такимиж перехідними формами ріжні відміни рогатої худоби, голубів, рож та иньших всіх живин природи. Так само повязані із собою такимиж перехідними формами всі роди тої самої родини звірят або рослин. От приміром думав би хто, що нема нічого спільного поміж двома так ріжними родинами звірят як пси і коти, а тим часом гієни мають, так сказатиб, по половині песячих і котячих прикмет і навязують із собою нерозривно обі згадані родини. Так само існують посередні перехідні форми поміж поодинокими рядами та громадами і пнями, так що для вченого зоолога весь звіринний світ представляє одно нерозривне царство живин природи, в якому всі відміни форм стоять із собою в тісній нерозривній звязи. Те саме відносять ся і до рослинного царства. При тім мусимо зазначити ще одну дуже важну обставину. Як відомо не всі звірята і рослини однаково зложеної будови: в одних устрій

більше у других менше зложених. Ті рослини й звірята, які мають будову й устрій більше зложені називаємо більш досконалими, а ті в яких будова й устрій простіші, називаємо менше досконалими. Найпростішими істотами є певні так звані одноклітинні сотворіння, в яких цілий організм є властиво тільки малесенькою грудочкою однородного живого білка; найдоскональшими рослинами вважаємо тепер рослини так звані „зложені“, в яких цвіт складається з багатьох поодиноких цвіточків, от як приміром у бавата, ромона або соняшника, а найдоскональшою істотою в світі звіриним мусимо з анатомічного становища вважати безперечно чоловіка. Отжеж науковий розслід будови й устрою форм рослинного й звіринного світа виказав, що з одного боку від одноклітинних істот до рослин „зложених“, а з другого боку від тих-жеж одноклітинних істот до чоловіка єсть достаточний непроривний перехід так, що для дослідника природи ті два так ріжнородні світи: рослинний і звіриний являють ся немов що двома галузями, що правда сильно розгалуженими, того ж самого спільного пня т. є. одної живої природи. По правді природа не знає перескоків навіть в анатомічній будові своїх мистецьких творів, безліч її чудових форм можна уложити рукою знавця й дослідника природи так, що від найпростіших грудочок живого білка до царя всього сотворіння, чоловіка, маємо тяглий і непроривний ряд чим раз то більше досконалих істот.

2. Факти науки палеонтології. Звісно, що скорупа (кора) нашої землі складається з двоякого рода скал: одні так зв. плутонійні, повстали через остигнене розжарених плинних мас нашої землі, от хочби через остигнене ляви, що виливається з вулканів, а другі так зв. нептунійні або осадові, повстали переважно з водних осадів себ-то з намулів нанесених водою на днах глибоких морий та більших збірників води. Поминаємо зовсім пояснюванне як з тих вогких та розводнених намулів повстали тверді і сухі скали, та як вони із морського дна видвигнулись в гору, нераз до значної висоти, а зазначимо тільки, що скали осадові, з яких утворена більшість високих гір та великі простори сухоземних країн повстали власне з намулів. В водах живе постійно багато ріжних животин, не менше живин паде в ті води припадком і топиться; коли се звірята і вони здохнуть, то мясо швидко гние, але їх скорупки або кости, коли такі були, остаються, скорупки загалом не псують ся та задержують ся погребані в намулі на довгі віки, а кости можуть також задержатись на довший час, коли вони насыянуть мінеральними субстанціями, розпуцценими в воді та змінералізують ся або, як кажуть, скаменіють. Подібно мінералізують ся та каменіють і рослини, особливо пні дерев, які припадком попадали в воду та зістались погребані в намулі. Коли з віками чи з міліонами літ із тих осадів потворились скали, то в них заховались ті всі

скорупки та змінералізовані кости і рослини, які ми називаємо загально скаменіlostями, та стають для науки свідками того, що колись жило в водах і понад водами в тих часах, коли ті намули творились, осаджувались. Наука, палеонтологія, займається власне розсліdom тих скаменіlostий та старається власне відтворити нам образ рстинности й звіринности та загалом життя на землі в тих прастарих часах історії нашої землі. Розуміється, що осадові верстви не витворились відразу в одній хвильці: від тої першої хвилі, коли на поверхню нашої землі сплили перші течії води та понесли із собою вниз перші одробини намулу до нинішнього дня, минуло вже безперечно багато мільонів літ. Тому то й осадові скали ділимо на первісні або архейські, старі або палеозойські, середньовічні або мезозойські, та новітні або кенозойські. Які ж скаменіlosti знаходимо в тих скалах? В найстарших архейських скалах не знаходимо ніяких скаменіlostий, однак власне в тих скалах знаходиться графіт (писень, мінерал з якого виробляють олівці до писання). Графіт, як звісно, є відміною вугля, а що вуголь не розпускається в воді, тому остається садиноким можливе припущення, що графіт витворився через звуглене тіла невідомих нам живих сотворінь. Як що справді так є, то ті живини мусіли бути якоїсь дуже простої, незорганізованої будови, тому, що в графіті не бачимо ніякої рстинної або звіринної будови, однак на жалі ми про те нічого докладнішого не знаємо. За те в дальших, молодших скалах знайдено і знаходять безліч скаменіlostий, які дозволяють нам уявити собі досить докладно тодішнє життя на нашій землі. І так в скалах палеозойських знаходимо скаменіlosti саме найменше досконаліх рстин і звірят, рстини тільки т. зв. скритоцвітні, з першу ріжні водорости, а далі мохи, папороти і иньші подібні; із звірят зразу безхребетні, як губки, коралі, іглоськірці та ріжні мякуни, а доперва опісля риби і то з початку хрястно-скелетні, а доперва опісля кістно-скелетні, а в кінці земноводні. В скалах мезозойських знаходимо скаменіlosti попередних родів рстин і звірят, а окрім того приходять ще й нові досконалі форми. І так з рстин появляються вже пшккові дерева, а опісля трави і пальми, а з звірят передусім ящірки та иньші гади, а в кінці птахи і найнижші савці так звані стекуни, які несуться так як птахи або гади. В скалах кенозойських знаходимо рстинність і звіринність чим раз то більш подібну до наших: з рстин знаходимо вже двопроябцеві і то чим раз більш подібні до наших, а так само і звірята знаходяться чим раз то подібніші до сучасних нам форм. Не вдаючись одже в подробиці маємо право сказати, що палеонтологія виказала нам, що в найстарших скалах осадових знаходяться скаменіlosti живин найменше досконаліх живин, а чим молодша осадова скала, то скаменіlosti в неї тим більш досконаліх живин.

ЛНВістник 1910 кв. IV.

5

3. Факти науки ембріології. Живі сотворіння не приходять на світ відразу у своїй питомій формі; вони розвивають ся поступенно і звільна із незначних початків, а наука ембріології має власне за ціль сей розвій розслідити та прояснити. Сей нова наука може вже похвалитись дуже гарними здобутками та не вдаючись в подробиці позволимо собі засувати коротко остаточний їх результат. З дослідів ембріології показуєть ся, що кожде сотворіне живе, єсть в першій хвилі свого істнованя одною малесенькою грудочкою живої білковини, є як кажесть ся в науці одною клітиною. Звернемо тут власне увагу, що саме найпростійші живинки власне також одноклітинні. Коли дане сотворіне єсть одноклітинним то воно таким і лишаєть ся, колиж воно со-вершенійше, то така клітиночка ділить ся на дві, а далі й на більше клітинок, які утворюють маленьку грудочку клітин, яка виглядає так, як деякі найпростійші многоклітинні животини (перекотень та маґосфера). Така кульочка клітин розростаєть ся дальше і з неї повстає міхурчик (блястуля) який впуклюючись утворює чарочку (ґаструду), а такий вид мають в основі коралі, губки, морські медузи та загалом так зв. чарочковаті або ямочеревні. Опісля така чарочка засклеплюєть ся і по досить зложених перемінах утворюєть ся істота з будовою зблизженою до будови простих, а потім членистих хробаків (перстеняків). Після того зародок дістає завязок хребетного стовпа і зяв, так, що своєю будовою пригадує нам первісні рибки, рівнорядно з тим розвивають ся і всі прилади тіла, в зародку витворюють ся звільна легкі та інші внутрішні прилади, а дальше маленькі ніжки та він стає звільна подібним постатею і будовою до своїх родичів. Подібно розвивають ся також і рослини: і вони в першій хвилі свого істнованя одноклітинні та через поступенний розвій стають звільна подібними до своїх питомих, довершених, вповні розвинених форм. З сього бачимо, що всі живини в першій хвилі свого життя є одною клітиною, а доперва звільна розвивають ся немов повторюючи будовою і устроєм головні форми низше зорґанізованих і менше досконалих живин.

4. Факти науки фізіології. Фізіологія, себ то наука про чинности органів приладів живих творів природи, констатує передусім, що всі живини утворені в основі з тої самої матерії, а то з т. зв. протоплазми. В хемічний склад тої протоплазми входять в основі ті самі складові части, а найважнішою сполукою є так звана білковина. Чинности приладів тіла в основі такі самі при чім очевидно чим со-вершенійша живина тим і прилади в неї більше зложені, тим і чинности їх більш досконалі. Степень подібности в будові є zarazом степенем подібности в чинностях приладів тіла живин, а се оперте не тільки на звязи в будові приладів, але й на звязи в хемізмі протоплазми. Власне найновіші досліди Фріденталя, Нуталя, Уленгута і других виказали, щ

хемічний склад крові у живин тим більше зближений до себе, чим ближші ті звірята будовою й устроєм. Через те у звірят дуже зближених будовою можна без шкоди для організму мішати кров та переливати її з одних звірят до других, підчас коли у звірят дуже віддалених від себе будовою, домішка чужої крові ділає шкідливо, а навіть отрійно. На тій основі вживається тепер навіть крові як чинника до пізнавання степеня споріднення звірят.

Розуміть ся, що всі ті наведені нами факти мусять мати якусь причину. Культурний чоловік не вдоволяєть ся відкритем фактів та сухим описом і реєстрованем їх, але стараєть ся ще логічним розумованем дійти до внутрішних причин всіх пізнаних прояв. В данім разі можливі дві причини наведених повисше фактів: або вони означують єдність плану в будові творів природи або зявили ся наслідком того, що більш досконалі живини походять себ то виродились із менше досконалих. Для порівняння представмо собі такий приклад. Годинникар робить кількадесять різнородних що до досконалости та мистецтва годинників і уставляє їх так рядом за порядком побіч себе, що ми маємо дуже гарний перехід від найпростійшого годинника, який має тільки два колісця та лихий маятник аж до найбільш мистецького, який має безліч колісця та пружинок, видзвонює чверти і години, виграє різні арії та показує ще й інші штуки. Чи ми дивлячись на той ряд годинників, уложений так гарво і відповідно до поступенної досконалости, маємо право сказати, що ті доскональші годинники виродились і походять від простійших і менше досконалих? Очевино, що ні! Ми маємо тільки право сказати, що годинникар зробив їх на основі єдности і поступенности плану будови. Тут розуміть ся не може бути ніякої помилки і ніякого сумніву, годинники не родять ся одні з других, їх треба зробити і тому вони ясно вказують нам ідею творчости свого творця. Із живими істотами справа стає більш зложеною; вони можуть бути так само окрімно сотворювані як ті годинники, але можуть також вироджуватись і походити одні з других. В останнім випадку ми мусимо вияснити причини такого походження і розвою, бо все, що родить ся, повинно бути на тім самім степени розвою, що його родичі, розвій до ліпшого, більше зложеного і більш досконалого мусить мати свої спеціальні причини. Для того то всі сторонники ідеї розвою шукають за чинниками розвою, які так сказати-б механічно спричинювали-б зтаданий розвій живин природи. Треба признати, що досі наука не змогла ще усталити таких чинників розвою та всеж таки змінність живих творів природи та розвій висших, більш досконалих живин із низших і менше досконалих вважаєть ся тепер загально в науці достаточним фактом.

(Кінець буде).

Іскаріот ¹⁾.

Оповіданє з галицького учительського життя.

Буйні, степові вітри навіяли провесну. Несла ся вона понад місточком ще химерна та зрадлива, як молоденька пуста дівчина—але неслась постійно і устелала ся головною вулицею, яка спадала троха в напрямі желізницї, ляли ся болотнисті розтопи. Днями спало блїдаве сонечко, днями густі мраки вкривали небо. У воздушнім леготі чути було надїю. Надїю на гарний, квітистий май, на то велике щастє природи, що й нас огортає.

Наспіло Воскресєнє. Попуре і вохке було. Але душу Данї огорнула нараз така велика і не відчута до тепер туга за домом, що рішила ся будь що будь — їхати.

Тож по скінченю науки, другої зараз днини заїхав о десятій з рана заболочений, жидівський візник перед хату Рїхтерів. Даня не терпіла пакунків. У одній руці держала завинине сніданнє, що його Рїхтерова силомиць впхнула, бо Даня упевнювала, що в дорозї не звикла їсти, в другій книжку до читання.

В серці чула велику радїсть. Весело вскочила до поїзду та вдоволено глянула в безмірну просторонь. Свобідно відотхнула спрацьованими легкими, неначе птиця, що випущена з клітки на волю стріпоче крильцями.

Яка щаслива! Їде до дому, до свого рідного дому! Поза собою лишає тяжкий обовязок, дїт, зависть ворогів, і той, найтяжший з усього воздух чужої хати.

За містом їй неначе розвидніло ся. Довга дорога — широкі степи — свіженький легїт по них несеть ся — а там далеко далеко дорогі батьки, найліпші в світї приятелї, зі щирим серцем, з любовним поглядом...

Нечайно візник стягнув віжки, поїзд пристанув. Даня подала ся сильно в зад і спамяталась. Перед собою побачила желізничий дворець, коло нього вимощену дорїжку, на лїво в городци альтану, а коло неї з великим колесом криницю.

В кілька хвиль опїсля засвітала льокалька. Се Даня їхала—до мами.

¹⁾ Далї, див. III кн. ЛНВ.

Кінець святочних ферій був початком мая. Досвіта ще, на самого першого, під вікнами учительок гримнула охоча музика. Марш якийсь, чи зазив, чи може гимн радісний дровав у її звуках. Годі було дівчатам з просоня розбірати. А звуки ляли ся і ляли, щораз то веселійші, а дівчата сміяли ся до них голосно раді.

Се жидки-музиканти прийшли після звичаю почитати секретаря і сказати дівчатам, що: „май наближаєть ся“.

Май...

Ішов май в щораз скорійшій темпі. Дровав теплим леготом гейби у зворушеню і рвав все в житєвий танець. Все крутило ся навкруги. В такт відвічних звуків природи били ся сі людські серденька. Серця били ся, а душі рвали, а май всіма хав ся — манючо...

Навіть дрімуче серденько Дані розмріяло ся. За тісно їй стало в малій їдальні. Бажало ся б виду зеленої левади і того пахучого, березового лісочка, що є у батька. Бажало ся б й до мами полетіти...

І в сувору школу втискалась також чародійна сила. На ганочку дзвенів знова веселий сміх флірту, що був затих троха у великі, зимові морози. Діти приносили білі нарцизи, всіміхались правдивим щастем, а очи Роговича повідали так много, так много...

Кождої днини масвими ранками провадило ціле учительство діти до перкви. Мов рясно — цвітиста лента, з неба скинена, йшли рівними рядами дівчата — за ними-ж чорною на-смугою тягли ся звільна хлопці. На переді, першою парою ішли звільна дві учительки, звичайно Даня і Галя, иньші то на кінци приміщували ся, то з боку. Свіжі їх, у сні відпочиті лица, гарно румяніли до сонця, очи несвідомо розглядали ся за чимсь. Де-котрі держали у руках цвіти, що їх від учениць дістали. Що днини відбував ся той похід, а все був для мешканців малого місточка однако інтересний. Жидівки ставали на порогах склепів, назираючи з любовстю за своїми скарбами, а урядники, що в маю о годину скорше чим в зимі прямували до урядів, кланяли ся глибоко з приємною на устах усмішкою.

В церкві ставляло ся діти чвірками. Дзвінкими голосочками виспівували вони честь Марії.

При дверях ставали муштини. Вони лишени. через май бували такі набожні. Та одинока була у них молитва; палкими очима стежити за дівчатами і зазирати учителькам у вічі. Були там: і оба комісарі, старший та молодший і судя, і старий радник

навіть. А помоливши ся так щиро відпроваджували вони цілий похід в приличнім віддаленю — до школи.

Одного маєвого вечера, по повороті з канцелярії, запропонував Ріхтер своїм паням прохід у поле. Всі радо згодили ся. Ріхтерова, бо нудьга її нападала задля безробітя, дівчата, бо хотіли по праці відотхнути свіжим воздухом.

Мов ті птиці повелітали на вулицю: жваво, весело, щебетливо. Ріхтер з „принципалкою“ ішли на кінци, за ними.

По дорозі кланяли ся їм приязно молоді мушцини, та стали прилучуватись. І оті нерозлучні ніколи комісарі, старший та молодший і судія, і Жид-лікар, що його Ріхтерова сватала з Зонею дуже голосно.

Він був би не від того, бо йому самому Зоня сподобала ся. Але він знав об тім добре, як і Зоня, як впрочім ціле місточко, що женити ся з бідною учителькою не годен. Тому й не наближав ся дуже.

— Ага-га! цілий пансіон! — заговорив приступаючи перший Домінский.

— А що? Може не гарно? Три доньки до віддання пане добродію! Аж тепер мусите мене поважати — засміяв ся секретар.

Товариство пристануло, помішало ся. Той з тим витав ся і говорив, той з другим, як чия була воля.

— Панство на прохід? — поспитав старший комісар.

— На прохід.

— Eh bien! — закликав радісно Домінский — ходім разом, веселійше нам буде.

Ріхтерова усім в мить пороздавала пари.

— Ви пане доктор беріть Зоню, бо вона меблі має — ви Галю, а ви йдіть до Дані — сказала до Домінского сміючись при тім злобно. Вона певна була, що елегантний комісар покине скоро її товариство.

Уставили ся в пари. Чужа між ними Даня полишила ся позаду. Ішла хвилю сама, відтак зрівняв ся з нею Домінский. Пішли.

Товариство загомоніло весело, посипали ся місцеві новинки та дотепи.

Бренів сміх. Найохотнійше і найвеселійше сміяла ся Ріхтерова. Бо вона рада була. Ті молоді, елегантні хлопці ішли без сумніву задля неї так дружно з ними.

Домінский на перший погляд не сподобав ся Дані. Не припали її до вподоби ні його бліде безвусе лице по англійські зголене, ні кокетливий вираз зелених очей, ні то з жовтою камізель-

кою модне одіне. Вона байдужно гляділа на нього, не мала навіть охоти з ним познайомити ся.

— Ви пані від вересня доперва живете у нашім місточку?— почав він, роблячи ся приємним кокетливою усмішкою.

Але Даня не відсміхнула ся.

— Так, се перша моя посада — сказала дуже поважно.

— Ви де кінчили семінар?

— У Львові.

— Без сумніву дуже нужденний видав ся вам наш партикуляр по столиці. Не маєте пані розуміня. як ми тут страшно му-чимо ся. Нуди — безконечні нуди. Вам тут не скучно?

Даня піднесла на нього свої гарні, карі оченята. Неначе здивована промовила.

— Маю працю. Цілу душу вкладаю в працю і...

— І?

— І не бажаю більше.

Комісар задумав ся. Ся дівчина незвичайно цікавила його. Була молода і гарна, а така якась иньша, до других неподібна.

Гуторячи весело ішло товариство спершу широким гостинцем, відтак скрутило в узеньку, пільну доріжку. Від зелених пільвіяло весною, надією.

А вони йшли. Дівчата з мущинами грали ся взаїмно очима, „принципалка“ перекидала ся з усіма кепскими цотенами.

Вертали тою самою дорогою. Перед фірткою наговорили собі багато чемностей і ріжнзвучне „добраніч“, мале слово, в якім дрожала надія, чутте, або непевність — задзвеніло многократно в темніючих вже просторах.

По вечери, та по згашеню світла, довгі ще гомоніли в кімнатці учительок балачки. То, що вчули вони на проході з тиха, розповідали тепер голосно. Але не все, не все. Бо були там і слівця-тайни, що їх заховали в глибині серця — на віки. Лише Даня мовчала. Вона не мала що повідати.

— Сьогодні була добра забава — говорила Марицка — але як коли власти побачать, то буде менше приємно.

— Чому? — поспитала Даня.

— Бо інспектор того не любить, щоби учительки волочили ся з мущинами по місті.

Даня призадумала ся.

— Коли не любить, то не треба ходити — сказала.

— А вам як сподобав ся Домінский? — поспитала нечайно Зоня...

- От...
- Колишня симпатія Галі...
- Не кажи так — перебила Марицка -- се була забава тільки.
- Так, але з забави приходять до правди, від правди до подружжя...
- Не в нього. Там вже не одна на меті була. А доктор Зоню?
- Дурниця! А взагалі не думаю віддавати ся.
- Чому? — зацікавила ся Даня.
- Бо в нас женять ся лише з інтересу, а я грошей не маю і — такого подружжя не хочу!
- А за католика?
- Ніколи в світі!! Як змінити віру, то вже задля переконання, задля ідеї, але через мушину...
- А знаєте якого я мужа хочу? -- заговорила Галя. Такого, щоби не казав іти до школи.
- Дівчата розсміяли ся.
- Та щоби також любив мене дуже а дуже. А ви якого хочете Даню?
- Ніякого.
- То! то! Хтось би вам вірив. Нам можете чейже сказати. Гарного?
- Ні! Як має який бути, хай не буде ні гарний, ні елегантний, ні багатий — а мій, цілковито мій, тілом і душею, добрий, вірний приятель, який не заводять ніколи.
- Е, — такого між муштинами не знайдете! — сказала рішучо Зоня.

Кожного тепер, погідного дня, ходили Ріхтери на прохід з дівчатами. І за кожним разом прилучало ся до них мужеське товариство. Увійшло то вже в звичай, та не дивувало Ріхтерів. Кожний се знає, що в товаристві іде ся приємнійше.

Але Даня полишила ся дома. Вона налякала ся властей. Вирочім—навіщо її тої нудної забави? Вона воліє поучити ся троха. Зараз другої днини не пішла з Ріхтерами.

Відчинила вікно в їдальни, засіла вигідно на отомані і читала доки не смеркло ся. Відтак думала. Пізнім вечером вернуло товариство. А вернуло як завсїгди весело, гучно. Даня схоронила ся поза фіранку. Всі вони були: і оба комісарі і лікар і судія. При фіртці пристанули.

-- А деж то ще одна донька ваша, що не було її з нами?— поспитав оден голос.

Даня пізнала. Се говорив Домінский і за неї так питав ся. І їй мило се було. Від так довгих місяців, серед чужих людей і чужої сторони, знайшла ся прецінь одна душа, що про неї пам'ятала. В сій хвилі вона простила йому колишню карту з видом, з глупим написом, і кокетливі його очі і тоту жовту камізельку навіть...

— Вона хоче бути адвокатом і учить ся — відповіла глумливо Ріхтерова.

Даня почула і її слова і її стиснуло ся серце. І за науку навіть глум — подумала гірко. Страх, які ті чужі люди жорстокі!

При кінці того самого тижня, в п'ятницю, о одинадцятій годині з рана, садила в школу сопуча немов льокомотива, груба, люта Жидівка. Як раз тоді Даня відпустила свої діти до дому. З цвітами, що їх принесли учениці, вийшла з подвіря на вулицю. Тут пристанула. В устах чула порох, в грудях затроений воздух кляси.

Тож з розкошю великою втягала тепер в легкі чистий легіт, що потягав зі сходу. Жидівка, побачивши Даню, вже з віддаліч розкричала ся.

— Пані завіщо карає мою дитину? — верещала на ціле горло — моя дитина все знає, їй не треба карати!! Я паню подам до суду!

Даня закамяніла. Засоромила ся страшно, сама не знала, що зі собою зробити. Розпучливо почала розглядати ся навкруги, чи хто з прохожих не бачить того скандалу.

На щастє, ніхто не находив з міста. Лише діти поставали на дорозі, та з переляканими очима слухали ординарної лайки. Даня чула невисказаний біль у серці задля тої напасти.

— Мовчати! — крикнув поза нею нагло сильний, мужеський голос.

Даня обернула ся. З гори тротоаром, що провадив від староства попри школу, ішов широкими кроками Домінский. Жидівка в сій хвилі спустила з високого тону, почала звиняти ся.

— Мовчи!! — повторив — бо прикажу замкнути! Публично не вільно нікого нападати!

Жидівка, вірвавши речене в половині, натягла на голову велику хустку, що їй на плечах держала, та покотила ся в місто.

Домінский приступив до Дані.

— Не лякайте ся пані — промовив ніжно — тих готентотів мусить ся з гори брати. Хто їх лякаєть ся, того вони беруть під ноги, хоч й самі великі боягузи.

— Дитина таки й завинила — промовила на силу Даня.

— Безуслівно. Але та азійська голота є безлична. І чи варта вона, щоби держава замучувала для неї такі як ви пані сотворіня?

Глянув у її очі. В погляді тім не було вже ні сліду кокетерії. Був німий подив, було велике співчутє і сердечна вічливість.

Даня була йому безконечно вдячна. І за сю оборону і за доброту велику.

— Я вас для безпеченства проведу троха — сказав, коли Даня подавала на подяку та прощанє руку.

Перейшов на ліву її сторону, йшли побіч себе. Хвилю мовчали, відтак почав Домінський:

— Чому ви пані нікуди не показуєте ся?

— Якось не годна, учу ся до іспиту.

— А шкода. Я за вами давно по товариствах шукаю. І на проході не були... — Книжки знаєте пані стоять поза житєм, вони вам щастя дати не зможуть. На них досить буде часу в старости. І працею не забивайте ся. От учити на стілько, щоби не суспендували.

— Коли я так не годна. В усе, що роблю, вкладаю цілу душу.

— А як любите?

— Також так! і як ненавиджу...

— А на прохід сьогодні підете?

— Ні!

— Ні?

Пристанув. Вдивив ся у її очі, а в погляді тім було тільки жалю, тільки покірної просьби, та таке німе благанє, що серце у Дані змякло, а сильна звичайно воля захитала ся.

— Підете? — поспитав ще горячійше.

Дані дуже жаль його стало. Йому відай на тім залежить — подумала.

— Підете? — повторив таким жалібним голосом, що входив у саме серденько. Даня рішила ся.

— Піду!

Він провів її аж до самої фіртки, чемненько зняв шапочку.

— До побаченя — сказав всміхаючи ся.

Сього вечора не пішли Ріхтери на прохід, але пішли в неділю. Пішли навіть скорше чим звичайно, бо вже о 5-тій годині. А ніхто вже так охоче не вибирав ся на нього, як Даня! Якась радісна надія огорнула дівчину. Надія на щось далеке, і гарне, вже відчуте, і ще не пізнане.

По дорозі позбирали ся постійні товариші. Не було лише доктора. Даня знова побачила себе з Домінским в парі.

— Панство! Кудя ідемо? — поспитав Ріхтер пристаючи.

— На желізницю! на желізницю! — закликали дівчата.

Товариство подало ся на право. Ішли головною вулицею, тою самою, котрою Даня приїхала колись з далекої дороги.

Вийшли за місто. Лотоки вже гарно зеленіли ся, подекуди лише стояли на них води. Тут то там шибали при землі високі бузьки. Жаби рахкали.

Домінский був дуже радий. Весело, дотепно, приємно бавив Даню. Звільна, загальна його розмова переходила в суб'єктивно-дружну. Повірював її де-які свої тайни.

Має батька у Львові, адвокатом. Батько маючий і добрий, все йому докладає до пенсії. Хоч і як погане жите у тім містечку, все-ж воно нежонатого чоловіка досить коштує. Жонаті скорше на своє виходять, їх так не обдирають всюди. Він також вскорі думає оженити ся. Батько так чи сяк, доклатати буде. А жите то безціле надійло йому. Бо веселі товариші, то не приятелі ще. Він вже нераз на них завів ся. Чоловік має нібито сотки знайомих, а ні одного серця.

Властиво він також, як і Даня не любить товариства, та чого буде тримати ся пустої хати?

І поверховність у нього не має вартости. Прозивають його Петронієм, арбітром елегантії, а він є лише естет-ділтант, нічого більше. Убираєть ся задля краси, не задля моди.

— А ви любите красні штуки? — поспитав.

Так. Вона пристрасно любила поезію. Повідала йому, як зачитувала ся нею у батьківськїм садочку, повідала гарно, з одушевленем, та рум'яніла під його поглядом.

Він знова, не відчував поезії так піжно, але як правдивий естет подивляв і цїнив її. Сам навіть зумів гарний вірш написати, особливо такий дотепний, легкий. З правдивим однак замилованем віддаєть ся лиш музиці. Грає несогірше на фортепяні і мусить її колись заграги одну з прилюдий Шопена. Ніжна душа Дані зрозуміє її напевно. Помовчав хвилю. Але з тим всім чує велику пустку у груди. І він як Даня бажав би часом працювати для других, та нема у нього поля такого. Староство — що він в старостві зробити зможе? Хиба, що вимірить справедливість темному мужикови, або покаже до неї дорогу. А бажав би більше, далеко більше робити.

Призадумав ся. Потер чоло рукою, відтак вдивив ся в землю. Нечайно поспитав:

— Ви віруючі пані?

— Так. Вірю, бо хочу вірити, бо в вірі знаходжу те, чого в світі не бачу: ідеалізм, альтруїзм і — любов. А се річи гарні, дуже гарні.

— То добре, бо я не вірю. Але жінка повинна мати віру. Віруючі ідеалістки! Знаєте, се є ще найліпша часть нашого жіноцтва. Такій можна безпечно віддати керму свого щастя.

За сими словами мінив ся у душі Дані первістний образ арбітра. Вона побачила його тепер зовсім инакшим. Се була інтелігентна, висока душа, правдива перла у маломістечковім болоті. Заслухана, задивлена і не спамятала ся як повернули з проходу.

Перед фірткою не ставали а увійшли в городець. Перша увійшла Галя з судією. Посідали. Даня засіла на кріслі, арбітер поза нею, нахилений до уха. Говорив щось, а голос його звучав инакше як голоси других. Притишений був, хоч зовсім не тихий, немов та музика звенів і нагинав ся; то брелів щирою вічливістю приятеля, то молив просьбою, то дрожав чуттем в словах не висказаним.

Відтак мовчали довго задивлені у зірки. Тихо, тихенько почалась нести від Галі і суді тужлива пісонька. Вони обоє співали дуже гарно. І решта товариства перервала бесіду.

Цілував би я чорні очи твої...

Співав з тихонька судія.

Домінский вторував їм сильним голосом.

Вперто вдивляв ся у солодко-лагідні вічі молодої дівчини, що сиділа біля нього, та доповідав з палким завзятем.

... і уста ті рожеві...

А в задорожнім, шкільнім садочку, роздражнений співом лящів пристрасно соловейко. Даня заслухала ся. Якась сосодка, обезсиляюча мрія розливалася по душі її. Сьогодні все на неї змовило ся. І той соловій і той май і він сам, все бреліло її одним великим віщуванєм, що вона схоче чи не схоче, кохати мусить!

— Панство! одинадцята година — відозвав ся Ріхтер — час спати.

Але товариство не рухало ся. Даня посумніла. Карими очима вдивляла ся у землю, а коли піднесла голову, побачила його любовний погляд.

— Іти? — поспитав немов слуга своєї пані.

Вона силою волі здобулась на рішенє:

— Ідїть.

Встав. Другі почали також вибирати ся. Коли при прощаню

усі сміяли ся весело, він стиснув мовчки її рученьку і сказав зворушений :

— Дякувать, дякувать вам пані!

Вона глянула питаючо.

— За хвилі гарні і — високі.

Задзвеніло те саме знайоме їй уже різнозвучне „добраніч“. Дані здавало ся, що у голосі Домінского щось, неначе чуттє дрожало.

Від тепер всюди, де лиш обернула ся, його стрічала. На вулиці, чи в склепі, до якого перед ним сховала ся, в церкві, на проході, перед школою, чи під вікном кляси, всюди його бачила. Часом й по кілька раз одної днини.

— І що-ж чувати? — зачинав він звичайно щоденну майже розмову а то його „що чувати“ звеніло так щиро-сердечно, що силоміць втискалось у її серце. Вона розказувала. І що робила і де була сьогодні і навіть, що думала про нього. Несвідомо сповідала ся знайтайніших чувств душі своєї. Щось гейби тягнуло сказати йому всю правду.

Він слухав поважно і з таким зацікавленєм неначе то про нього самого була бесіда. А коли вона пристанула на хвилю, питав знова щиренько :

— Но і що-ж ще більше?

Сі дуже милі розмови і та часта присутність молодого хлопця своє робили. Головка Дані почала мріти, серце привязувати ся. Не була то ще любов а наймилійша може з усього мрія про неї солодка.

Дані стало на світі весело і ясно. То чуже місто, не так пустим видавало ся. І претенсія звідкись найшла на Даню. Забажала на проходи доконче нової сукні. Але о гроші на неї мусіла просити мами.

„Мамочко дорогенькі — писала щиро - сердечно — наколи то правда, що щастє людини до місця привязане, то я своє тут вже стрінула. Працюю і побиваю ся, але не дармо мамочко; мене тут хвалять, поважають. Я не чваню ся, вірте. І люди тут вічливі, добрі, може від їх серця теплійше стало. Втягнули вони мене в своє товариство, нове жите вказали. А я їм вдячна за те. О справді! жите житя варте, а я так перед ним утікала! Перед чим? Перед сонцем і красотою! Я лякала ся немудра того, що нагріває душу та світить в пїтьмі буденности ясным сявом!

Мамочко дорогенька! Я маю до вас велику, дуже велику

просьбу. Я знаю, що вам то тяжко прийде, що я поступаю негарно, та я не можу инакше. Я знаю, ви добрі, ви, простите мені. Я мамочко дорогенькі потребую доконче сукні.

Я хочу іти між люди. У мойому житю не мала я ще нічого. Ні забави як другі, ні навіть виду світа. А тепер мене тягне. Тягнуть люде і жите само кличе, як молода мамочко!

Пришліт не багато, а так щоби вистало. Може зможу колись віддати. Як остану сталою, хоч і молодшою у перве, то відішлю вам напевно“.

А родичі страшенно тїшили сятим листом. Отець читав його два рази, мати по кожній роботі. Мало старі не плакали з радости.

— Бачиш! от наша дитинька! Всі її люблять — говорив батько.

— Не дивниця. — Відповідала мати — тихонька, добра, нікому води не заколотить. Хай сам Бог благословить її!

Відтак позичили грошей і післали Дані на сукню.

Якось на тиждни Домінский зробив візиту. Ріхтерова, хоч і знала, до чого вона змірає, приняла комісара дуже вічливо. Вона рада була, що чоловік як він з університецьким образованием, хоче жити в так близькій дружбі з її мужем, бувшим фельдфеблем.

Вона робила йому великі гонори, він хвалив її уряджене. Але переважно бавила його сама і сама сміяла ся, бо він був в лихім настрою. Нетерпеливо дуже глядів на двері, хоч вона повідала, повідала...

Даня знала, що він прийшов, знала наперед що прийде. Скоро перебрала розову блюзочку і подала ся в „сальон“. Відчиняючи нагло двері почувла кінець реченя:

...з учительки не буде ніколи добра газдиня — мовила Ріхтерова.

Увійшла. Домінский схопив ся на її повитанє і станув з поважанем. Чекав, доки Даня не сяде.

В мить засвітили у очах пані Міни недобрі блиски. Він більше поважав Даню, чим її — секретариху!

Домінский все стояв. В чорнім, елегантнім англєзі виглядав і гарно і торжественно. Даня була засоромлена, він також стратив свою звичайну певність. Ріхтерова слїдила пильно обоїх.

На щастє етикетальна та напружена візита тревала вже не довго. Даня й рада була, що скінчила ся. Її було у душі страшенно нїяково.

При вечері розповідала Ріхтерова про сю візиту. Товаришки,

дуже здивовані глянули рівночасно на Даню. І всі очі, навіть Ріхтера звернули ся до неї з зацікавленем і пошаною. „Вибрана“ здавались говорити.

— Комісар... знаменита партія — промовив Ріхтер.

— Пані комісарева! — повторяла Ріхтерова з товаришками на переміну — комісарева...

Даню упоювали ті слова наче пахуче кадило. Нараз взяло ся в неї велике бажане стати так високо. Вона пізнала в сій хвилі, що жінка сама через себе хочби й як самостійна не має вартости. Що шанують і цїнять доперва другі як він отаксує. А чим він висша партія, тим і більша пошана. В очах товаришок миготїли проблиски великої зависти.

Ріхтерова спостерїгла се і обернула річ инакше.

— Та його візита — почала звільна вже поважно — розуміє ся само собою не має такого значіння. Сего не можна серйозно брати. Такому як він комісарєви, треба грошей; він мусить дорого дїм меблювати, ще-й кавалерські довги платити. Кажуть, він задовжений дуже. От якби котра з вас виграла пятьдесять тисяч, то може — а так... побавити ся хоче, його всі з того знають.

У серце Дані кляли ся сї слова зимним желїзом. Чому? чому то так малоби бути? Ні! Ні! Се лише заздрість злобної жінки тако видумує... А однак — у душу Дані закрали ся також сумніви. А може — думала засипляючи з вечора — хто її знає — може Ріхтерова правду й сказала? Бо і що-ж вона, така Даня варта? Ні богата, ні гарна, ні з високого роду — от звичайна собі, народна учителька, будуча стара панна! Навіщо її чогось сподївати ся?

Сї думки як чорний ворон кракали над її головою. Тяжка зневїра огорнула душу.

Постановила позабути цілу історію, повернути до праці. І за ніщо в світі не віддавати свого серця. З тим успокоїла ся трохи.

Від тої хвилі перестала виходити в місто, на проходи, унікала всякої з ним стрічи. Давня понурість вернула.

А тут Ріхтер, вертаючи що днини з бюро, повідав їй весело: — Панно Даню! питав ся за вас Домінський.

По містї гукнула вістка, що молодший комісар стараєть ся о Даню.

Високо стояло на небі сонце, як повертала зі школи. Заступала одну хору товаришку і так припізнала ся.

Страшенно була втомлена. Німецька мова у католичок, польська у Жидівок, а українська у одних і других ішли там неначе з каменя.

Власне роздумувала над тим глибоко, шукаючи в головці відповідної методи. Як потребає хвороба, буде мусіла ті діти і пару тижнів повчити...

Поза нею застукотів прискорений хід. Лячно затремтіло серденько Дані, але вона не оглянула ся.

Повисше школи, при тій самій що школа предовгій улици, лише з другого боку, знаходило ся староство. Се Домінский вийшов як раз з бюро і хоче її дігнати. Не велика штука; як розпустить ті довгі „ганджальяби“ в мить буде біля неї.

І не хотіла би і хоче. Бажає його бачити і лякає ся того.

— Добридень панно Даню! — почула з близька над собою.

Підняла в гору карі оченята, глянула природно і сумно, подала байдужно ручку. Ішли звільна, дружно побіч себе, він всміхав ся щирою усмішкою, вона мовчала.

— Чому то панно Даню не показуєте ся нікуди? — поспитав.

— Не можу — сказала коротко.

Великий сум дрозав у її голосі. А тоді він пристанув і почав очима її очей глядіти.

Вдивляв ся у них довго, з жалем великим, неначе питав неспокійно: „як же-ж то? то мої акції спадають?“

У її душі звела ся в одній хвилі боротьба сумніву і віри. Між ті два чуття втиснулось ще третє. Її сердечно жаль його стало і — віра побідила.

— А мені так часом хотілось би вас бачити... докинув ще тужливо.

Ні! ні! — розважала себе входячи в кімнатку. Такий щирий і такий добрий... Не простила би собі піколи якби терпів з її причини. Бо як місточко довге і широке, він одинокий тут добра їй бажає.

Домінский з часта приходив до Ріхтерів, забирав ціле товариство, та провадив далеко білим, порошистим гостинцем. Був для всіх дуже услужний, приятельський і добрий.

А душу Дані омотав звільна цілковито. Чим? Вона й сама не знала. Чула лишень, що любов її розбирає як велика якась хвороба, входить в кров і кости, що паралізує всі сили. І розум навіть.

Вже не комбінувала і не розбирала нічого. Перестала думати.

Та чим він був для Дані ближшим і ліпшим, тим окруженє ставало дальшим і гіршим. Товаришки, котрі вже зжили ся з нею і полюбили навіть, похололи тепер в сердечности.

Ріхтерова зі взгляду на його становиско, конвенціональною

усмішкою покривала свою злобу. Вона иноді і нарочно не хотіла іти на прохід, щоби перервати ту золоту, дуже ще тоненьку ниточку, яка снувала ся від Домінського до Дані.

Але Даня не просила ніколи. Вона лякала ся, щоби не помічено того, що діяло ся у її серці. Найчастійше рішав тут Ріхтер. Він дуже любив проходи і ішли знова як передше, хоч пані Міна надувала ся.

На молоду пару гляділа вона з коса. І не припускала навіть, щоби комісар оженив ся з бідною учителькою, але її заздро ставало і того навіть „флірту“. Слідила їх проте пильно з під ока, відтак спостереження свої розповідала по місті.

А часто дуже наймилійшу хвилю Дані перебивала або коротила.

— Завертаймо! — приказувала рішучо, наколи доглянула, що Даня бавить ся добре.

Тож у серденьку бідної Дані будив ся жаль до неї. Гей! милий Боже! — думала. Як би то инакше у мами було! Як би то мама ним щиро тішила ся, як полишала би їй з повним довірем свободу та волю! Щасливі дівчата — у рідній хаті!

Даня чула, що тої опіки її тепер більше, чим передше потреба, дрожала однак перед нею. Прочувала, що Ріхтерова доконче хоче її з ним розлучити. Терпіла проте тихенько. Терпіла і зносила всякі злобні „натяганя“ для тих хвиль ради, в яких їй о го могла бачити.

В половині червня сильно припікало сонце.

Одної гарячої днини Ріхтера не було дома, тож пані Міна сама забрала дівчата і пізно вже, по вечери пішла прохажати ся.

Даня була рада. Кидала дотепами, приговорювала, веселила ціле товариство. Була певна, що він там прийде. Її карі оченята так і сміяли ся до кожного майже прохожого.

Вийшовши з вулички, звернули на ліво, в сторону староства, піль широких та кладовища.

Ще перед школою почали прилучувати ся хлопці, не хибувало нікого. Йшли.

Веселе, гоже товариство наближало ся скоро до жовтого дому, що стояв при дорозі біля школи а в котрім мешкав Рогович. Вікно його було відчинене. З глибини кімнат лили ся на вулицю, жаліли сумом та великою тугою прегарні звуки семої Прелюдії Шопена. Товариство звільнило темпа.

Безмежне якесь безнадійне чутте дрожало у його співі

ЛНВістник 1910 кн. IV.

6

широко стелив ся плач душі і біль серця. Спершу покірна, відтак докірлива жалоба несла ся з холодним леготом високо в небо, до Господа самого.

Дуже виразно доходили й слова :

Чому душі сумно, чом повно у пій
Несповнених бажань, не здійснених мрій.
Звучить пісня-мрія, жаль в серці росте,
І з нею терпіння важке в світ лине...

Втихло на хвилю, відтак знова під самим вже віконцем зачули:

Бо знова вертає молодости чар
Повно знова бажань, повно любих мар ;
Але надаремно, бо сквічачь ся всі
В гробовинній тиші, у вік-вічним сні...

Се Рогович грав і приспівував з тиха.

Даня посумніла. Чому? Чому і та душа людська, як її в хвилях сумнівів, так дуже тужити мусить?

Але Домінський був сьогодні добрий, дуже добрий. Подарував їй білу, прегарну рожу і не відступав на хвилю. Об тамтім забула скоро.

Справді Ріхтерова знова підозріло слїдила за ними, але він не робив собі нічого з того. Розповідав, забавляв. а вона — вона була щаслива.

Ішли побіч себе, першою парою, ішли полем золотистим, що темніло від вечірнього сумерку, обое молоді, гарні, задивлені у себе, заслухані у свою мову. Крім себе не бачили нічого. Найблизша за ними пара волїкла ся звільна, бо також мала собі багато повідати, тож вони помалу і несвідомо відбивали ся від других. А вечірній сумерк западав більше і більше, а вони йшли, все дальше й дальше...

Коло кладовища доперва зупинили ся. Даню застановила велика навкруги тиша — глянула поза себе. Господи ! Ні слїду з цілого товариства...

Був то жарт Ріхтерової. Коли Даня о кілька кроків від неї відбила ся, Ріхтерова тихенько завернула тамтих у місто.

Ляк огорнув Даню. Ляк і сором болючий і біль душі великий на людську злобу, завернула і ішла тепер дуже поспішно. І він ішов побіч неї більше подаліч чим передше, не говорили нічого. Місточко було близеньо, але Дані далеким тепер здавало ся. Гостинець місцями був пустий, місцями стрічали вертаючих до дому селян-робітників, що підозріло гляділи їм у очи. Даня тоді аж паленїла з сорому.

Скоро минули староство осяяне на поверсі рясним світлом, а рівний лоскот їх черевиків об тротуарове каміне лунав голосно в вечірній тиші.

За кілька хвиль були перед фірткою. Попрощали ся мовчки і поспішно поданєм руки, він вклонив ся ще і відійшов скоренько.

Даня вбігла в кімнатку страшенно взбурена. Пізно вже було, товаришки лягали спати. Обидві вони стрінули Даню допитливими поглядами. Але Даня нічого не повідала, не годна була. Тоді вони вглянули ся між собою значучо, всміхнули ся. А її дуже гірко стало. В сій хвилі перестала вірити в приязнь жіночу, в колежанську солідарність. Злоба людська на все можеть ся зважити, на підле підозріне навіть — думала.

Довго в ніч не могла вснути. Її жаль було і сумно і так дуже а дуже у серденьку болючо.

За обідом другої днини була прикра мовчанка. Тепер вже всі вглядали ся на Даню, вглядали і всміхали ся — до себе. А вона сиділа мов би на ватрі.

— Як же прохід удав ся? — поспитав Ріхтер, звертаючись до Дані. У його словах може й не було іронії, але Даня їй відчула. Се ще більше зденервовало її. Жінщини почали всміхати ся.

— За віщо вони знущають ся наді мною? — думала. Годі однак було сердити ся. Годі навіть боронити ся. Готова ще Ріхтерова прогнати зі своєї хати.

І хоч несправедливість їх страшно її боліла, вона вдержувала сльози.

Марицка заговорила щось о переношеню учительок за такі скандали, Зоня о нестійности мушин, і обід покінчив ся.

А Даня й сама тепер мала ся за послідну. Ті її з комісаром розмови, ті солодкі погляди і той вчорашній прохід у двоє — хтож віритеме який він був в дійсности?

Бачила ясно, що втратила добру славу, що вона вже більше не вернеть ся до неї і думка та до розпуки їй вела. Чула як кровчи сльози переповняли серце, розпирали його а воно троха не пукало. Але годі було робити сцену у чужій хаті. Вбрала поспішно маринарку, вибігла. В передпокою Ріхтерова робила якісь порядки.

— Йдете на rendez-vous Даню? — поспитала.

Даня не відповіла. Неначе божевільна кинула ся у двері.

Ішла скоро, тою самою, що вчора дорогою, попри школу, староство, не бачучи нічого нікого.

Сіла за містом над ровом, біля дороги. Силоміць вдержувані сльози ринули тепер бистрим потоком. Тут з нічим не числила ся. Плакала голосно, невпинно, на свою долю, на людську несправедливість, плакала гірко, як в житю ще ніколи...

(Кінець буде).

I. КОНЧИЦ.**Кнут Гамсун.**

Маленька Норвегія на протязі менч одного століття подарувала людности так багато видатних талантів, котрі збагатили існування чоловіка, що по справедливости їй належить одно з перших місць серед того руху, що прямує до кращої долі людини. Се тим більш цікаво зазначити, бо соціально - політичні умови, в котрих перебувала Норвегія, були дуже зхожі з такими ж умовами що до України. Обидві країни (а також Швеція, Данія) були засуджені німецькими прогресистами того часу (соціалістами, на чолі котрих стояв К. Маркс) до цілковитої політичної нівеляції і, в звязку з нею, до знищення усіх національних ознак; але, як бачимо, їх присуди та пророкування не здійснились, а скоріше навпаки: Норвегія (та иньчі країни), не тільки не загрожує прогресу, не тільки веде перед поступового руху, але дуже часто навіть подає руку допомоги, в особі ліпших своїх представників, иньчим народам що йдуть по сьому тернистому шляху. За недовгий час Норвегія породила блискучу плеяду першорядних талантів, що могли б бути окрасою найславніщої літератури. Імення Ібсена, Бернзона, Йонаса Лі, А. Келянда, Арне Гарборга, Кнута Гамсуна пересягли давно межі своєї отчизни і придбали велику популярність по всьому світови. Де-які (напр. Ібсен) сотворили цілі школи і приймали велику участь в утворенню естетичних ідеалів. Проте розвиток літератури не зупинив ся лише на продукції згаданих авторів (з них померли тільки Ібсен та Йонас Лі). На зустріч старим виступає молода генерація письменників, що тако ж сяє талантами (наприклад С. Обстфельдер, Андрій Гауклянд та иньчі). Нація бадьоро дивить ся вперед: на її боці новина і сила, котра ще далеко не вичерпана. А як відомо, був час, коли національній індивідуальности Норвегії загрозувала серйозна небезпека. Коли ж теуер не може бути вагання що до національного самовизначення Норвегії, то дякувати сьому треба тій гарчій любові та патріотизму, котре виявили діти до вітчизни. В збільшенню національних вартостей, а тако ж і загально-людських, видатна роли належить Кнуту Педерсену, більш відомому під псевдонімом Кнута Гамсуна.

Гамсун народив ся 4-го серпня 1860 р.; скінчив середню школу, але сутужні матеріальні обставини не дозволили йому досягнути вищої освіти. До першого виступу в літературі, він вів житте повне ріжних неприємних випадків, повне матеріальних злиднів та моральних страждань. Не один раз доводилось йому бувати на краю житевої прирви, позбавленному жадних засобів для існування. Часами він, як то кажуть,

цілком „зходив на пси“ і мусив справді ділити ся з собаками тією їжою, яку щастило йому знаходити в тих місцях, де виливались помії. Єдиним знаряддем здобувати собі хліб був його літературний талант, але поставлений в неможливі умови, позбавлений елементарніших річей, потрібних для літературної продукції, і з сим „знаряддем“ він не зміг уникнути хронічного голоду. Потім йому потрапилось одержати місце паляча на великому океанському пароплаві, на котрому він переїхав до Америки і залишив ся там за робітника на великій фермі. Далі він опинив ся на російському кораблі і ловив в куші з рускими матросами рибу на Балтійському морі. І аж тоді, коли знову опинив ся в Норвегії, він виступає яко справжній признаний літератор: сперше з критичною статтею „Духовне життя Північної Америки“, а зараз же за сим з романом „Голод“. Перша його стаття уже свідчила, що її автор — першорядний талант і як критик, і як художник; написана вона з великим запалом і сміливістю і виявляє широку знайомість автора з американською культурою, особливо з штукою та літературою. В сій статті він гостро і влучно вказує на те ганебне тавро, що наклав доляр на американське життя. Романом „Голод“ Гамсун виступає в літературі яко беллетрист і звертає на себе загальну увагу навіть поза межами Норвегії.

Гамсун займає в літературі цілком окреме місце і загалом його не можна лічити ні за реаліста чи натураліста, ні за містика — символіста, бо усі прикмети сих форм літератури ми маємо в його творах. Таки речі, як „Нова земля“, „Беноні“, „Роза“ то що писані в реалістичному тоні, в „Містеріях“ же, наприклад, він виявляє себе містиком. Індівідуальною ж рисою його творів може лічити ся той імпресіонізм, котрого він являєть ся творцем і найвидатнішим представником в літературі. Імпресіонізм, як літературна форма, придбав собі багато прихильників, через те, що ся нова течія в штуці являєть ся найліпшим виразом індивідуальности художника. Гамсун виступає з яскраво виявленою індивідуальністю і своїми творами високо здіймає прапор самоозначення; він стає в оборону широкого і вільного розвитку людини і бореть ся з тими шабляновими і мертвящими кайданами, в котрі заковали люде життя. „Підкопати ґрунт під де-якими дикими поняттями, котрі панують в житті“ — його бажання і він сміливо і одверто виступає на боротьбу проти сучасної культури і її аполоґетів: „людей—сих середніх мешканців, котрі живуть в мізерних двохповерхових будинках; котрі ледве перебивають ся, добре себе почувають за чарчиною і виборчою політикою; і день-у-день торгують зеленим милом, мідяними гребінками й рибою! Уночі ж коли миготить блискавиця і гуркоче грім, тоді вони лежать на вколішках і з страху читають молитви“¹⁾ Він іронізує з сучасної куль-

¹⁾ „Містерії“.

тури і її признаних творців „великих людей, що утворюють собі люде з самих непевних професіоналів, котрим випадково трапилось улїпшити електричний акумулятор, або у котрих випадково вистачило мускульної сили проїхати на велосипеді через Швецію, і сі великі люде пишуть книжки для того, аби придбати прихильників великих людей!“¹⁾ В наші часи, коли все реалізуєть ся на гроші, коли усе фальсіфікуєть ся та проституїруєть ся, дуже часто можна помітити, як „з мухи роблять слона“ і здіймаючи „бурю в склянці води“, — видають се за бурю на морі. Часто „великим“ лічить ся той, хто найбільше галасує і лише сим досягає популярности. „Придбати популярність може той, хто має банальність, душевне глупство“, — каже Нагелъ: „бути популярним не значить ще бути великим. На мою думку не той найбільший, хто зняв величезний рух, хоча тепер з такими людьми носять ся більш усього. Ні, голос моєї крови каже мені, що той найбільший од усіх, хто дужче збільшив внутрішню цінність істновання, вклав у нього найбільшу кількість абсолютних цінностей“. Хто ж збільшує цінність істнування? Се, на думку письменника, не ті, що бють в бубни та литаври, а „маленькі, нікому не відомі генії, юнаки, що помирають рано, через те що душа їх розбиває кайдани тіла“. Сі люде гинуть від холодного вітру „індустрії“, не маючи ні бажання, ні здібностей одягати ся в броню „брехливих істин“ нашого часу. Гамсун часто малює житте, яко гидру, що поїдає ліпших своїх дітей. Все прекрасне і цінне, закуте в соціально-економічні кайдани, гине під тигарем мертвої морали наживи та шобльоновой правдивости. „А коли й єсть де небудь поетъ, справжній поетъ, боговдохновенний співець з піснями в грудях, то можна поручитись, що його остановлять далеко позаду грубих, банальних професіоналів, що частують громадянство гостро-солодєнькими питвами“. ²⁾ Гамсун не ідеалізує життя (воно йому добре одбилось на власній шкурі); тримаючись житевої правди, він малює, як його герої „мруть, як мухи в осени“. Попавши ся в лапи Медузи — життя, вони мають лише один шлях: смерть і сміливо йдуть сим шляхом.

Але Гамсун протестує не тільки проти тяжкої духової атмосфери сучасної культури; він гострими сарказмами ганьбить тако ж і матеріальні відносини — де доля одних людей бути гноем для других. Його перший роман „Голод“ має, крім иньчого, велике соціальне значінне, хоча автор у ньому і не аналізує суспільство з соц.-економічного боку; лише одна особа цікавить його, проте в ній ми чудово бачимо „усі кривди що назбирались віками“. Здоровий талановитий чоловік пухне з голоду в середині великого городу тільки через те, що сучасність одмовила йому місця на істнуванне, через те, що він являєть ся непотрібним ек-

¹⁾ „Містері“.

²⁾ Там же.

вівалентом золота — грошей. Сучасна культура поклала в підвалину свого розвитку „копійчину“, а все інше зробила лише еквівалентом метала, Все: добро, краса, любов, правда, освіта і навіть сама душа — все се лише еквівалент золота, а само по собі не має вартости. Гамсун становить, яко самоціпність — чоловіка і через те являєть ся протилежністю сучасної цивілізації і становить ся до неї в гострі суперечки. Він стремить до природи, котру ще не торкала цивілізація з її брехнею. Його герої тікають у ліс, стають ближче до натури і почувають себе її частками. Серце письменника, як і його героїв, беть ся в один темп з природою, він почуває безмежний звязок усіх річей, і се єднанне, сей пантеїзм становить його дуже далеко від штучности нашої цивілізації, з її ляйт-мотивом — диференціацією, в фізичному і духовому розумінні.

Признаючи абсолютну вартість лише за людиною, Гамсун керуєть ся в своїй творчости тільки тим чутєм, що впливає безпосердно з самої істоти чоловіка, що являєть ся найбільшим його виявленнем і стимулом його життя. Сей стимул — любов. По Гамсуну вона не проста пертурбація молекул, не фізіологічна функція нашого організму, а головний фактор, що рухає нашу творчість і має над нами більшу силу як матеріяльні фактори. „Любов — се перше слово Бога, Його перша думка. Коли він сказав: „хай буде світ“, — народилась любов. І любов зробилась першою причиною і владчицею мира... Вона перероблює чоловіче серце в сад, де ростуть таємні і смілі рослини!.. Вона схиляє до землі голову дужого, так що його чуприна замітає придорожній пісок“... Се чуттє підіймає понівеченого, голодного героя „Голода“ на ступінь чоловіка, підтримує його в життєвих незгодах і робить ся головним фактором його переживань. Любов відобраває домінуючу ролю в житті усіх героїв Гамсуна. Вікторія, Іоганес, Нагель й ин. керують ся в своїому житті любовю, якій Гамсун надає зовсім незалежну від матеріяльних та фізіологічних умов характер. Любов у письменника не змішуєть ся з половим чутттем; хоча в своїому виявленню вони можуть іти поруч, проте походженнем вони цілком ріжні. Через те справжня любов у Гамсуна ніколи не кінчаєть ся половим актом і не виходить з сфери платонічних переживань. Всі ліпші образи любови свідчать тому: Вікторія-Іоганес (Вікторія), Нагель-Дагні („Містері“), Глян-Едварда („Пап“), а також в романах „Голод“, „Під осінніми зорями“, і т. п.

Багато ріжних форм любови малює нам Гамсун, але спільна риса усіх їх та, що „усі її шляхи засіяні квітами і политі кровю“. Всі його герої прагнуть щастя через любов, але не мають його. Щасте—се метелик з ніжними квітчастими крилами; оддалік воно приваблює до себе і тягнеть ся чоловік до нього, аж поки не спіймає. Тоді нема щастя. Темніють квіти і лишають ся одні брудні плями, що болем лягають на

серце чоловіка і нагадують йому про нездійснені надії. Так ніколи не досягають його герої щастя.

Проте Гамсун не дивить ся на полове життє, як на щось, що одкидає геть любов. Він далеко стоїть від тих імпотентних виразників пової штуки, котрі поклали на полові відносини тавро атрибутів нижчої раси. На потреби тіла Гамсун дивить ся цілком натурально і самого чоловіка розглядає як частку природи. Весна несе розвиток нового життя не тільки звірям, і рослинам. Такий самий вплив вона робить і на людей. „Ось знову прийшла весна. І перед нею не встоїть ніяке серце при всьому бажанні. Вона до останнього ворушила все живе; своїми пахощами залізала вона в самі невинні ніздрі... Весна прийшла і Роляндсену неминуче треба мати кохану“... Герої Гамсуна живуть так, як розумні звіри, або великі діти, позбавлені нещирого моралізму та дегенерації нашого часу, що до пологового життя, де апольгуеть ся половий акт у всіх аномаліях, тільки не в своєму натуральному виді. Але Гамсун так само чужий і тим архи-натуралістам-фізіологам, стимулом творчості котрих являеть ся сперматозоїд і фантазія яквих не залітає вище. „Животиною ми не можемо бути“, — каже Гамсун, і та розпуста, що санкціонуєт ся, яко „вільне“ життє, викликає у нього огиду. Він іронізує з Франції, де продаж бюста, торса, фігури, найтончих почувань, любови — підлягає швидче торгово-промисловим законам, ніж законам морали. Жєнщина виступила на фоні французького життя, але жєнщина безпутна, без жадних моральних традицій. „Французський нарід ще й досі керуєт ся жінкою; вона високо сидить на коні і панує над усіма. Кінь стає на дуби, посуваєт ся назад, а нарід іде за нею і собі все посуваєт ся та посуваєт ся назад. Даремно призначають ся премії за рождення дітей, даремно сенатор Беранже виступає проти упадку звичаїв та морали; розпуста і зло перемагають. Старий світогляд перекидаєт ся догори ногами, губить ся усяка міра річам, а сором більше не існує... В нечисленних трактирах прислугують молоді дівчата. Обовязок їх головним чином у тому, аби виходити на вулицю і заманювати прохожих“. Мати і брат такої дівчини дуже раді, коли бачать, як офіцір дарує їй свою увагу в якомусь затишному куточку. „Любов зробила ся тепер для жєнщини назвиськом давнього минулого почуття; вона читала про се і колись воно її цікавило“... Сим Гамсун проводить демаркаційну лінію по між собою та такими репрезентантами виключно пологового життя жєнщини, як Ведекінд то що. В половому житті для нього ні Вахх ні Венера не являєт ся ідеалом.

В протилєжність пануючому матеріалістичному світогляду, Гамсун виступає в оборону духового життя. Він, як і Стріндберг, проте-

стує проти „ветеринарної філософії“, котра одкидає існування духа, проти тих, що „ступують в високих чоботях там, де приходять ся балансувати поміж найтончими нюансами“. Нагель захищає релігійне життя, тому що се факт. „Людську душу неможливо поміряти чимсь певним; вона складається з сотні відтінків, з сотні шматочків ¹⁾. Турок каже: „Аллах великий! і помірає за се переконання; Норвежець клонить коліна перед олтарем і по сей день приймає християнську кров. Другий нарід вірить в якийсь коровячий дзвоник і в сій вірі помірає в блаженстві. Діло зовсім не в тому в що ви вірите, а як ви в се вірите“. ²⁾. „І яка справді буде користь, кажучи чисто практично, коли ми одберем від життя усю поезію, всі мрії, всю красу містики, всю брехню?.. Адже ми тільки дякуючи сімволам поступаємо і сі символи змінюємо, як ідемо вперед“.

Але... „хто родив ся, аби лазити, літати не зможе“. Людство керується іншими законами і життя де далі все більше набирає характер дрібної бакалейної комерційности. Всі величні поривання духа в небо, туга за гармонійністю і красою в житті в очах сучасного матеріяліста виглядають комічно, навіть карикатурно; тепер чоловік живе по іншим заповідям, а саме — по тим, що на скрижалях сучасности начертан новий законодавець життя — капітал. Сучасна людина пагадує човен, що попав на косу серед моря; парус не напружить ся без вітру і не зможе поплисти човен. Так і душа чоловіка без високих поривань і лю лови не зможе посунути людство до кращого життя. І даремно хоче Нагель запалити людську душу любовю і вирвати чоловіка з душного повітря; він сам знає, що се не дасть бажаних результатів: „свіже повітре несе для нього смерть“ і люде краще будуть сидіти за чарчиною, ніж слухати ся небезпечних стремлінь, що лежать „по той бік їх інтересів“.

Проводирі людства, письменники, вчителі, „сіль землі“ — яке назвисько уставилось за ними, те ж не відповідають своїй ролі. „Без страждання не можна бути проводирем і виховувати людство,“ — сказав Ніцше, і Гамсун в унісон сьому малює самозадоволених маленьких людей, що лічать себе ліпшими представниками нації і виховують ся за її кошти, але народови за се не повертають нічого. Се не шкодить їм „балакати так, ніби вони дали нам — найменч — нову культуру; їх просте самозадоволення де-далі вливається в манію великості, в патос; вони морщать лоба і виглядають ніби помазані Святим Духом. Вони наша гордість... А газети завше висовують їх, газети роблять їх якимись філософами, величними умами і проповідниками День за днем, день за днем вони роблять одинаковий ослиний вигук і серйозно закида-

¹⁾ „Редактор Лунге“.

²⁾ „Містері“.

ли б того каміннями, хто схотів би стримати їх самовпевнене в якихось границях. Письменники вже більше не таланти, їх нема. Пресою вони глибоко захоплюють духовне життя, вони примушують Європу думати. Що ж тут дивного, коли вони сами впевняють себе, що мають приймати поклони, як щось повинне, неминуче... Вони мізерні і сердиті; і заздрять щастю другого, при чому не можуть сього навіть заховати.. ¹⁾ Особливо Гамсун жадає багато від тих, кому багато дано, або хто сам узяв багато. Кермачі суспільства, замість того, аби проїняти ся тою великою місією, котра на них накладена, дозволяють собі помітувати загальними інтересами, потураючи дрібному самолюбству і тим впливають на громадянство як пошість. Гамсун ганьбить проституцію представників преси, що, правда було, помічено і до нього не одним письменником. Він застерігає, що та моральна деградація, котра помічається серед політичних партій (лівого боку—для нього найближчого), може, дати кепські результати і рає не покладатись на людей, позбавлених морального виховання. Він ілюструє свою думку чудовими романами „Нова Земля“, „Редактор Люнге“, де малює карєру таких непевних проводирів. В сьому він сходиться з Стріндбергом, хоча проти однієї хороби вони борються ся ріжними засобами. Стріндберг, як огонь, палить сарказмами та сатирою; від його творів тхне ненавистю. Знаряде Гамсуна,—се іронія, сміх за котрим чують ся сльози. Гамсун „любить великою любовю, великим презирством“, ²⁾ і палить шматки свого серця, аби освітити людям шлях до краси життя. В своїму найкращому романі „Містері“³⁾, Гамсун досягає найвищих верхів поетичної творчости. Але не тільки по формі. По змісту сей роман являється найліпшим і єдиним пам'ятником, що було постановлено високим і могутним пориванням чоловічого духу, аби вийти з під влади річей, умовности. В сьому романі чується сум за прекрасним і далеким, до чого прагне людство вже кілька тисячоліт; в ньому чується одгомін віковичної боротьби Ормузда і Арімана і горить ще той огонь, що запалив Прометей. Про результат борні можна й не казати: Нагель (герой романа) гине від страшної голови Медузи. Але не через те, що він злякався життя, як де-які імпотентні (в психічному розумінню) герої Оле Гансона, С. Шпибишевского то що, а через те, що він згорів од любови до людей, аби хоч на мент освітити темряву буденщини. На ньому як найліпше здійснились слова Ібсена: „кого Бог хоче покарати, тому він дарує індивідуальність“. Нагель гине від багатства своєї індивідуальности, подібно як дерево ламається, коли уродить багато; хоча й не так, як пропадає Аксель Борг³⁾, котрого Бог те покарав індивідуальністю. Останній стає

¹⁾ „Нова земля“. ²⁾ Ф. Ніцше. ³⁾ А. Стріндберг. На шхерах“.

в гострі стосунки з реальним життям і загибає в борні. Смерть же Нагеля швидче можна вважати варіантом на тему: „За гріхи людства“..., класичний зразок якої ми бачимо в смерті Христа.¹⁾ Не дурно сам Нагель зве себе „*idee fixe* Господа Бога“ і навіть „найбільшої „*idee*“... Як відомо Христос те ж гине не через те, що не зміг спасти ся, а тому, що так завгодно Богу.

Стремління розвинути найширше людську особу, надати життю краси і сили, зближує Гамсуна з Ніцше. Для обох чоловік має абсолютну вартість, останнє лише придаток; обидва ганьблять брехню сучасности, з її тенденціями усе фальсифікувати. „Не люблю я милосердних, блаженних в добродійности своїй: занадто вже позбавленні вони сорому“,—каже Ніцше; Гамсун висловлюєть ся в тому же тоні: „Се вопиюще добродійство, котре ніколи не мовчить, се бажанне зробити життя прекрасним, повним радости—якимсь млинцем, ся моральна шіна, ся хвалькувата мораль, котра ніколи не мовчить, пиндючить ся і користуєть ся кожним випадком, аби звернути на себе увагу,—запевняю вас, що все се примушує мене червоніти з сорому“.

Що ще відкремляє Гамсуна від інших сучасних письменників—се його жіночі типи. В малюванні їх він дуже наближаєть ся до Тургенева. Жінщина Гамсуна далеко стоїть від тієї гетери—спрута, що виникла на тлі сучасної літератури, яко свідок аномалії і дегенерації суспільства. В малюванні сучасників жінщина здебільшого являєть ся виключно половою істотою, що стає на шляху до поступу припиною і з життя робить якусь вакханалію. З'являєть ся навіть теоретичні досліді, де на науковому ґрунті хочуть довести, що жінщина по своїй істоті—гетера і проститутка, що її любов—се лише бажанне мати батька для своєї дитини. Жінки Гамсуна кажуть нам инакше. Вони люблять і часто любов становить ся істотою їх існування. Їх любов має силу зробити чоловіка великим і нізвести його на ніщо; про те ся любов позбавлена тих параксизмів страсти, де яко провідний мотив звучить голос плоти, що бачимо ми особливо в французській літературі. Вище сказано, що жіночі типи Гамсуна і Тургенева мають багато спільного. Що найбільше зближує їх, се та душевна чистота, теплота, сила — які надає дівчатам ще стародавній закон Ману. Жінщинам Гамсуна знайома поезія і краса любови, саможертви, а не тільки бенкет плоти та комерційний рахунок, при котрому „любов“ продаєть ся на вагу, на фунти.

Крім романів з соціально-етичними головними елементами („Пан“, „Містерії“, „Вікторія“, „Голод“ то що) Гамсун написав ще де-кілька романів на побутові теми, де залишає вже іронію та сарказм протестан-

¹⁾ І ще менчий варіант тієї ж теми: погибель пастора в „Море“ Гауклянда.

та. Се його останні речі: „Беноні“, „Роза“, уже слабші за перших, хоча теж пройняті гамсуновською лірикою, характеристичною для усіх його творів. Він завсіди зістаєть ся поетом: і коли виступає як критик, і як протестант, і як художник, і се забезпечує йому далеку будучину.

Треба згадати також, що всі твори Гамсуна здебільшого не мають якогось певного сюжету; він пише так, як відчуває життя у даний момент; він ніби пливе в морі і набирає вражіннь безпосередно, а не стоючи на березі; через те творчість Гамсуна найбільше імпульсивна. Оповідає він здебільшого від першої особи, і те надає його творам інтимного характеру та тепла. Зміст у письменника завше дає форму і остання набирає у Гамсуна такий же оригінальний характер як і перший.

На тлі сучасности Гамсун являєть ся одною з світлих фігур, які ще більше відтіняє брудний колір нашої цивілізації, котра зробила життя банкірською конторою, де все обмінюєть ся та реалізуєть ся на гроші. Але роблячи все еквівалентом золота, культура наша самий еквівалент фальсифікує: пікантність становить вище краси, гешефт—вище справедливости, хитрощі та шлунок — замість розуму та серця, механізм — замість матеріялізму, користь — замість любови і т. и. і т. и. Проти всьго сього Гамсун рішуче протестує, і хоча він виступає ворогом сучасного життя, і його протилежністю, проте має право сказати: я не руйную життя, а творю його; але творю життя нове.

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

Н і ч.

У незміряній блакити, мов на темнім оксамиті,
 Тихим слявом оповиті ходять зорі чарівні
 І навколо срібно-білі ніжних хмар легенькі хвилі
 Недосяжні, бистрокрилі вють ся, вють ся в далині.
 Вітер ледве повіває... Так принадно місяць сяє,
 Сонну землю оглядає, чорним встелену рядном...
 Ночи темної омана... Срібних хмар краса незнана...
 Чи не ти, моя кохана, тихо стала за вікном?
 Весь схиляю ся з мольбою в ніч осю перед тобою,
 Бо, красою чарівною заворожений, стою, —
 Що в душі й на серці маю, чим живу, чого шукаю,
 Все до ніг твоїх складаю, — і життя й любов мою

69

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

Українська популярна література в 1909 році.

Календарі.

В ІХ книжці „Літературно-Наукового Вістника“ за 1909 рік умістив я огляд популярної української літератури галицької України за 1908 рік. Тепер розширюю сю тему в двох напрямках. З одної сторони додаю огляд української популярної літератури на Україні російській і на Буковині, з другої — до огляду втягаю також популярну літературу москвофілів (писану або таки українською мовою або мішаниною, але з перевагою одначе елементів українських) і літературу „лубочну“. Таким чином ся стаття має дати огляд української популярної літератури за 1909 рік з трьох головних і найбільше продуктивних з літературного погляду діляниць української території — України галицької, Буковини і України російської. Старав ся я зробити сей огляд по зможі повним і вичерпуючим, знаю одначе, що сього не удало ся мені досягнути, не зважаючи навіть на те, що я широко користав з Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка. Бібліотека, так само як і приватні люди, не має можливости, не зважаючи на свої старання зібрати все, що виходить в українській мові, а українські видавці й автори ще не дійшли до тої степені культурности, щоб розуміти таку елементарну істину, що їх обовязком є посилати кожду видану або написану ними українську книжку бодай в «однім примірнику до такої одинокої у нас на цілій Україні культурно-просвітної інституції, якою являєть ся Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка. Коли наша преса часом не містить навіть згадок про найважнійші українські книжки, котрі являють ся цінними придбаннями нашої культури (наведу наприклад факт, що „Діло“ не спромогло ся дати навіть згадку про те, що появил ся VII том Історії України - Руси, про докладнійшу рецензію або реферат я вже не говорю!), то що вже говорити про книжки популярні. А знати про всякі метелики, що виходять на провінції, або про видання „лубочні“ й зовсім неможливо. Згадок про них ніде нема, а до книгарень, особливо українських, вони також не завсїгди доходять. Се відносить ся до австрійської України, бо на Україні російській уряд видає „Книжнюю Лѣтопись“, в котрій докладно вичислюють ся всі українські книжки, фігуруючи що правда, в рубриці книг, надрукованих російською мовою. Думаю одначе, що не зважаючи на сі трудности, все найголовнійше мені таки пощастило зібрати, й до огляду не увійде лише кілька, що найбільше кільканадцять книжок.

Спочатку я дам лише короткий огляд і оцінку популярних видань і книжок, а далі подам свої висновки і спостереження про українську популярно-видавничу діяльність.

1. Популярна література австрійської України.

Огляд популярної української літератури в Галичині і Буковині почну від календарів. Календарі — се часом одинока лектура дуже великого числа українських читачів з народу. Заразом мають вони величезне, можна сказати, навіть домінуюче значіння (за винятком хіба популярної газети) в літературі для народу, бо розходять ся в такій величезній кількості, яка являється недосяжною мрією для найкращих навіть і найдешевших популярних українських книжок і газет. Календар в українській мові можна знайти навіть в таких глухих закутках, де не доходить ще ніяке инше українське друковане слово. Наведімо приклади. Календар львівської „Просвіти“ на рік 1910 друковано в кількості 30.000 примірників, і наклад весь розійшов ся, не зважаючи навіть на конкуренцію з боку інших українських календарів. Що видавання календаря в українській мові—се справа, котра вже може давати зиск, коли її поставити на комерційний лад, про се може свідчити той факт, що відома в Австрії жидівська фірма до видавання ріжного рода макулятури Штайнбренера (Вінтенберг, Відень і Нью-Йорк) вже від ряду літ з успіхом видає календарі в українській мові і масово ширить їх в Галичині, на Угорщині і в Америці.

З огляду на те, що календарі в українській мові здобули вже собі розмірно найбільші круги читачів, зрозуміло, яку велику культурно-просвітну роль можуть відігравати добре уложені й видані українські календарі. Крім календаря „Просвіти“ з українських (не лише мовою але й змістом) календарів в році 1909 вийшов календар „Запорожець і „Робітничий Календар“ в Галичині і календар „Товариш“ на Буковині (поминаю цілий ряд дрібних календарів, що не мають на цілі культурно-просвітних завдань). До календарів в українській мові рахуємо календар „Місіонара“, „Иллюстрованный календарь общества им. Мих. Качковскаго“, „Иллюстрованный Русский Календарь“, „Иллюстрованный Загальний Календар“, „Приятель Жовніра“ (обидва видання Штайнбренера).

Успіх, який мав календар „Просвіти“ на 1909 рік, заохотив видавничу комісію товариства до видання календаря на 1910 рік в збільшеному обемі. Комісія, а особливо редактор календаря приложили всіх старань, щоб він вийшов як найкраще. І на нашу думку, видання календаря на 1910 рік треба уважати одним з найважливіших і найкращих проявів культурно-просвітної діяльності львівської „Просвіти“ в 1909 році. Сю думку підтвердить насамперед докладніший розгляд його змісту. Складається він з дванадцятьох розділів. Крім календаріюма (де уміщено

також по місяцям господарські поради й історичні відомости про українських гетьманів), незвичайно багато й добре уложеної части інформаційної, розділу VIII „наші ювілеї“, IX „з року на рік“ (огляд найважніших подій від 1 жовтня 1908 до 15 вересня 1909), X „посмертні згадки“, XI „Гумор і забава“, маємо ще розділи II — VII, котрі мають для нас особливу вагу. Розділ другий містить літературну частину календаря і складається з чотирьох оповідань (Н. Кобринської — „Скарбонка“; А. Купрін — „Соломонів суд“; А. Лотоцький — „Іван Коновченко“, історичне оповідання на тему відомої української думи; М. Гоголь — „Затрачена грамота“) і кількох віршів. Розділи III — IV мають більше практичний характер. Розділ третій (частина лікарська) складається з просторого „Порадника лікарського“ доктора Е. Озаркевича і ним же уложеної статейки „Домашня аптика“. Розділ четвертий (частина ветеринарїйна) містить „Порадник ветеринарїйний“, „Домашню аптику“ і статейку „Новий закон про зарази худоби“. Добре уложений розділ пятий, присвячений педагогічним справам. Маємо тут лише три статі, але гарно написані: Ф. К. — „Кілька слів про значінне народньої школи та про те, як мають родичі повести дитину, щоб вона зі школи винесла як найбільше хіста“; О. Солтис „Про поборюванне неграмотности“ і замітки „як закладати приватні школи народні“. Не згірше представляється і розділ шестий (часть суспільна). Крім статі Ос. Кузьмича „Закон про обезпечу пенсії урядників в приватній та деяких в публичній службі“ особливу вагу мають перші три статі. З них одна присвячена історії відродження українського народу в Росії — М. Залізняка „Російська Україна й її відродження“¹⁾. Вона складається з таких розділів: I. Що таке російська Україна; II. Початки народньої свідомости на Україні. III. Український рух перед російською революцією 1905 р. і вплив на нього руху в Галичині; IV. Українське слово в останні часи; V. Боротьба за українські школи; VI. Український культурно-просвітний рух в останні часи; VII. Український політичний рух в останні часи. До статі додано кілька портретів видатніших діячів українського відродження і українських послів перших двох Дум. Друга — Ів. Крип'якевича — „Львів. Його минушина і теперішність“ теж має національно-освідомлююче значінне. Оповідаючи історію столиці галицької України, автор показує, як бороли ся Українці міста Львова за свою національність і на кінці подає образ зросту української сили у Львові в останні часи. До статі додано чимало ілюстрацій, переважно портретів. Нарешті велику практичну вагу має статя З. Кузелі „Як закладати і проводити народні бібліотеки по селах“. Розділ осьмий (частина економічно господарська) складається з трьох статей А. Ільченка —

¹⁾ Вийшла також окремою книжкою, стор. 72, ціна 40 сот. (18 коп.).

„Про — заснування спілок“¹⁾. „Сучасне становище спілкового молодарства в чужих краях і у нас“²⁾; „Українські спілки під краєвим союзом ревізійним у Львові 1908 р.“. З цих статей особливо важна перша, написана приступно і гарно; показано в ній, з чого треба починати кооперативну діяльність, як підготовлювати ґрунт для доброго розвитку економічних спілок, зазначено, яку корисну роль в розвитку економічного спілкового руху може відіграти інтелігенція. Так представляється в загальних рисах зміст календаря „Просвіти“ на 1910 рік. Як бачимо він різнородний і багатий, подає крім матеріалу інформаційного і практичного характеру, ще дуже багато матеріалу культурно-просвітнього. Нарешті зазначимо, що календар дуже багато ілюстрований. Усього через календар пустила львівська „Просвіта“ в наряд понад півмільйона аркушів (коло 630.000) гарної, здорової лектури!

Тепер перейдемо до розгляду календаря „Запорожець“, уложеного К. Триковським і І. Чупреюм. Наскільки календар „Просвіти“ мав характер, щоб так сказати, академічний і старанно обминав усі дразливі справи сучасного життя українського народу в Галичині, настільки „Запорожець“ уложений в різкому радикальному дусі і містить багато матеріалу на суспільно-політичні теми. Насамперед треба згадати ряд коляд, пісень і віршів на ці теми. Зібрані вони здебільшого добре, за виїмком одної коляди, котрій тут зовсім не місце, бо вона не має вартости ні що до форми, ні що до змісту — маю на увазі коляду „В рові лежить“. Є тут коляди про галицькі вибори, про господарку польської шляхти, пісні про страйк, про терпіння селян за політику і т. д. В тім самім дусі зібрані й вірші (між ними про Мазепу і кілька віршів О. Олеса). З статей треба зазначити насамперед варту всякої уваги і дуже приступно й гарно написану статю „Бери, Петре, на розум“. На початку тут показано, як робітники борять ся за поліпшення свого становища при помочи страйків і вияснено таким чином вагу страйків, як доброї зброї в руках працюючих мас проти визискувачів. Далі автор говорить про селянські страйки й показує, що селяне при помочи цих страйків могли б розпочати проти панів таку боротьбу, що пани мусли би піти на уступки й кінець кінцем поспродувати свою землю селянам. Ця статя може багато зробити для суспільно-економічного освіднення українського селянства в Галичині. Так само корисна й статя „За церковні треби“, котра трактує про релігійну справу. Натомість цілком хибно було містити тут „Патент цїсаря Йосифа II, про

1) Вийшла окремо, яко Ч 14 „Економічної бібліотеки“ (ст. 29, ціна 20 сот.) з тим самим заголовком. Додати одначе треба, що в окремім виданю уміщено ще й показчик літератури про кооперацію і суспільну економію в українській мові, котрий має велику вагу.

2) Вийшла окремо, яко Ч. 13 „Економічної Бібл.“ (ст 29, ц. 20 с.).

такси за церковні треби“ і „Взір жалоби на попа, що взяв за багато грошей за треби“. Коли вже освідомлювати селянство в справах релігійних, то не з сього кінця треба починати, далеко краще подбати про освідомленне селян що до властивого значіння всяких треб, служби божі і т. д. З інших статей зазначимо виїмок з промови у парламенті радикального посла Лагодинського „Про Мирослава Січинського“, гарно написану статейку А. Шмігельського „Газета збруя народня“, виїмок з парламентарної промови посла К. Трильовського „Слово до панків з польського кола“ і статтю партійно-агітаційного змісту „Селяни, уважайте“, де нападаєть ся на українських соціал-демократів і національних демократів і вихвалюєть ся радикальну партію. Нарешті, зазначимо ще статтю О. Назарука „З історії Босни і Герцеговини“, де виложено приступно історію сих країв і їх окупацію Австрією, „Про руське Товариство Педагогічне“, „Слово до Січей“, „Про хліборобські спілки М. Левитського“. Згадаймо також, що в календарі надруковано програму української радикальної партії в Галичині. Як бачимо політично-просвітний зміст сього календаря представляєть ся не зле, особливо коли взяти на увагу його розмірно невеликий обєм. Таким чином можна бути тільки задоволеним, що сей календар має дуже великий попит на селах.

Другим політично-просвітним календарем являєть ся „Робітничий календар“ (річник I), виданий накладом соціал-демократичної газети „Земля і Воля“. Невеликий він розміром, одначе гарно уложений. Уміщено в ньому загальну програму австрійської соціал-демократичної партії, далі програму національну (берненьку 1899 року), організаційний статут У. С. Д. П. і коротенькі статейки: „З історії соціалізму“; „Хто є соціаліст“; „Обовязки зорганізованого робітника“; „Яку вартість має фахова організація“, а наприкінці різні робітничі пісні.

Нарешті ще один календарик треба зазначити, появу котрого треба уважати дуже важною. Се „Ruškyj kalendar „Rusalka“, pryznaczenyj dla tych, szczo ne znaiut ruskojo pysma“. Се календар, зложений українською мовою, але латинськими літерами. В Галичині є певна кількість українських селян, котрі через різні причини (брак української школи, належність до католицізму і т. д.) не знають українського письма і для котрих тому українські книжки являють ся мало або і зовсім недоступними. Тим часом Поляки використовують сю обставину дуже широко для пропаганди серед таких українських селян ідеї, що вони не Українці, а Поляки, і таким чином денационалізують їх. На се ненормальне і в кождім разі небезпечне для нас явище звернено було між иншим увагу на українським просвітнім зїзді 1909 року і ухвалено навіть відповідні резолюції про потребу видавання українських книжок латинськими літерами, щоб вони були таким чином приступні для українських

селян латинників і могли поборювати серед них польські впливи. Одначе сі резолюції не знайшли поки що (та певне і не швидко ще знайдуть) реалізації в житю, й єдиним відгомоном їх може уважати ся календар „Rusaŭka“. Як перша проба, зроблена до того приватною людиною, сей календар невеликий обємом. Одначе натомість зміст його добре відповідає своїй цілі — розбудити національну українську свідомість серед найбільше темних з національного погляду українських селян. Так маємо на початку статейку „Наша мова“, де показано яке важне місце займає українська мова серед мов інших славянських народів, і вияснено, чому саме треба шанувати й тримати ся своєї мови. Або далі статя „народність і релігія“, де автор також приступно і переконуючо вияснює, що народність і релігія, то не все одно, що їх не можна мішати, і що тому Українець, коли він є не греко, а римо-католиком не є Поляком, тільки Українцем римо-католицької віри. Крім сих двох найважніших статей уміщено ще статейку про Шевченка й вибір віршів з „Кобзаря“, статейку „Образки з української історії“, „В які товариства повинні лучити ся Русини“, вибір українських народніх гимнів і пісень і т. д. Треба тільки побажати, щоб ся проба не лишила ся одинокою, а найшла відгомін і почуте серед чинників, заінтересованих в ширенню національної свідомости серед кинених досі на безбач груп української сільської людности.

Тенер від календарів, що дають певний позиточний для народу матеріал до читання і тим самим мають культурно-просвітне значінне, перейдемо до таких, що мають українського саму тільки форму. Се насамперед два класндарі Штайнбренера: Загальний календар і Приятель жовніра. Обидва вони — типові „лубочні“ вироби. Про се говорить цілком виразно вже сам їх зовнішний вигляд. Одначе пригляньмо ся ще до їх змісту. Візьмем отсей „Приятель жовніра“ календар для всіх, що належать дооружної сили держави, а то: для жовнірів в чинні й службі, для резервістів, для належачих до австрійської оборони краю і ополчення яктакож для ветеранів і для всіх приятелів військового стану“. На першій же стороні находимо вірш „Кождої хвилі—до борби готов“, з якого наводимо для прикладу лише кінцевий рефрен:

З мечем в руці, з очима в небо, Бог буде нас вести
 Так в бій підем, престол і край остатись мусить в чести.
 Не розділяють нас границі, заступим всі честь Твою
 В бої за Бога, за Цісаря, за Вітчину видержим з Тобою!
 За Габсбургів силу честь, за престольний нам город
 Ціла держава в збруї — оден Цісар, войско і народ!

Дальша статя „Повний відваги, з серцем і рукою, за Бога, Цісара і вічину!“ розповідає про прилученне до Австрії Босни і Герцеговини, доводячи, що там, де раніше були „зфанатизовані дикі орди“, „де блідолиций півмісяць розпростирав свої мрачні лучі і озаряв бід-

них невільників, там тепер крест Спасителя заяснів благодатю над вільною землею“, там „Австро-Угорщина за трийцять літне панованне над Боснією і Герцеговиною завела такий лад і такі культурні порядки, що може стати прикладом для цілої Європи“. А настрої народних мас австрійської держави по прилученню Босни й Герцеговини представляє автор так :

„Тоді закликав Цісар !

І як тоді перед 100 літами, в геройським році 1909, загорілись серця у всіх закутивах нашої вітчизни, так було і сьогодні.

На поклик Цісара всі, всі станули !

Як далеко і широко розтягаєсь наша держава, залунав той поклик і на його відгомон станули в боеві ряди, з чеської Шумави, з Альпєвських гір, з наших полонин, з сіл, містечок і міст і з найдальшої закутини з над Висли і Дністра, з Угорського Банату з над Дунаю і Тиси ; стануло много в ряди навіть таких, котрі і не покликані були, однак не хотіли остатись, они поспішили на клич Цісаря і Держави. они хотіли ціти під прапор на побіду і смерть, як колись робили їх батьки і діди“.

Зазначивши, що одначе сим разом не прийшло до війни, кінчає автор так: „Але світ видів, що стара вояцка кров, якою відзначали ся сини Австро-Угорщини по всі часи і в усіх війнах, також і нині она пливе в жилах наших вояків, так в старих, як і в молодих, світ побачив, що сини Австро-Угорщини кожної хвилі готові до війни, що ви старчить оден клич Цісаря, щоби мільони добре витколених і узброєних, удушевлених вояків станули в ряди на сторожі zagrożеної вітчизни

Кожної хвилі — готові до війни !

І если колись Цісар нас опять покличе, і если ми опять підемо на святу війну, а ворожі кулі будуть свистати і гранати сичучи розтріскуватись будуть, а сини Австро-Угорщини не уступлять з рядів, не задрожать, они будуть боронитись

З відвагою льва, за державу одну,

За Бога, за Цісаря, за Вітчизну !

В такім дусі уложено цілий календар. Тим прикрійше, що подібні вироби фабрикують ся масово і в величезній кількості розходять ся не лише серед українських народніх меж в Галичині й на Угорщині, але навіть в Америці. Поляки в минулім році звернули увагу на се видавництво (воно фабрикує свої вироби в усіх мовах народів Австро-Угорщини), в одній з польських впливових газет уміщено було докладну його оцінку, показано всю шкоду, яку воно робить, і нарешті завізвано польську суспільність, щоб вона його бойкотувала і подбала, щоб ширеннем гарних польських календарів витиснути з уживання сі. І сей зазив не лишив ся без успіху. Що донас, не швидко мабуть прийде час до витискування сієї отруї й успішної боротьби з нею. Насамперед у нас мало хто такими річами цікавить ся, легковажать їх, а бороти ся з ними при помочи ширення української книжки досить трудно, бо поминувши вже

бадужність свідомої інтелігенції до сеї справи, й ширити, властиво кажучи, майже нема чого, бо видаванне приступних книжок для народу — се справа, якою у нас досі ніхто серйозно не займаєть ся. Одначе про се докладнійша мова буде далі, а тепер розгляньмо ще один календар, по духови досить близький до Штайнбрєнерівських. Маємо на увазі „Християнський календар Місіонаря, зладив о. Епіфаній Теодорович“, виданне Василян у Жовкі. Завважати одначе мусимо, що з зовнішнього боку виглядає сей календар дуже гарно. Є тут ріжні статі і вірші, та всі переняті тим самим духом, мають на увазі ту саму ціль, починаючи від статей про серце Христове і кінчаючи віршами (наслідування Лиса-Микити) про „Звірячу політику“. Про дух календара дає понятє перша статя — „Ширим апостольство молитви“. На початку говорить ся про важне значінне дляцеркви молитви, а потім іде перехід до злости дня: „А тепер що? Тепер маєм прообраз тих давних перших християнських часів. Як широка земля, всюди борба між старими християнами а новими поганями, всюди підняв голову антихрист, всюди хоче він погубити св. католицьку Церков. Настають вороги на св. віру, нищать Христові установи, жите родинне [переміняють в жите звірят, насмівають ся з чеснот, зтягають на світ неволю, в неволю взяли самого Христового Намісника Папу римського і замкнули його в його власним домі. В католицькій церкві тепервелика тривога, її грозить погибель. Ну, але славити Бога і в теперішних тяжких часах повстали проти тої грози пекла послані відважні борці, неустрашимі Апостоли, католицькі єпископи і священники“.

Треба признати одначе, що цілий календар не має зовсім агресивно характеру, — викладають ся лише християнські думки як ото в статях „День прєсв. серця Ісусового“, „Страшний суд“, „Наші громади а Прєсв. Серце Ісусове“, „Взір терпеливості в Прєсв. Серцю Ісуса“. Найцікавійша статя „Страшний суд“, де в піднесеному тоні оповідаєть ся, як відбудеть ся страшний суд, як гудітиме ангельска труба, скликаючи душі до Йосафатової долини, як прийїє далі Ісус і так промовить добідолашних грішників: „Проч від мене проклятий.—Проч, забирай ся з перед моголиця! Мій образ, которим я відзначив твою душу, ти зганьбив; своє тіло, що мало бути мешканнем Святого Духа, ти замінив на дім розпусти і всякого гріха; моє Прєсвяте Тіло ти перемінив собі на трутину а мою найсвятійшу кров на свою погубу. Проклятий грішнику, ти мій Божий дім зневажав, мої Тайни висмівав, моїх слуг переслідував, мої святі права ногами доптав. Проч від мене, проч до пекла по заплату... не знаю тебе.. йди в огонь вічний, приладжений для чорта і для його ангелів...“

І западе той страшний вирок на тебе, западе на віки... А відгомон його рознесе ся по землі, відібеть ся від небес, від пекла і верне ся до тебе, ти почувеш знов: до пекла на віки, на віки“...

Отже, кай ся, нещасливий грішнику, „читай часто за ті послідні річи і розважуй їх в своїм серці“. Убоявши ся, мабуть, страшного суду і старий грішник д-р Василь Щурат завітав на сторінки календара Місіонара (його звязь з Висилиянами і співробітництво в клерикальних орґанах датуєть ся вже не від нині). Крім його статі „Дві староруські повісти про св. о. Николая“ маємо ще його-ж таки статю „Почитаанне Матери Божої в Запорозьській січи“, де зручно дібрано й уложено відповідний історичний матеріал.

Вміє календар Місіонара і забавити людей. Після картини страшного суду з приємністю прочитає собі чоловік „Звірячу політику“, уривок котрої й наводимо тут, щоб потішити читачів „Вістника“. Автор хоче представити, яку шкоду приносить політика. Вовки, розгнівані на ведмедя, що той зганьбив їх, коли вони хотіли „взяти на вихованне“ телицю, закладають „радикальну“ партію.

У забиті лісі нори
скликали потайні збори,
і рішили там як стій,
що з медведем не тримають,
нову партію закладають
„радикальна“ імя їй.
Будуть отже радикально
(розумієть ся буквально)
нищити усіх і вся;
хто лиш з ними не тримає,
той спасенія хай шукає,
у медведя пошертя.
І так вовк став радикалом,
лис в відміну социялом,
і політика пішла
між корови і телиці,
між ягниці, кури, птиці
заворушилась пташня.

Крики, зойки не втихають,
до медведя посилають
депутаті звірі;
„гей, ратуй нас від загину,
чоловік дере з нас спину,
а тут друкать брати свої!“
Закликає медвідь збори,
знов у бори Чорногори,
звірів тьменна прийшла тьма;
і пішли бурливі ради.
довгі ради і наради,
аж зачала ся сварня.
По сварні зачались жарти,
одні бились, другі дерлись.
і так дерлись що три дні;
жерлись, дерлись, ілись, бились.
що вкінці з них всіх лишились,
лишень хвостики самі.

І автор кінчить свою „твору“, кажучи, що саме се дієть ся у нас:
Замініть лиш в звірі люди,
а тоді вам ясно буде.
що політика звірів —

Наскільки багатий, ріжнородний і добірний матеріал подає українським селянам календар „Просвіти“, настільки мізерно виглядає календар, виданий обществом имени М. Качковскаго. Погляньмо до його „літературно-поучительной части“. Маємо кілька оповідань, писаних досить чистою українською мовою, одно оповідання А. Чехова „Канитель“ і В. Короленка „Звонарь“, Даля „Свѣтлый праздник“ при чому в сих останніх оповіданнях редакція мусіла в скобках подавати український переклад незрозумілих російських слів, показуючи сим наочно, як ріжняють ся між собою українська й російська мови. З історичних статей маємо такі

„Іоаннъ III, великій князь московскій розриваєть ханскую басму“, „Ермакъ, завоеватель Сибири“, „Василій Васильевичъ Бутурлинъ“ і „Переходъ Суворова через Чортовъ мостъ“. Цікавий добір, як бачимо. Поминаємо все те, що статейки сі написані таким способом, що дуже нагадують витяги з якого небудь поганенького шкільного підручника російської історії, рекомендовано міністерством просвіти до ужитка в народних школах, цікаво знати, яку ціль мали редактори, вибираючи саме сі теми з російської історії. Що позитивного можуть вони дати для українського селянина? А се вже дійсно треба мати психологію ренегата, щоб містити оповідання про Бутурліна, московського боярина, приставленого для догляду над Хмельницьким, замість того, щоб розповісти народови про саме повстання його предків. Рабська натура, бажаючи конче підлестити ся до пана, не вибирає навіть розумнійшої нагоди, бо инакше годі собі пояснити, чому опинило ся тут оповідання про Бутурліна, а не про Хмельницького, котрого самі ж москвофіли представляють як москвофіла. Поза сим маємо ще статейку „первый русскій печатникъ Иванъ Федоровъ“, та статейку „Виссаріонъ Григорьевичъ Бѣлинскій“, написану С. Бендасюком, що здобув собі „славу“ своєю „Грамматикою русскаго языка“, котру по заслужі висміяла петербурзька газета „Новая Русь“. Коли додамо ще кілька заміток господарського змісту, сим вичерпаємо весь матеріал, який дає своїм читачам календар общ. Качковського. Як бачимо культурно-просвітне значіння його ніяке, от хйба прочитають люде кілька оповідань в своїй мові.

Вже краще представляєть ся „Иллюстрованный Русскій календарь, бесплатная прилога для цѣлорочныхъ предплатителей „Русскаго Слова“, виданий редакцією „Галичанина“ і „Русского Слова“. Він принаймні виявляє якісь ідейні тенденції (иньша вже річ, звичайно, якого сорта сі тенденції). Така наприклад довжелезна статя О. В—ва „Исторія галицко-русской церкви и церковной уніи“, де автор хоч і звертає головну увагу на церковні події, одначе попри те говорить і про національну боротьбу українського народу (про повстання Б. Хмельницького наприклад), подає деякі відомости про його культурне жите, так що бодай з сеї сторони статя може мати деяку користь. Складаєть ся вона з таких розділів: I. Що то єсть церковна унія; II. Єдинство християнської церкви й її розділ на восточную і западную. III. Исторія русскої церкви від часів святого Володимира до начала церковної унії. IV. Русско-православная церков перед брестскою церковною унією; V. Брестская церковная унія; VI. Якими способами вводила ся церковная унія і як виступали проти неї православні; VII. Введеніє унії на Галицькій Руси; VIII. Як розвивала ся уніятская церков в Польщі; IX. Русско-уніятская церков по розділі Польщи. В сім останнім розділі автор без сорома

перекручує факти й таким способом силкується представити українські партії ворогами українського народу, котрі тримають разом з Поляками і бажають поволи привести його до католицизму. Так наприклад, кажучи про те, що Поляки забрали в Галичині всю власть в свої руки, пише автор таку неправду: „На руских послів допускали вони (поляки) лиш людей із української партії, і то таких, которі уже перед вибором в послі прирекли, що будуть хвалити польське господарство в Галичині і заявлять, що поляки не ділають руській церкві і руському народу ніякої кривди, і що наша Галицька Русь готова в кожній хвилі соединити ся з польськими заступниками, та разом з ними взяти за шабельку і йти на „москаля“, щоб воскресити старую Польщу“. Як бачимо з сього уступу (їх можна навести далеко більше) автор цілком свідомо оперує брехнею, щоб тільки мати якусь нагоду зогидити український рух.

Саме такий характер від початку до кінця має друга стаття сього календаря „Правда о українським гетмані Мазепі“ Н. Антоневича. На вступі до неї редакція так поясняє причину її уміщення: „Гдежкі наші українській політики хотіли би конечно представити підлого і безхарактерного гетьмана Мазепу яко патріота і вони стали писати і говорити нашому народу, якоби Мазепа носил ся с мислію утворити українское царство. В такім дусі львівське українское товарищество „Просвіта“ издало даже осібную книжечку, в котрій посол Вячеслав Будзиновскій (отец его был полякующим а мати его таки правдивая полька) старається конечно доказати, що будто би ізмінник Мазепа мал добро України на оці і будто би він носил ся с мислію утворити українское царство. Тимчасом історія і документи, які лишили ся із тих давних часів, доказують, що Мазепі не розходило ся ні о Україну, ні о руській народ, а тільки лиш о себе і Польщу. А хто поза плечима руського народа і козацьких старшин запродає свій край, свою родину і свій народ найбільшим і найлютішим ворогам лиш за те одно, щоби стати яким то польському королю підвладним полоцьким і вітебським воеводою; хто спроводжає ворогів на руській край і спроводжаючи їх удає вірного слугу і приятеля руського царя, — того не можна назвати иначе, лиш підлим чоловіком“. Ось так за одним махом, всупереч історичним даним, осудивши Мазепу і зробивши при сій нагоді навіть екскурс в генеологію автора книжки про Мазепу, виданої львівською „Просвітою“ (оцінку її див. далі) кінчає редакція так: „Щоби нам хто не закинул, що пишем на вѣтер, мы просили старого і поважного професора історії і бывшего долголітного руського посла д-ра Николая Антоневича, щоби написал для нашего календаря правдивую історію о гетмані Мазепі і открыл русским людям та показал їм на підставі правди і історії, як їх українській політики своїми книжками і газетами обманюють“.

Подивімося ж, що уявляє з себе „правдива історія“ д-ра Антоневича. Він уживає для досягнення своєї цілі такого методу. На самому початку статі своєї пише без жадних доказів: „Всемогущее въ тѣхъ часахъ вліяніе іезуитівъ успѣло его розумъ и переконанья такъ перестроити, якъ того требоваль интересъ Польщи и для того то пошолъ онъ за іезуитами и яко ихъ послѣдователь не мѡгъ щиро спріяти ни Украинѣ, ни козакамъ. Тѣмъ способомъ рускій и православный кости молодого Мазепы поросли скоро польскимъ мясомъ, а въ жилахъ его стала кружати римсько-іезуитская кровь. Для того то дѣятельность Мазепы не могла принести Украинѣ, Козакамъ и русско-православной вѣрѣ ніякои користи и по той причинѣ Мазепа стоялъ на услугахъ Польщи и римскаго католицизма... Мазепа былъ всегда въ щирѡй пріязни съ польскими панамы, для того можно смѣло сказати, що онъ былъ православнымъ лишь для ока, а въ другимъ былъ полякомъ, польскимъ шляхтичемъ и римо-католикомъ“. Встановивши таким чином, що Мазепа не був „русскимъ“, лише Поляком, автор в усій своїй статі йде дедуктивним способом: виходячи з сього свого нічим не доведеного твердження, пояснює він усі вчинки, всі факти довголітньої суспільної діяльності Мазепи підступством, наперед вирахованим обманством. Так каже він, що перебуваючи на службі у Дорошенка, Мазепа умисно удавав з себе ревного „русского“ православного, бо знав, що „козаки не люблять поляків і католиків“, а рівночасно старався пошкодити Дорошенкови. Те саме зробив він з Самойловичем. Говорить автор про дуже широку діяльність Мазепи на користь української церкви, та пояснює се зараз його езуїтством, говорить про старання Мазепи полекшити долю українського простого люду — і на се є готова відповідь: хотів приподобати ся йому й замазати очі на свої лихі вчинки. І так весь час. Не диво, що спрепарувавши таким чином усю історію гетмановання Мазепи, доходить автор з задоволенням до такого висновку:

„То уже не простое заслѣпленіе, не ординарное фалшованье исторіи, но бездонная глупость, безпредѣльная злоба, безсовѣстность и обманство, котораго допускаются тѣ люди на честномъ народѣ и то тѡлько для якихъ то своихъ мрѣй. Прійде часъ и прозрѣвшій народъ ѡтплатить своимъ лжеучителямъ! Но весьма сумно то, что такіи гадки печатаются въ изданіяхъ товарищества „Просвѣта“, которое має причинитися для росширенія моральности и просвѣщенія межи нашимъ народомъ“. Не будемо полемізувати з сього приводу з автором, розгляд книжки виданої „Просвітою“ буде найкращою відповідю йому. Зазначимо тільки, що автор не конче добре ознайомлений з фактичною історією часу про який говорить. Таке він пише: „онъ (Мазепа) причинился до того, що горячого защитника русскаго дѣла и давного врага Польщи Палѣя, кото-

рий на правобережній (польській) Україні підняв бунт против польських панів и заняв Вѣлую Церковъ, отставлено наконецъ насиліємъ въ Москву, где его, и то не безъ явної вини Мазепи, смертію укарали“. Знаємо, що Палія зовсім не було покарано на смерть в Москві, лише заслано, і пізнійше він вернув знову ва Україну.

Крім сих двох статей „ідейного“, щоб так сказати, характеру, маємо ще статейку про Гоголя, кілька посмертних згадок про різних москвофільських „діятелів“, приступно і живо написану гарною українською мовою повість з життя галицького селянства в половині минулого століття Ів. Наумовича „Яремко Підсадочный“. Решта не варга ніякої уваги.

З буковинських календарів обговоримо „Товариш“, виданий „Селянською Касою“, союзом українських хліборобських спілок на Буковині. Сей календар нічим не уступає календареві „Просвіти“ що до богатства й гарної якости уміщеного в ньому просвітного матеріялу. Так крім ряду заміток про різні господарські справи маємо дві більші статі присвячені кооперації: „Сільська кооперація“ і „Кооперація і кооперативний рух за послідні роки“. Обидві написані дуже приступно і зрозуміло. Перша має більш теоретичний характер. На початку вияснено понятє кооперації, а далі причини, які викликали повстанне і розвиток повітової кооперації. Після сього в розділі третім говорить ся про кооперативний кредит і його організацію на селах — райфайзенські спілки, в розділі четвертім — про спілки для закупна, нарешті в розділі пятім — про спілки для продажі. Таким чином ся статя дає знайомість з усіма головнішими й підставовими типами сільської кооперації. Дуже добрим доповненням до неї являеть ся друга статя. В перших трьох розділах також обговорюеть ся теоретично справа кооперації, одначе так, що вони тільки розширюють і доповнюють те, що говорило ся в першій статі. Так в першому розділі даєть ся „загальна характеристика нашого співництва“, в другому даєть ся понятє про різні сучасні економічні організації — трести, картелі і синдикати з одного боку, заводів товариства і кооперативні спілки — з другого; нарешті в розділі третім обговорюеть ся докладнійше теорія кооперативних організацій, їх значінне й різні форми. Дальші розділи подають в обробленій формі відомости про стан і розвиток кооперативного руху в різних чужих землях. Так розділ четвертий говорить про кооперацію Англії, пятій про кооперацію в Данії, шестий — в пруській Польщі, в двох дальших розділах говорить ся про кооперацію в Італії й Німеччині. Розділ ІХ присвячений хліборобській кооперації в Австрії, X — хліборобській кооперації в Ірландії. Дуже доброю методологічною прикметою викладу треба вважати те, що він ведеть ся не шабльоново, без рубрик, лише в кожій поодинокій

країні обговорюють ся докладнійше властиві ті форми й прояви кооперативного руху, котрі саме в даній країні найкраще розвинули ся. Нарешті на кінці говорить ся про федералістичний принцип в кооперативному рухові й вияснює ся все величезне значіння його для дальшого зросту й розвитку кооперативного руху. Обидві статі про кооперацію, уміщені в сім календарі, мають ширше значіння й являють ся добрим набутком української літератури про кооперацію, призначеної для простого народу. Їх треба цінити тим більше, що хоча рух кооперативний серед нашого народу і зростає швидко, одначе йому дуже часто бракує ідейности, а се в значній мірі залежать від убогости української популярної літератури про кооперацію.

Чимале просвітно-організаційне значіння має стаття З. Кузелі „Про народні читальні і вандрівні (рухомі) бібліотеки“. Автор вияснює на початку значіння просвіти з сучаснім життю і показує, що одним зі способів до здобування освіти являють ся просвітні товариства і читальні. Одначе сі товариства і читальні на селі можуть успішно осягати свою культурно-просвітні задачі тільки тоді, коли мають бібліотеки. Про се й говорить автор в розділі третім, а далі дає практичні пояснення як провадити бібліотеку. Нарешті останній розділ — „спільництво в народних бібліотеках і так звані вандрівні (рухомі) бібліотеки“ — показує, як можна приложити великий принцип кооперації і до бібліотеки: говорить про те, як уладити обмін книжками між ріжними бібліотеками, яка організація й ціль рухомих бібліотек. Тут подано також навчаючі відомости про те, як багато публичного гроша видає ся у вищих народів на заснування і удержування народних бібліотек.

Крім сих статей згадаємо одну історичного змісту — М. Кордуби „З кровавих днів (образець з історії Буковини)“, де говорить ся про Хмельницину й зносини між українським гетьманом і молдавським воеводою, відоме „оповідання про Тараса Шевченка“ О. Кониського, „Як іде житє в світі“ (передрук перекладу Ю. Сірого) і цікаво написане оповідання К. Евальда „Двонога“. В сім оповіданню в белетристичній формі оповіджена історія первісних людей і їх розвиток від дикого стану аж до осілого.

Розглянувши таким чином календарі, перейдемо далі до огляду книжок для народу, виданих в 1909 році на галицькій Україні.

ЯЛЬМАР СЕДЕРБЕРГІ.**За водою.**

I.

Що не кажіть, а Габріель Мортімер не той став, відколи одружив ся. Так говорили всі: Дехто, таких жменька, казали се жалкуючи, а більшість — вихваляючи Мортімера.

За молодих літ він накоїв чимало всякого дива. Найкомеднішим дивом та ще таким, що в свій час найдужче обурило його рідню, була рішуча, рано й надовго ухвалена, Мортімерова постанова — не бути нічим. Він навчив ся багато дечого, та тільки ніколи не здавав екзаменів. Він подорожував і, хоч не до ладу, а таки писав щоденники розвитку своєї душі, що частенько робили освічені молоді люде за тих часів. На вдивовижу всім, він без зайвих слів заявив, що, як на його думку, то він доскочив таки високого світогляду, аби не заважати часови йти своїм порядком, не граючись тим, що зветь ся совістним і путящим виконанням своїх обовязків. Хіба на світі й так не повно юстиції — совітників, газетярів та директорів акціонерних товариств? Та хіба б то добра дяка була Провидінню, що дало йому ренту, як би він нікому непотрібною конкуренцією ще тяжчою робив иншим людам боротьбу за існування? І от Мортімера стали вважати за ненормального, на адресу якого солідні люде робили гримасу, наче б то був оригінал, котрого можна терпіти, бо він же мав собі ренту і через те любісінько тішив коли-не-коли громадянство отими своїми парадоксами.

Та йому було байдуже, чи хвалили його, чи лаяли. Він собі смашно обідав, видумував усякі веселі забавки та читав які найкращі книжки. Він не беріг свого здоровля; але терпів усе, бо здоровий вродив ся. Зранку вернувшись з такої доброї проходки за город, а по обіді поховавши тітку стареньку, Мортімер ані трошки не журив ся і гуляв увечері з веселою, непосидющою парубоцькою компанією, а прийшовши з гульні додому, умів висидіти скільки годин у ночі, студіюючи хоч якого англійського філософа. А як глупої ночі його лампа починала гаснути і Мортімер одгуляв штори і в хату заглядав місяць, тоді часом і таке бувало, що гаряча кров знов вигонила його з хати, де всі-чисто спали, і Мортімер блукав по вулицях та майданах. І трапляло ся тоді, що такої таємничо-ясної місячної ночі він опиняв ся на якійсь-такій безлюдній вулиці, перспектива якої, ховаючись в тумані, наче-б то простувала в безмежні простори, і от Мортімер відразу спиняв ся і з зачарованим отсим сіро-білим світлом очима питав себе, чи се та сама вулиця, де він не

раз блукав сюди й туди — і під ясным сонцем, і в захмарені сірі дні? Чи ж справді се ота низка мовчазних, незнайомих домів, що їх місяць помальовав казковою білою фарбою? Чи се частина того самого міста, де він у день почував себе наче в своїй хаті? А може місяць хоче сказати йому щось поважне, таке, без чого й на світі йому не жити і чого він однаково не вміє зрозуміти?

Якусь таємвицю, що її сонце не знало й ге доглядало?

А як після сього Мортімер другого дня прокидав ся і молоде сонце стелило ся по кольоровим візерункам на килимі жовтими, яскравими плямами, то він сам до себе всміхав ся і навіть оте легеньке тремтінне вночі ставив у список приемних явиш життя.

І думка про ціль життя, властиво не кидала його ані в день, ані вночі; та він молодий ще був і був щасливий і через те, не вагаючись, одклав бозна-на-коли розв'язуванне сього питання.

У двадцять сім років життя Габріеля Мортімера пішло новим шляхом, бо до сього спричинило ся таке, що він і сам того не сподівав ся. Мортімер узяв та й таки добре закохав ся в одній молодій дівчині такої вдачі і такого громадського коліна, що, як би він з нею повінчав ся, то було б саме добре. І навіть ота уїдлива сатиричність, з якою він повсяк час говорив своїм і часом чужим людям про шлюб, не перешкодила Мортімерови однієї ночі, вертаючись з балю, освідчитись і добути згоду. Через се йому доводило ся побільшити свій бюджет хоч яким заробітком, наптити собі щось таке, чого його будучий тесть, хоч і не вимагав рішуче, бо кращого чоківика своїй дочці, як Мортімер, і не бажав він, а таки якось вважав за єдиний певний ґрунт пошани, такої собі приемної, бажаної пошани до свого нового зятя. На се саме натякала Мортімерови й молода дівчина своїм парадоксом, ніби вона, мовляв, закохала ся в йому через те тільки, що він не такий, як усі інші, та от навряд, чи вона спромогла ся б полюбити його, як слід, коли б він не постарав ся стати таким, як усі інші. Що ж його робити? Мортімер дуже швидко здав поганенько екзамен і був приписаний до двох міністерств, оженив ся, йшов у гору по сходах служби і полюбило його начальство і полюбили товариші.

З дружиною йому жило ся добре. Пані Мортімер була веселої вдачі, і вона як слід робила все, що належить ся дружині. З Габріеля вийшов хороший чоловік, куди не кинь, а свою службу він більше вподобав ніж сам сподівав ся. Навпаки, Мортімер зовсім занедбав літературу, і щоденники життя його душі самі собою перевели ся: тепер не було про що писати. В перші часи свого подружнього життя він не раз читав жінці вголос книжки, а як побачив, що треба ще вибрати такі книжки, які б вона зрозуміла, то й ся забавка помаленьку припинила ся. А ще

менше випадало йому самому, для власної розваги не одривати ся від улюблених авторів, бо жінка мало коли видала його самого: вона ж так дуже любила свого чоловіка; і як вони увечері сиділи собі вдвох у хаті, то в неї раз-у-раз було про що балакати. Опріч того Мортімер швидко переконав ся, що легше писати протоколи, аніж щоденники, і що регулярне житте, поділене на роботу, розвагу й спочинок, багаго вигіднійше й приємнійше, як оте житте думками й настроями, що жив він ним до сеї пори. Часом звичайно, Мортімерови здавало ся, що його житте складається зовсім не так, як він колись хотів. Та тільки такий настроій дуже швидко минав, бо, коли його думка візьметь ся часом плести трохи довшу, суцільну низку ідей, то її відразу візьмуть тай урвуть пестощі та така мила жінчина балачка. Такий шлюб як казати по правді, в багатьох пунктах розминав ся з тими вимогами, що Мортімер ставив до еротичного щастя, як був юнаком, та він тішив себе тим, що ідеалу важко доскочити; а окрім того він ніколи не забував, що вільне коханне, яким він розважав ся, поки не оженив ся, отак само, або ще й менше не задовольняло його. Як подивити ся на інших, то Мортімер таки мав право вважати себе за щасливого. Більшість мало його жінку за красуню.

А в тім, як колись може й спадало йому на думку — а се трапляло ся дуже зрідка — поділити бариші й збитки свого життя, то, чи по волі, чи по неволі Мортімерови раз-у-раз було приємно записати до прибутку справедливу хвалу своїх приятелів та родичів, бо з часом він став зовсім подібний до інших людей.

Та не зважаючи на се, на Мортімера часами находило таке, що він ставав мовчазний, сердитий і думав тоді, що помилив ся на всьому.

Тоді він тішив ся тим, що звав житте поганенькою трагедією, від якої спершу сподівають ся важкого вражіння і яка потім того любісінько обертаєть ся в звичайну міщанську комедію. Доволі було хоч-якої дрібної причини, щоб Мортімера думки пішли сею стежкою. Одного разу ввечері він пішов з жінкою до театру. Була перша вистава. Виставляли нову пієсу одного з його давніх улюблених письменників, якого він колись вважав за найкращого; а тепер Мортімер мав по виставі тільки маленьку частину тієї втіхи, яку давав йому поет попередю. Постарів ся він? Одстав? Невже він тепер не розуміє такої гри думки й почування, виявляти які він умів ще так недавно? А вночі Мортімер довго не міг заснути. Усі дрібязкові, нікчемні пригоди того вечора в гострих, аж сміх брав—таких гострих контурах раз-по-раз зринали йому зо дна згадок. Байдужісінькі обличчя й вислови байдужісінькі зринали, зникали і знов вертались нерозумні, уперті. На коридорі в театрі він збивав ся з одним своїм давнім приятелем, ще з часів парубоцтва, і той нарікав на

Мортімера, що його тепер ніде не видно. В антракті Мортімер наскочив на старого шкільного товариша, який став тепер газетярем. В школі в його не видно було ніякого хисту, а тепер от він стояв і хвалив саме ті місця пєси, яких Мортімер не зрозумів. Під кінець Мортімер став думати про те, що сказала йому жінка, коли вони прийшли до дому, саме тоді, як він ставив, звичайно, в куток свою палицю. „Я їсти хочу, як той голодний вовк“, мовила вона.—Як вовк... Еге, вовки... Напевно вони дуже хижі звіри. І зненацька згадав він, як тяжко розчарували його колись ще малого отсі звіри. Увечері, перед самим Різдом блукав він з батьком по вулиці. Так, так, се було перед Різдом; принаймні тоді була одлига і протовпитись не можна було на вулиці, і так багато всякого краму лежало в вітринах. На королівській вулиці вони спинили ся на мить перед великою, усе в жовтих та в синіх смугах, оповісткою, яка казала, що в сьому домі пані така-то показує своїх дресованих вовків. Габрієлеви скортіло побачити тих вовків. Він довго просив тата, поки таки не доскочив свого, і вони увійшли туди. Вистава починалась. Габрієль сидів і аж тремтів, так дожидав тих вовків. Огрядна пані в надто кучій спідниці вийшла на поміст з трьома вовками, і кожен вовк пять разів плигав крізь обруч. Після сього огрядна пані низенько вклонилася й мовила: Шановні добродії, вистава скінчилась.

І, згадавши про сю розбиту ілюзію, Мортімер так гірко і так голосно засміяв ся, що пані Мортімер з ляку аж прокинулася і спитала, чого йому треба.

II.

Час йшов, і що не рік, то Мортімер ставав старійший, а сам навряд чи помічав се.

І діти завелись: спершу одно маленьке, далі ще одно, а там ще одно.

Мортімер зробив ся батьком, а батькови треба думати про важніше, ніж ціль життя та розвиток своєї власної душі. Він усе дужче й дужче вірив приказці, яку раз-ураз наводив його покійний тесть, асесор верховного суду, що доживав віка на пенсії: житте складаєть ся з дрібязку. Він от зараз памятає, наче се було вчора, той день, коли він обідав у господі своєї молодої, свіжо й так з-опалу здавши державний екзамєн. За столом сиділи тоді тільки: удівець-асесор, обидві його дочки, Мортімер та вже немолода, уся в чорному тітка. На десерт дали чудового, давнього, як золото хересу. По обіді ще довго сиділи за столом і смоктали виноград та гомоніли про все і ні про що, аж поки асесор не підняв голосу та не скінчив балачки своєю улюбленою фразою:

— Еге, житте складаєть ся з дрібязку. Робити своє маленьке й велике діло—ось і вся премудрість; хто так робить, тому житиметь ся

спокійно і не ятритимуть його усякі там непотрібні турботи тай в домовину ляже він спокійно.

І дідусь усе сидів, поклав руку на стіл, а вилку підняв угору та пильно, по пророчому дивився в вікно, в блакить неба. Під час мовчаньки, що настала в ту пору, чути було, як чхала в пекарні покоївка.

III.

Габріель Мортімер заслаб. Почалося з запалення сліпої кишки, далі прикинулася інша недуга, а там ще третя.

Увесь він був розбитий. Се було таке тяжке лихо, що від його не лишилося ні одної незачепленої клітки на всьому тілі.

Цілісінькі тижні він ледве живий був. Лежав без пам'яті і вдень і вночі. Щось таке говорив в нестямі. Не міг спокійно влжати під час недужого сну. Він блукав по чужих краях, по безмежних, заплутаних шляхах і ніде не міг знайти притулку. Він збився з путі на безлюдних сходах та переходах отелю, яка здавалася йому якоюсь мертвою, занедбаною. Найдужче ганяла його за ним одна мара, найупертійша за всіх. Рано вранці він пішов з дому за поважним ділом, таким поважним, що від його залежало, чи жити йому на світі, а чи вмерти. По дорозі загальмувала його сила всякого дрібязку, дурниць, які несподівано спіткали його в путі і ані трошки не інтересували його, а тим часом до їх чогось не можна було поставитися байдужно. І от було вже надвечір і все дужче й дужче смеркало, а Мортімер усе ходив вулицями, з одної на другу, і нові дрібязки забирали в його час: приятелі, що хотіли нагадати йому силу всяких веселих пригод, перебутих укупі, але вже забутих ним,—випадкові знайомі, які брали за його гудзики й сповіщали про щось таке, до чого йому не було ніякого діла. І темрява все більше й більше оповивала його, і він ані трошки не посував вперед і кінець-кінцем зовсім забув, куди йому треба йти... І от через се Мортімер так стогнав у сні: він забув, куди йому треба йти, а тим часом повинен був йти далі, бо від сього ж залежало, чи жити йому, чи не жити на світі!

Часами уявлялося йому щось релігійне. Здавалося тоді Мортімерови, ніби він священник, і плаче гірко усе жіноцтво слухаючи його казання, а він живе ко божому, то й люде так шанують свого священника. Та й се не мало сили врятувати його, бо согрішив він проти Духа Святого. Дбав він про багато чого, хоч і знав, що потрібне єдине. А що то за єдине, те він забув, еге, забув, і був се гріх проти Духа Святого, що він забув!

Усі тижні сієї пропасниці Мортімер жив тільки своїми примарами.

Своїх рідних не впізнавав він.

То був перелом, під час якого усе його єство струснулось, наче

та рідкість у пляшечці з ліками: те, що недавно було зверху, тепер пішло на саме дно.

А все густійше зринуло зо дна.

Та минув ся й перелом, і Мортімер почав видужувати.

Блідий та змарнілий лежав він і грав ся кінчиками свого білого простирала й дивив ся в вікно, на голе небо. Він розумів, що йому казали, і вже впізнавав свою жінку, дітей та приятелів своїх. Та тільки те, що знов він бачить їх, наче б то однаковісінько було йому. Порішили, що то слабість не дає йому виявляти свої почування.

Поправляв ся цілу зиму.

Сила вертала ся мляво, мляво. Минули місяці та ще місяці, поки він ожив трохи.

Тих примар, які під час пронасиці ганяли ся за ним і вдень і вночі, Мортімер зовсім не памятав, а тим часом на душі йому усе ще стояла напівсвідома хвиля того страшного часу. Жінка бачила, що він став зовсім байдужий до всього, до дітей, до всього життя. Більшу частину днини він був сам-самісінький зажурившись на креселку, край вікна.

Сам-самісінький, бо, як слабий Мортімер, правду кажучи, поставив собі, що має право поводитись з жінкою, так, як через свою добрість не поведив ся з нею, коли був здоровий; він поставив собі, що має право вимагати самотности й спокою.

Тепер він багато читав, здебільшого все ті книжки, які колись давно вже, ворушили йому думки та хвилювали кров. Одного разу, шукаючи в своїх шухлядах давнього листа, що спав йому на думку, Мортімер натрапив на кунку дрібно-пописаних, пожовклих зшитків. То були начерки його щоденників, які писав він за молодих літ. Мортімер узяв тай перечитав їх од початку до кінця. З кожної сторінки всміхало ся до його минуле, і він сам не міг не усміхнутись. Спершу Мортімер хотів був дивити ся на сей свій образ, як на портрет помершого, про якого йому зовсім байдуже; але, на вдивовижу самому собі, він швидко побачив, що з кожною новою сторінкою сей образ усе ріднійший був йому. На тихому морі самоти й тиші, де він тепер перебував свої дні й ночі, колишнє Мортімерове *Я* мабуть отсе помаленьку зринало знов зо дна.

Нераз сидів він з люстром в руках. Він тішив ся думкою, що од слабости став молодший. Уся ота зайва пухлість жиру зникла з лица. Воно знов зробилось ніжне й ясне, таке, як за молодих літ було. Очи пояснійшали від одпочинку й сну. І нарівні з отсим усім здавало ся йому дрібязком те, що посявіло волоссе. Але зараз же він сам сміяв ся з своєї дитячої метушні, лягав знов на спинку крісла і відразу брала

його журба за минулим життям молодим. Він шукав хоч одної крапки в морі сього минулого, щоб вона стала йому осередком. Він шукав чогось такого, щоб міг назвати важливим. Молодість його була предпосилкою, а логічний розум вимагав відповідного висновку, як конче потрібного додатку; та не було того висновку. Здавалось, наче вся ціль його життя розбита була стороннім, не причетним до діла, реченням.

І коли втомлений і байдужний він на сам кінець хотів прогнати сі гадки старою фразою, що життя фарс, то, бувало, він одразу опинявся в новім і небезпешнім вихорі руйнуючих ідей.

— Коли говорять, що життя — фарс, то хочять сказати, що воно не поважне. Але ж воно вимагає поважнішого відношення, ніж має до його більшість людей, міряючи істнування такою високою й суворою мірою, що уся його поважність пропадає і обертається в жарт. То виходить, що поважність обертає життя в фарс, і таким способом єдина умова поважного відношення до життя — не бути поважним!

І сам того не помічаючи, він утворив з сього кола думок діалектичне *perpetuum mobile*, яке не давало йому спокою.

Отак минали дні й неділі, і ще раз настала весна, саме тоді, як Габріель Мортімер лежав, випростався на кріслі та грав собі думками й слідував за хмарою, яку гнав по під його вікнами вітер, в формі легеньких пелюсток.

IV.

Мортімер став знов ходити на службу. Життя його знов пішло старим шляхом. Мортімер читав газети, ходив до театру, брав участь у житті свого гурта; і в той самий час, що й попереду, він входив до свого кабінету та виходив звідтіля. Та тільки не той вже став Мортімер. Він був якийсь такий наче байдужний і недбайливий. Він усміхався тоді, коли неможна було всміхатися; а як його товариші сміялися з якогось там анекдоту так, що аж сльози їх брали, він часом був такий нетактовний, що сам на всю компанію сидів поважний. Навіть свою роботу Мортімер робив не так коректно, як ранійше. Одного разу вийшло так, що весь чисто поважний службовий документ обмалював він карикатурами на свою жінку та на свого покійного тестя. Кінець кінцем Мортімерів начальник дай йому дуже приятельську пораду — поїхати десь з кінцем звичайного семестру й спочити скільки місяців у літку; по всьому видко було, що слабкість дуже тяжко відбила ся йому на нервах та на всій вдачі. Мортімер послушав ся тієї поради і оселив ся влітку в свого брата в других, провінційального лікаря в закутнім місті. Пані Мортімер з дітьми поїхала на дачу до родичів, в околиці Стокгольму.

V.

Вже й серпень минає. Ясний вечір. Сонце аж горить яскравим
ЛНВістник 1910 кн. IV.

бронзовим огнем під горами неживих хмар з мідно-червоними кінцями. Широка та як люстро прозора річка, мляво вигинаючись, тїкає в далечінь, а дві стїни високих берегів, темних через зелені лїси, тиснуть її в своїх обіймах. Ген-ген, на бережку, що сонце на йому граєть ся з дивно жовтою травицею, яка з зеленої аж сіра зробилась, виблискує біла церква, наче та свічка горить.

Кругом церкви натовпом стоять червоні дахи містечка.

Мортімер лежить, випростав ся в човні на річці. В човні й бінокль є, і том Шекспіра й пара удочок, які він забув вийняти звідтіля.

Він лежить горілиць, а лодка йде собі за водою.

Коли се він устає й дивить ся вгору. Хтось кличе його.

На каменї, край берега стоїть, уся в червоному, молода дівчина.

Вона затуляє очі рукою від сонця й кличе Мортімера:

— Куди се ви, пане Мортімере?

— А так собі. Куди доведеть ся. Здаєть ся, я подам ся за водою.

У неї червоні, як та кров, уста, а коси чорні.

Тїло в неї молоде та ніжне; але груди, що поволі зводять ся й знов спускають ся під тоненькою лїтньою тканиною, грають, як хвилі, і будять бажанне.

А тим часом вона ще дуже молода. Навіть девятнадцяти років немає ще їй.

Вона дуже нагнула ся над річкою й питає тихенько, а очі їй вохкі та блискучі такі:

— А мені можна до вас у човен?

Мортімер повертає човна до берега, але в ту мить щось тріснуло в кущах, вільхове гілля одхиляєть ся і Мортімер бачить молоду жєнщину в ясній кохточці та в синій спідниці з великими, білими плямами по їй.

— Ні, не сьогодні—озиваєть ся він, і в той самий час вітаєть ся з жєнщиною в синьому. — Іншим разом. Іншим разом я, може й візьму вас до себе в човен, та тільки тоді я подам ся проти води.

— А то чом? Чом же мені не можна їхати з вами? Коли так, то я й сама не хочу. І іншим разом не схочу. І, сміючись в голос, вона правою рукою обнімає подругу.

— Чом? А на віщо ви питаєте чому? Дитині вільно спитати більше, ніж зугарні відповісти їй сім премудрих. Ото ж глядіть, щоб ви мені ніколи в світі не питали ся, чому?

Дівчина в червоному знов смієть ся, і сміх її йде луною по горах, на другому березі, по-за вільхами і панї в синьому йде за нею.

Мортімер знов ліг. Скілька хвилин полежав, а тоді зводить ся на лігтях, бере бінокля й наставляє до очей. Червону видко на вузенькій

стежці, на полі. Обидві жінки пообнімались та й плинуть полем. Мортімерови здасть ся, що вони скидають ся на дві квітки дивовижної форми, які небезпешно пахнуть.

А от йде стежкою юнак; видно, що він на зустріч їм йде; ще здалеку він махає до їх брилем і вклоняєть ся. Він держить так цїпка в руках, наче йде не полем, а городською вулицею.

Мортімер залишає бінокля й сам до себе всміхаєть ся, а тоді знов рушає за водою.

Скільки разів він вихиляєть ся з човна. І кожного разу бачив у воді обличчє дужого та засмаленого на сонці мужчини.

* * *

Час минав.

Мортімерови ввижали ся сни серед білого дня, а надвечірне сонце дивило ся йому в самі очі жовтогорячим світлом, яке таки примусило його заплющити очі. І тоді червоне світло втопило ся в морі яскравої, отрутної рослини зеленої.

Люсі пасторова племінниця...

Червона Люсі.

Він познайомив ся з нею отсе скільки тижнів тому. І як він міг прожити стільки довгих літніх днів, поки не здивав ся з нею? І як се без неї минула зима, й пів-літа, і все його життє? Мортімер не розумів сього.

Аже ж то тільки за нею й тужив він під час отих безкраїх, порожніх років.

Як минув початок літа? Він мало що й памятав. День-у-день блукав він по околишніх лісах. А як стомляв ся, то лягав спочивати на траві. Шукав він найсамотнійших стежок. Він тиняв ся по безлюдних прогалинах й дряпав ся на гори. Цілісінький день він міг висидіти на обсмаленій сонцем горі, прислухаючись до гомону лісового струмка, або до дзвоників, що бреніли десь недалечко, біля хатини пастуха, або слухав, як скриплять дві гілки, що труть ся одна об одну.

Мортімер мало що читав і старав ся нічого не думати. Минуле, дійсність, в якій він жив, пішли на дно; тільки часами вони зринали перед ним невиразні такі, як ото зринає в-ві сні бліде почування справжнього життєя й турбує сонного ледві помітною гадкою про те, що він таки дримає. Його колишнє істнованнє зникло десь. Мортімер почував себе молодшим, оновленим.

І от настав той день, коли він побачив Люсі.

Побачив він її якось увечері, в пастора в хаті. Жила вона в невеличкім городі на півночі, а тепер мусіла пробути кінець літа в гостині в свого дядька, пастора, та в його дочки.

Мортімер мало що й балакав з нею, але очей не одривав од неї ніколи. Скільки разів вони збігли ся очима. А як се стало ся ще раз, то біле лице їй так зайняло ся, що аж червона сукня наче побіліла. Після сього вона все уникала Мортімерового погляду, але він запримітив, що за увесь вечір дівчина скільки разів крадькома глянула на його, думаючи, ніби він того не бачить.

А другого дня він знов пішов у ліс. Та вже не міг знайти такої стежки, якою ще ніколи не ходив. А в тім, тепер він навіть дивувався, яка то може бути втіха — отак цілісінський день тиняти ся в лісі. Було дуже душно. Мортімер пішов до дому, замкнув ся в себе в хаті, позатуляв вікна й ліг спати. І приснилась йому Люсі, а поруч з нею друга жінщина, перша, яку він любив; звала ся вона Гельга Веншен, і була вона заміжня. Мортімерови сніло ся, що вона й Люсі стояли й сміяли ся з його. Гельга затулила рота хусточкою, неначе хотіла сховати ся з своїм сміхом; а Люсі сміяла ся йому в самі очи.

Після сього він не раз одвідував пастора. Те саме робив і молодий юрист, помішник судді. Пасторова хата, дім суду, аптека та лікарева оселя стовпили ся всі коло церкви.

Якесь незвичайне, дивне сонце світило й палало над долиною річки скільки останніх тижнів.

Повітре стояло й не ворухилось. Листе на осині звисло, як неживе. Небо стало таке сине, що аж дивитись горячо було.

Одного разу Мортімер йшов по-над річкою. Сонце пекло йому в спину; на сам кінець він ледве живий кинув ся на траву, в холодку під вільхами. Кузки гули йому над головою й не давали спати.

Трохи згодом Мортімер почув, як бють веслами по воді, а далі до його долетів жіночий гомін, якийсь такий сонний та безжурний. Він підвів голову, спер ся на лікті й тихенько пригнув гіллячку, що заступала краєвид. Тепер Мортімер бачив, хто то гомонить. Пасторова дочка, Герда гребла; край стерна лежала Люсі з голими руками під головою. Вона скинула з себе кофточку.

Люсі сміялась, тихо всміхалась, заплющивши очи.

— Годі тобі лежати голою! — мовила Герда й залишила весла. — Ще хтось гобачить тебе.

— Тут самі тільки селяне, — озвала ся Люсі.

— Яка бо ти, Люсі... А хоч би й селяне... А в тім, ти мабуть була б не від того, щоб Мортімер або нотаріус побачили тебе отсе зараз! Люсі й слова не сказала, а тільки всміхнулась, як і перше.

Герда скільки разів лїниво махнула веслом та й знов стала спочивати.

— Про кого ти там думаєш? — спитала вона.

Люсі мовчала.

— Думаю про Габріеля Мортімера, — на силу озвалась вона.
Човен пішов швидко за водою й говірки дівчат вже не чути було.
Мортімер довго лежав на березі й щіпав пальцями дзвіночки та маргаритки.

А ввечері він поцілував її.

У пастора зійшлась молодь. Як смеркло, то з садка пішли до горниць. Герда грала на роялі й співала.

Люсі самотня сиділа на перенчатах, на веранді і чорною тінню визначала ся на тлі вечірнього неба.

До неї вийшов Мортімер.

— Гляньте, як чудесно горить он та зірка? — сказав він.

— Еге, — одповіла вона й подивилась на небо. — Вечірня зірка.

Листе зашамотіло на дереві.

Мортімер узяв її за руку й нишком погладив.

— Ходімо в садок, — шептав він. — Я маю вам щось сказати.

Вона пішла.

Убік од дому стояв великий кущ бузку. Він повів її туди, пригорнув до себе, обняв її тіло й поцілував її. Люсі даремне силкувалась визволитись.

Кінець-кінцем, посідали вони на лавочці, в куточку, в альтанці. Її голова спочивала в його на грудях. Люсі сиділа й не ворушилась. А груди їй так палко підвонились, наче от-от розірвуть ся.

Ще та ще раз цілував її Мортімер.

— Завтра ми побачимось, — шептав він. — У лісі, коло млину.

— Гарзд, — одповіла вона нишком.

І ще раз він поцілував її.

Хтось йшов стежкою в садку. Хистка, як та лозиночка, випорснула. Люсі з його обіймів та й зникла в темряві.

Другого дня була злива.

Мортімер таки пішов до млина, над опуст, ціліснійкий ранок висидів він там під розложистою ялиною, курив цигарки та прислухав ся до одноманітного цвірінькання пташок під дощ.

Вона не прийшла, і з тієї пори Люсі тікала від його.

Аж до того вечора, як схотіло ся їй сісти до його в човен...

* * *

Мортімер увесь час лежав горілиць в човні й дивив ся в небесну блакить, що все дужче й дужче біліла, і одна по одній засвічувались на їй зорі.

Він думав про щастє, яке несподівано от-от упаде йому в руки.

Треба жити, поки молодий, а він же ще молодий.

Мортімерови доводилось самому видумати висновок, якого вимагала ціль життя й якого жадав він стільки років. Годі вже йому давати ся воді, щоб несла його за собою, як оту легеньку тріску. Тепер він сам хоче стати до стерна, бо час вже стати!

Мортімерова упертість колишніх днів спалахнула знов.

Він, Габріель Мортімер, не вмів задовольнити ся огидним рагу щастя, яким хоче частувати його архітріклін життєвої трапези парівні зо всіма иньшими. Тепер вже він сам подбає про себе. Хто світ завязав йому отим шлюбом? Випадок. Ніде правди діти, він свою жінку любив; але ж він і инших любив; то чом же не оженив ся з якоюсь иншою?

Бо йшов за водою.

Випадок сидів на стерні. Тепер випадку не буде, тепер він сам сяде до стерна. Хіба ж він не істота з вільною волею? А коли так, то треба ж пустити ту волю в діло!

Чи любив він Люсі?

Мабуть, що так. Принаймні йому б світ не милий був, як би вона не його стала.

Люсі була молода. Люсі — то молодість була.

Люсі мусить бути його нареченою. Кожний дрібок його ества кричить, що жадає її.

Голова така була гаряча, що пекла руку, як Мортімер поводив нею від правого виска до лівого ока. Він забув усе на світі. Сонце вже давно сховалось. Бережки бігли, обминали його усе швидче й швидче, а він того не бачив.

Вже стелив ся туман ночі. Як гадюка, вигинаючись, черкав ся туман по воді, а на їй чорній, гладенькій велика течія вимережувала борозни та кружалки. Туман то піднімав ся, то знов спускав ся вниз і що разу захоплював усе нові й нові місця на скелях гір.

Де-не-де легенький вечірній вітер прорізує туман: і тоді горить небо на заході, бліде та зелене, наче обполоскане мертве тіло.

Мортімер змерз.

Стало холодно. І вже не рано було; напевно вже давно смеркло.

Мортімер глянув на годинника. Він спинив ся. Куди се він забив ся? Тепер вже Мортімер не знав, де се він опинив ся. Бережки зовсім не знайомі.

Мабуть се він дуже далеко пішов за водою.

Мортімер ухопив весла, повернув човна й узяв ся гребти з усієї сили. Вода йшла так швидко, що аж наче вислизала з-під весла замість того, щоб бороти ся з ним. Мортімерови здавало ся, що він стоїть на місці. Трохи згодом він зробив ся весь мокрий — так упрів і мусів покинути весла, але поки спочивав, вода понесла його назад. Береги аж мигтіли йому перед очима.

Мортімер вже вкрай зморився.

— Я заїхав дуже далеко вниз, — думав він. — Нема вже сили моєї гребти вгору.

В ту ж мить він углядів дві білих берези на березі, які поскилились одна над одною так, що виходила літера Х.

Се тут він повернув назад пів години тому!

Мортімер бачив, що даремні його зусилля, увязав човна до одної з берез та й вийшов на берег.

Куди се він заїхав?

Навкруги усе незнайомі місця.

На силу Мортімер знайшов стежку, що остелила ся на гору од берега, тай пішов тією стежкою.

Швидко він спіткав якусь людину.

Мортімер уклонився й спитав, як йому дістати ся до лікаревої хати.

Людина не озвалась, і замість відповіді зробила скільки чудних мигів. Тоді Мортімер упізнав, хто се такий: то був глухий та німий Оля. Мортімер дав йому монету й показав на мигах.

— Отам край берега стотить човен, то ти одпровадь його до лікаревої хати. А тепер скажи, як мені вийти на шосе.

Німий кивнув головою, що, мовляв, розібрав усе; потім він показав рукою кудись в туман та й подав ся до берега. Швидко чути стало, як бють по воді рівно та міцно весла.

Мортімер стояв і не знав, що йому робити. В який його бік йти? І чогось спало йому на думку два шекспірових рядки:

Тепер на світі так не рано,

Що дома вже мені не быть...

Він тремтів, так змерз.

І пішов собі навмання. За кілька хвилин Мортімер несподівано опинився на шляху. Хатина за хатиною зринали перед ним з темряви, а за якусь годину він вже й до дому прийшов.

Мортімерови схотіло ся йти через пасторову садибу.

Як увійшов він до саду фірткою, то став, подивився на місяць, що саме тоді зійшов. Великий та блідо зелений висів місяць, немов той китайський ліхтар, на незримій нитці поміж двома велетенськими липами.

В оселі було тихо. Наче все вимерло.

Мортімер пішов травою, щоб часом не розбудити кого з слуг рипом своєї ходи по піску.

На діжці з водою, край ріжка дому сиділа чорна кицька. Зелені очі горіли їй, неначе два камені-самоцвіти.

Мортімерови чогось скортіло обійти хату ззаду й подивитись, чи ще світить ся у Люсіній світлиці. Світла не було, напевно спала.

Уся оселя спала.

Мортімер повернув ся, щоб йти далі до дому, і в ту ж мить, здивований, приголомшений, поступив ся назад.

Люсі.

Люсі в своїй червоній сукні була там. Та тільки не сама. З нею був нотар. Він міцно притулив дівчину до груші й цілував її.

Люсі зненацька скрикнула й вирвалась. Вона вгляділа Мортімера. Нотар пробубонів якусь лайку тамтешнім наріччєм. Три пари очей дивились одні на одних у темраві і було їм ніяково.

VI.

Мортімер лежав, але не спав.

Він навіть не поспускав занавісок; сіре світло стелило ся по хаті, розложило шматок білого килима долі й намалювало виразну тїнь од вікна на протилежних дверях.

Мортімер нічого не думав і навіть не марив. Дрібні епізоди з його минувшини яскраво, болюче ставали йому в голові. Місця, де він не був з малих літ, вирізувались йому в уяві безглуздими, гострими рисами. Він чув чужі голоси, що належали бо-зна-коли помершим людям. Мортімер лежав і дивовав ся, чого се він тоді або тоді сказав саме так, а не інак; невже не можна було любісінько сказати так або ще ось як?

А як отсі фантазії на яку мить дали йому спокій, Мортімер скочив з місця.

— Де се я.

І одразу пригадав усе чисто.

Тоді він устав і надійшов до люстра. Там стояв він довго.

— Я скидаюсь на старого пастора, забубонів він на сам кінець.

І знов ліг, а сон не брав його.

VII.

Поїзд котив ся й гуркотів.

Мортімер притаїв ся в куточку в купе, так наче все на світі забув. Сон вже не брав його. З одчиненого вікна віяв на його свіжий вітер. Сидів Мортімер, напів заплющивши очі. Здавалось йому, ніби повіки надто втомились для того, щоб як слід стулитись. Ліси, болото й луги невиразно миготіли йому перед очима, наче крізь заплакане скло. Чи вже давно він їде й до якого місця взяв білета? Сього Мортімер і сам добре не знав,

В голові йому вже не держались отакі деталі.

Не спав він три доби. Думки його сими днями все крутились коло одного: як би його довести до пуття оте вставне речення, що розбило всю ціль його життя?

Коли ж воно вже настане оте головне, з-за ради чого він жив?

Те, що Мортімер недавно звав своїм великим порятунком-коханцем, була дрібниця. Аж смішно, яка то дрібниця була.

Се відносило ся до вставного речення, се було таке собі непотрібне дранте, як і все инше в його житті. А може йому судило ся шукати цілий свій вік?

Як був малий, то йому казали, що всі дрібні буденні клопоти — се щось таке нікчемне й непотрібне, як порівняти з иншим, вищим, з тим, що є єдина потреба. І оте инше, найпотрібніше — як на сміх — забув він!

Він забув його. Яка ж в його погана пам'ять, коли міг забути таку річ!

А може ж воно й справді було таке нікчемне. Інші діти дуже добре зрозуміли, що то були жарти, на які й зважати було не слід; і тільки він сам по простоті своїй поставив ся до сього поважно, а от тепер усе живе сміяло ся йому в вічі!

Коли Мортімер дивив ся в вікно з вагону, то здавалось неначе й гори й горбочки сміють ся з його. Дерево смієть ся і камінне смієть ся, і невеличка хатинка червона з трьома білими вікнами як навіжена смієть ся, аж душить ся.

Кінець-кінцем він і сам зайшов ся сміхом; і сміяв ся голосно, що сили мав — сміяв ся.

Один його сусіда, вродливий панч з нашмарованими вусами зараз же скочив до свого вікна.

— Скажіть, будь ласка, чого ви так смієтесь? — спитав він.

— А так собі. Звичайна хатинка... Хіба вам не видко отієї хатинки?

Але хатинки вже не видко було. Панч не заразив ся від його сміхом і пішов собі на своє місце.

Другий пасажир спав.

Мортімер знов притаїв ся в своїм куточку.

Поїзд став.

Приїхали до невеличкого міста. Стояли там двадцять і п'ять хвилин. Мортімер вийшов з поїзда й пішов городом, куди очі бачать.

Коло станції він натрапив на маленьку кавярню.

Мортімер зайшов і загадав собі чашку кави. В невеличкій світлиці було затишно, спокійно: всі меблі були в повишіваних накривках, а на стіні вісів датський кронпринц з кронпринцесою.

Вечір такий тихий.

Вікно одчинене. На вузькій вулиці анї душі живої, як пустка вона. Десь здалеку, з вулички чути, як хтось йде по бруку.

З одчиненого вікна в домі напроти, жовтій деревляній будівлі з зеленими віконницями, видко чотирнадцятилітню дівчину, серед фуксій

та бальзаминів. У дівчини великі, ясні дитячі очі та руде волоссе. Вона стоїть собі в червонім корсажі з кучими білими, полотняними рукавами та й росчісує коси.

Що їй там уявляєть ся... Що вона думає, про віщо марить? Вони збіглись очима. Дівчина почервоніла, як мак, і штора спустилась.

На столі лежала газета. Мортімер узяв її в руки і проглянув усю. Весілле... Заручини... Вибори до ріксаду... „Наш город за літо придбав багато краси. Між иншим чимало будинків на Великій вулиці помальовано олійними фарбами і через се зазначена вулиця виглядає дуже парадно“.

Мортімерови зараз же скортіло побачити сю вулицю. Він заплатив за каву і швидко подав ся на город.

Пішов він у праву руку, і сам не знав, чому саме в праву. Город неначе зовсім спорожнів. Не видко було й душі живої, яка б сказала, куди йти.

Край відчиненого вікна, в нижнім поверсі маленького, розваленого дому сиділа старенька баба й плела панчошу.

Мортімер зазирнув у вікно й гукнув на бабу, бо по їй видко було, що старенька не дочуває.

— Чи ви б мені не сказали, де тут Олійна вулиця?

Баба на смерть перелякалась, скочила й мовчки дивилась на Мортімера. Вона все дивилась, дивилась.

Куди ж його йти? І він подав ся в той самий бік. П'яний йшов, хитав ся по вулиці. За два ступні до Мортімера він спіткнув ся і впав. Мортімер підвів його, притулив до стіни, а сам пішов далі шукати вулиці, помальованої олійними фарбами.

Коли се з воріт вибіг чорний кіт і заходив ся мазатись йому до ніг. Мортімер зажурился, взяв його сумний спогад, а пригадати, що то за спогад, він ніяк не міг. Кота він бачив отсе колись, зовсім не давно...

Різкий дзвінок на вакзалі увірвав йому спогади. Мортімер випростав ся, так наче його хто збудив, швидко пішов навпростець на станцію і ще встиг вскочити в своє купе.

Поїзд побіг, загуркотів.

Мортімер стоимив ся, стоимив ся.

Все дужче й дужче сутеніло на полях. Стояча вода то там, то там відбивала в собі порожне, перекинута небо зівялого жовтого й чорносірого кольору.

Мортімер сидів і придивлявся до місцевости. Останніми днями в його десь узяла ся чудна звичка — сидіти й дивитись в повітре, не бачучи нічого такого...

— Тепер вже на світі мені так не рано... Чи я до дому їду?

Він не міг нічого на се сказати.

Був він сам-самісіпкий на все купе. Панич з нашмарованими ву-сами вийшов, а другий пасажир і досі спав, лицем до стінки.

— Що ж се таке, хіба ж я не наважив ся недавно збути ся випадку?

Він з призирством засміяв ся, а руки боляче затрусились.

— Хтось Лихий, в жарти, грав ся мною, як мячем на мотузочку з резини. Підкине мячика, і що-разу то й мячик пишаєть ся ниш-ком, що вирвав ся на волю, а тут його знов зловили. А як би я отсе зараз скочив з поїзда й розбив собі голову об оту гору, то хіба б я таки не зробив вільного вчинку?

Тоді Лихий нехай би собі бігав та шукав свого мячика. Мотузочка увірвалася, мячик покотив ся!

Мортімер, хитаючись, пішов до дверей, намацав клямку, на сам кінець, узяв ся за неї й одчинив двері. Холодний вітер ударив йому в лице, зірвав з його бриля, який зник у темряві, і віяв холодком йому в голову.

— Нехай поїзд несе інших туди, куди їм треба й куди не треба, а я втомив ся йти за водою...

Він зробив ступінь у птьму, але ніяк не міг визволитись од клямки.

Жах смерти ударив його холодом і, немов блискавка, освітив останню думку, яка ще була в його, ясну й холодну думку:

А може се все, простісінько, залежить від того, що Лихий вто-мив ся гратись і кидаєть ся мячиком так, що аж резинова мотузочка вриваєть ся. А розумієть ся, що так воно й е...

— Ні, я не хочу, — хрипів він — не хочу...

Як воно так сталось, що він, Габріель Мортімер, висить на дверях вагону, в поїзді, який так швидко біжить?

— Ні, я не хочу...

Скільки хвилин він висів на дверях, ученившись одною рукою; далі зомлів і випустив клямку.

А поїзд побіг собі далі полем з одчиненими дверима.

* * *

Робітники знайшли його другого дня вдосвіта. Ніхто не розумів, як се воно так сталось.

Старша дитина Мортімерова — хлопчик, і він дуже з лица подіб-ний до батька. А все таки він, міркуючи по людському, буде щасливій-ший од батька, бо не така в його багата вдача.

Переклав *Л. П—ський*.

М. ШАПОВАЛ.

Новини нашої літератури.

(„Менти натхнення“ Грицька Кернеренка).

Грицько Кернеренко почав писати ще на початку 80-х р.р., але писання його зявили ся в друку з 1890 р., коли в Харькові було видано його „Невеличкий збірник творів“. Потім вийшов з друку „Щетинник“, потім (1896 р.) збірник віршів „В досужий час“. А тепер перед нами „Менти натхнення“ — очевидно повний збірник писань автора, бо в сій книзі знаходимо й те, що ранійш друковало ся.

Найбільш цікавим моментом творчости Кернеренка треба признати його українсько-патріотичні симпатії, що виробили ся під двома впливами: чисто естетичного розуміння України, місця, де ріс і жив автор, і під впливом морально-громадських симпатій автора. Для прикладу вкажу на вірш „Знову на Україні“ (ст. 23), в якому чуєте любов до України, де „лучші й щасливі хвилини, найкращії літа свої“ прожив автор. Потвердження сїєї думки можна бачити хоч-би з такого розряду інтимної поезії, яка у кожного автора зветь ся „моя муза“. Кернеренко дав яскраве посвідчення, що його муза — се естетичні вражіння:

В керсетку вдягнена бува,	На грудіх деякі квітки :
У плахту в гарну, в черевички ;	Гвоздика, рута і васильки...
Вінок з барвінку невеличкий	Оце убрання все та й тільки. (ст. 5).
Волосся гарне обвива.	

Не багато, але ясно. З такого джерела могла виплисти течія тільки того патріотизму, який можна назвати органічним, се-то найбільш натуральним, природним. Фізична любов до рідного краю — звичайно, бува складовим елементом усього патріотизму людини, якого-б не була вона походження. Кернеренко — з походження Жид, по симпатиям Українець, і з громадського становища було б дуже цікаво бачити, як виробилась в йому національність українська; та відповіді на се в його творах марно було б шукати. Є, напр., такий преінтересний вірш:

Прощай, Україно моя —	Не сила звести вже мені
Тебе я кинуть мушу;	Глумлїнь тих по-над міру
Хоча за тебе я-б оддав	За те, що я й твої сини
Життя і волю й душу!	Не одну маєм віру.
Але я — пасивок тобі	Тебе-ж Україно моя,
На жаль це добре знаю,	Я буду вік кохати :
Й про між других дітей твоїх	Бо ти хоч мачуха мені,
Я не живу — страждаю.	А все-ж ти мені мати!
	(„Не рідний син“, ст. 25).

Як бачимо, причиною страждань тут глумління через неоднаковість віри (церковної очевидно) і більш нічого. Сього мало для выяснення як українських симпатій автора, так і страждань його через неоднаковість віри, бо-ж „віра“, церковність, для сучасного інтелігента не є вже тим осередковим, неминучо-потрібним мотором життя, розвою, шукання ідеалу. Що „віра“ справді не така перепона національного самоозначення — се видно й у Кернеренка, який у згаданому вже вірші „Знову на Україні“ рішучо заявляє, переборовши сумнів свого „без-правія“ на українську національність :

І знову тепер я, свята Україно, Прийми мене, ненько, твоя я дитина
На землю приїхав святую твою; Для тебе і пісню співаю свою!

Глянувши на степи українські, луки, діброви, гаї, — обхопивши усю широту давно знаної картини, відчувши в собі рух перших дитячих естетичних вражіннь, що вплинули на уяву і дали повний комплекс психологічно-естетичної суті — автор не міг здержати вигуку такого стихійного признання свого права на самоозначення своєї індивідуальності. Він відчув той солодкий звязок, що нерозривно звязує його внутрішнє „я“ з очевидною картиною, що самоозначила, породила те „я“. Естетичні вражіння дитинства, вражіння з періоду формації індивідуальності — чи не се основний мотор до національного самоозначення? Принаймні у Кернеренка переважає він. Се те, що ще називають „фізичною любовю“ до рідного краю, що з такою силою вплинуло на Шевченка, „село — і серце відпочине“; се те, що Гоголя зробило великим поетом України, що, з рештою, плодить українофілів, з таких людей, які давно всмоктали в себе иншу „культуру“, що витискує на очах сльозу, коли ми після довгої мандрівки повертаємо до рідного куточка, де дістали свої перші естетичні вражіння, туди, куди ми літаємо думкою з найінтимнішими почуваннями і споминами. Але наше стихійно-естетичне „я“ має собі великого ворога — розумово-естетичну культуру, що иноді переборює первістну душу і становить на її місце „душу в футлярі“, як у того ж Гоголя, Короленка і інших славнозвісних людей. Звичайно, можна вказати приклади, коли інтелектуальна культура розбуджувала первістну душу, навівала рій давно-минулих картин і давала національний образ; але сї люде не стали поетами, або коли і вдавались в сферу поезії, то се була поезія від розуму, а не інтуїтивна, була культурна, розмірена, але не... поетична...

Я сказав попереду, що літературна діяльність Кернеренка мала корінь ще і в його морально-громадських симпатій. В поезії „Роковиди Т. Г. Шевченка“ автор прославляє кобзаря як апостола правди та любови і каже :

Те слово велике нам людям-калікам
 Ти в піснях та в думках оставив,
 І в світі як жити, як треба лю-
 бити —

Себе ти навіки прославив.
 А ми вже ходю йдемо за тобою
 Та сієм твою батьківщину...

Тут бачимо звичайного громадянина-Українця, що йде слідом за верховою українського відродження, але виникає запитання: маючи хоч мінімум морального розуміння своїх завдань, як людина переходить виключно на таку, а не іншу ниву альтруїстичної праці? Чому Кернеренко, кажучи коротко, писав по-українському? Міг же він при своїй прихильності до людей, до корисної праці і бажань, і при становищі України писати, розумієть ся, по-культурному, себ-то російською мовою? Розумієть ся міг, але українська естетично-психологічна стихія взяла верх над „культурою“ і його загально-людські моральні переконання перелила в українську форму. Тут напрохуєть ся думка вяснити вплив стихійно-естетичного фактору на розвиток асиміляції, але се ухилило-б нас від безпосередньої теми. Зазначимо лише, що вплив сей не малий, і що в певних обставинах він може перетворювати настрій на переконання, він значно впливає на самоозначення людської одиниці в національному розумінні.

Перейдемо до іншої сторони автора — до характеристики його яко письменника. Ще раніш видно було, що автор не ясно показав нам те, як він сам вибрав напрямок своєї діяльності; ми більше по власній ініціативі дошукували ся основи його національного самоозначення (чи дошукали ся — то інша річ), бо дуже вже цікавою здаєть ся нам ся психологічна загадка, тим більше, що її доводить ся дуже часто рішати самим Українцям (по метриці і пашпорту). Так і в інших пунктах автор зовсім не дав того, чого можна було сподівати ся з де-яких натяків в його писаннях. Твори його з погляду літературного потрібують ще багато, щоб стати помітним явищем в нашому письменстві. Візьмімо його вірші. Суха балаканина не вважаючи на сантіментально-прихильний зміст писання. Способи малювання примітивні:

Діброва темпенька,
 Іван хлопець гарний —

Вернулась до дому,
 Було вже не рано.

Так звязувати механічно, примітивно — не достоїнство. Або візьміть якусь моралістичну сентенцію, рецепт, вроді сього:

Чим скоріше заснешь,
 Встанеш тим скоріш;

Хто лягає рано,
 Той і здоровіш.

Весь комплекс бажань, настроїв, вірувань автора, як він се висловляє у книзі — благочестива старовина. Все те, що він каже яко громадянин, давно відомо по кращих зразках. Напр., чи артистично звучить така олійна проповідь:

Після смерти славним буде
Той, про кого скажуть
Щире слово: „Для людей він
Добрим був на світі,
Працював для них він чесно
Й їх умів любити.
Він ніколи не ізрадив
Ні людям, не вірі,

Не легким все — твердим шляхом
Він ішов та вірив..“
Таке слово і є слава,
А не гроші й сила!..
Всі ми рівні перед Богом,
Бо усі ми люди,
Для усіх нас кладовище —
Один кінець буде. (Ст. 53).

Від Кернеренка, яко хуторського естета, можна-б було сподівати
ся ріжнотоманітної любовної лірики, в якій автор вплив ся-б яскравіше,
але справді кращі його вірші належать патріотично-українському почут-
тю, а любови, коханню хоч присвячено місця багато, але новизни і щиро-
сти не дуже. Ось „Серенада“ :

Будем слухать соловейка,
Його про любов .
Пригорну тебе гарненько.
Й заспокою твою кров.

Місяць в небі височенько,
Сниться дівчині гайок..
Вийди, серце, встань хуленько,
Дожида тебе дружок. (Ст. 38).

Або сей експромт :

Чом мені те приятніше
Як ти скажеш мені „ніт“ ?

Чому ніч мені миліше
Ніж що-денний ясний світ? (Ст. 40).

Питання, на які тяжко відповідь дати. Звичайно, що нікому не
приємно, як на бажанне скажуть „ніт“, а авторови се подобаєт ся. Во-
ля його.

В сфері морально-громадських переконань автор держить ся не
кріпко. Коли він раз заявляє, що

„Найкраща віра — то Любов“,

то другим разом знищує Віру, а значить і Любов.

Одно зілля, кажуть люди,
є і проти сій хвороби, (проти сумніву).
Це — велика й найчистіша наша Віра;
Та не знаю, кому небудь
Чи те зілля помагає? (ст. 98).

Вся поезія Кернеренка йде переважно від інтелектуальних сфер, а
тому вона мусить бути більш постійною в поглядах на довголітні люд-
ські цінности, особливо в сфері морали. Автор же не твердий в сих рі-
чах, а тому не зовсім дивний буде і цілком зрозумілий такий жарт :

Зірок із неба не халай,
Бо їх не досягти!
Ти, друже, тільки добре знай —
За світом треба йти.

Себе розумніше ніяк
Не став проти того,
Від кого щастя на пятак
Ти хочеш мать свого. (ст. 93).

По-за слабим змістом писань Грицька Кернеренка, наївним мора-
лізуваннем, надуманістю і шабльоновою примітивністю способу писання,
зустрівають ся краплини поезії, такі „менти“, що розпливають ся одначе в
масі необробленого, сирого матеріялу і тому гублять своє значінне. Коли

Є ще у Кернеренка кілька поем, балад, навіть драма на кількись дій, але я спинятись на їх не буду, бо вважаю, що досить і вище наведеного, що-б уявити собі місце автора в нашому письменстві. Нова доба літературна не зачепила автора ні трохи, любови до мови він не виявив, писав не од внутрішнього напруження творчої енергії. Має добрі громадські настрої, почуття, бажання; любить стихійно Україну і що він син її нам близькій і рідній — в сьому нема ніякого сумніву, але сього мало, щоб бути ще поетом і письменником. Погляди автора на літературу не були остільки серйозні, щоб вповні уявити всю відповідальність становища літератора. „Званіє літератора почитай болше всего“ се Кернеренко чув від Щедрина, але в свою діяльність не ввів. Словом, Кернеренко через не-серйозність трактування завдань літератури не використав навіть того поетично-літературного хисту, який у його був. І тому, коли він задав собі питання :

Що-б таке скомпонувать,	Що-б людей не лихословить..
Що-б і правди не промовить,	Що б таке скомпонувать?
Що-б і дуже не збрехать,	(ст. 47).

то скомпонував сі „Менти Натхнення“, де хоч і не брехав, але і нового нічого не сказав.

ПЕТРО ТЕНЯНКО.

Стояла ніч. Світили зорі...
 Всміхав ся місяць чарівний...
 Серпанком ніжним у просторі
 Спускав ся промінь золотий.
 Гаї таємно шелестіли,
 Котилась пісня соловя,
 В коханні десь серця тремтіли,
 А я... ішов на цвинтар я...
 А там... були самі могили...
 Хрести стояли без пуття...
 Кого-ж там нишком схоронили?
 Борців за світло, за життя!..
 І я благав: святі могили!
 Навчіть бороть ся і страждать!..
 Огню мені! Титанів сили!
 Серця палить і пута рвать!..

Р. КІПЛІНГ.

Без благословення церкви ¹⁾.

„А як се буде дівчинка?“

„О, пане життя мого, сього не може бути! Стільки ночей я молила ся й посилала так часто дари на вітвар шейха Балда; і я знаю, Біг дасть нам сина-хлопчика, що виросте мужчиною. Думай про се й радій. Поки я ще буду безсила і мулла з Паттанської мечети не занесе новонародженого в реєстр — моя мати буде його матірю. Біг дасть, він уродить ся в добру годину і тоді, тоді я ж ніколи не надокучу тобі? Я—раба твоя“.

„З якого се часу ти стала мою рабою, царице моя?“

„З самого початку, як се благо було дано мені. Як я могла бути певною твого кохання, коли знала, що мене куплено на срібло?“

„Ні, се був тільки посаг. Я виплатив його твоїй матері“.

„Й вона зарила його й сидить тепер на нім, мов курка на яйцях. Що ти там кажеш про посаг? Мене купили як яку-небудь танцюристку з Лукноу, а не дитину своєї матери.“

„А ти журиш ся, що тебе продали мені?“

„Журила ся; але тепер я радію. Ти ніколи не перестанеш любити мене тепер? Відповідай же, пане мій“.

„Ніколи -- ніколи!“

„І навіть, навіть, як би *мем-льот* — білі жінки твоєї крови — полюбили тебе? Ті, що я бачила, коли вони проїздили повз одного вечора, — пам'ятаєш? — дуже вродливі“.

„Я бачив сотні вогневих куль, але потім я побачив місяць і з того часу не бачу більше вогневих куль“.

Аміра заплескала й засміяла ся. „Дуже добре сказано!“ скрикнула вона. Потім з важним виглядом вимовила: „Одначе досить. Даю тобі дозвіл їхати — як що ти хочеш тільки“.

Мужчина не рушив ся. Він сидів на низькій червоній полякованій канапі — єдиній мебелі в кімнаті, прикрашеній синіми й білими килимками і силою різних туземних подушок. У його ніг сиділа жінка шіснадцяти років, і в ній одній зосереджував ся для нього весь світ. Після всіх звичаїв і законів повинно було б бути инакше, бо він був Англієць, а вона дочка Мусульманина, куплена 2 роки назад у своєї матери;

¹⁾ З нагоди двадцятипятиліття творчости Редьярда Кіплінга хочемо дати вибірку з його оповідань, взагалі мало звисних в нашій суспільности. В ЛНВістнику свого часу були подані переклади двох лише оповідань його з індійського життя (Ліспет, Чудо Пуран-Багата).

лишившись без грошей, та продала б свою Аміру навіть Цареві Тьми, як би той дав їй достатню ціну.

Ся умова була зроблена з легким серцем. Та раніше, як дівчинка розцвіла в жінчину, вона заповнила більшу частину життя Джона Голдена. Для неї і для її подібної до відьми матери він найняв маленький будиночок на горі, що панувала над великим, обнесеним червоною стіною містом. І коли горицвіт пустив парости біля криниці на маленькім подвірі, а Аміра улаштувала ся згідно з своїм розумінням комфорту і її мати перестала буркотіти на невігоди кухні, на віддаленість ринку і на різні господарські затруднення взагалі, то сей дім став для нього родинним огнищем. Кожний міг входити до його другого дому — бунгальоу парубка — по всяк час і в день і в ночі, і жите його там було непоказне. У новім же його домі тільки його нога могла ступити за внішне подвіре в кімнати жінок. І коли велика деревляна брама замикалась за ним, він був царем в своїм власнім царстві, де Аміра була царицею. А ось тепер в се царство готував ся вдерти ся ще третій, без якого Голден з охотою обійшов ся-б. Він нарушить його безхмарне щастє. Він розладить тихий спокій затишного огнища. Але Аміра божеволіла від радості думаючи про дитину, так само як і її мати. Любов мужчини, і особливо білого мужчини в кращім випадку непостійна; але, думали обидві жінки, вона може закріпити ся на довший час руками дитини. „І тоді“, твердила собі завжди Аміра, „тоді він може ніколи не думатиме про *мем-мог*. О, я ненавижу їх всіх — ненавижу!“

„Розумієть ся буде час, коли він вернеть ся до своїх“, — казала її мати; але Біг дасть, сей час ще далеко“.

Голден мовчки сидів на каналі, з думками про будучину, і нерадісні були його думки. Двоісте жите його мало багато темних боків. Дбайливе правительство звеліло йому поїхати на 2 тижні на другу станцію, щоб замістити одного урядника, що мусів лишити ся біля ложа своєї хорої жінки. Наказ сей, переданий усно, супроводив ся жартовливою увагою, що Голден повинен вважати себе щасливим, як нежонатий і вільна людина. Він і приїхав тепер повідомити про се Аміру.

„Се негаразд“, вимовила вона тихо, „але проте се ще не біда. Тут лишаєть ся моя мати, і нічого поганого зо мною не трапить ся, — хіба що я помру з радості, коли побачу хлопчика. Іди до свого діла і не муч ся тривожними думками. Як прийде час, я думаю... ні, я певна, що передам тобі *його* на руки і ти будеш любити мене завжди.“

Поїзд іде в ночі — о півночі, правда? Іди і не турбуй ся про мене. Але ти поспішиш повернути ся сюди! Ти не будеш затримувати ся в дорозі для розмов з білими *мем-мог*! Повертай ся до мене швидче, жите моє!“

Перейшовши через подвіречко до свого білого коня, прив'язаного до брами, Голден попрощався з сивоволосим сторожем, що охороняв його дім, і передав йому заповнений вже телеграфний бланк з тим, щоб той негайно післав йому на випадок якого нещастя. Се все, що він міг зробити. І з почутєм людини, присутньої на своїм власнім похороні, Голден виїхав нічним поїздом у вигнання. Кожної години в день він боявся телеграми і кожної години в ночі малював собі образок смерті Аміри. Через се його урядова робота була зовсім непершою, а відносини його до товаришів далеко не ласкаві. Два тижні минуло без усякої звістки з дому. І коли немов на шматки пошарпаний ріжними тривожними думками, Голден повернув ся на свою станцію, то його не випустили звідти „до дому“ доти, доки не вкрали дві дорогоцінних години на обід у клубі, де він слухав мов у вісні чийсь голоси про те, як пагано виконував він свої випадкові обовязки і який дорогий він всім своїм постійним товаришам по службі. Тільки по сім міг він скочити на коня і з тремтінням серця поніс ся до Аміри. Ніхто не відповідав на його удари в браму і він уже нетерпляче повернув свого коня, щоб примусити його вибити її задом, як з'явив ся Пір Хан з лихтарем і притримав його стремено.

„Що небудь стало ся?“ спитав Голден.

„Звістки не зходять з уст моїх, покровителю бідного, але --“ і він простягнув свою тремтячу руку, як і слід людині, що заслуговує нагороди за добру звістку.

Голден поспішив через подвірє. Світло горіло в верхній кімнаті. Його кінь іржав біля брами, а з дому доніс ся тоненький плач, від якого кров прилила йому до горла. Се був новий голос, але він не доводив, що Аміра жива.

„Хто там є?“ крикнув він у гору з вузьких цегляних сходів.

У відповідь залунав радісний крик Аміри, і потім голос її матери, що тремтів від старости й гордості: „Ми, дві жінки, і мужчина — твій ся“.

На порозі кімнати Голден наступив на обнажений кинжаль, що положений був там для відвернення нещастя, і лізко зламало ся під його нетерпеливою ногою.

„Велик Бог“, прошептала Аміра в півсвітлі. „Ти прийняв його нещасте на свою голову“.

„Ах, але як ти себе почуваш, жите життя мого? Стара, як вона?“

„Вона забула свої муки від радості, що родив ся хлопчик. Все гаразд; але говори тихше“, сказала мати.

„Треба було тільки твоєї присутности, щоб мені було зовсім добре“, сказала Аміра. „Пане мій, тебе дуже довго не було. Яких подарунків

привіз ти мені? Ах! ах! Та ж сього разу я даю тобі подарунок. Ну, подивись, жите моє, подивись! Ну, чи була коли на світі друга така дитина? Ні, я дуже слаба навіть для того, щоб увільнити від неї свою руку“.

„Дай йому спокій і не розмовляй з ним. Я тут тепер, *баккерін* (маленька жінка)“.

„Гарно сказано, бо нас тепер звязують пута“, (пиккарі), яких ніщо не може розірвати. Ну, дивись же, — ти бачиш що-небудь при сім світлі? На тільці його нема ні пляминочки! Ніколи ні в кого на світі не було такого хлопчика. *Ійя Ілля!* він буде пундітом*), — ні він буде офіцером королівської армії. Жите моє, скажи мені, чи любиш ти мене й тепер, як любив ранійше, хоч я й безсила, недужа й виснажена. Відповідай правду“.

„Так. Я люблю тебе так, як любив завжди; всею душею своєю. Лежи спокійно, перлиночко моя, й відпочивай“.

Тоді не відходь. Сядь біля мене — ось так. Мати, господареві дому треба подушку. Принеси її. Крихотне сотворінне, що починало жити, ледви помітно поворушило ся в руках Аміри. „Ого!“ сказала вона голосом, що тремтів від кохання, „дитина то вже й уродила ся вояком. Вона мене штовхає дужими товчками в бік. Ну, чи була коли така дитина? І вона наша — твоя й моя. Погладь її рукою по голові; та тільки обережно, вона ж ще зовсім крихотна, а мужчини не вміють поводити ся з такими річами“. Голден тихенько торкнувся кінчиками пальців порослої пухом голівки.

„Він уже знає свою віру“, сказала Аміра; „бо безсонними ночами я нашіптувала йому в уха молитви Заступнику і символ віри. І найдивнійше, що він уродив ся в п'ятницю як і я. Обережнійше з ним, жите моє; але дивись, він уже може тримати ся своїми рученятками“.

Голден почувив на своїм пальці слабо стиснену безпомічну маленьку ручку, і се стиснення дійшло йому до серця. До сього часу він думав тільки про Аміру. Тепер же він почав признавати, що на світі є ще хтось, тісно з ним звязаний, та проте не вповні ще почував, що се — син його. Він поринув в думках, а Аміра злегка задрімала.

„Іди звідси, сагіб“, ледви чутно сказала її мати. „Недобре, як вона прокинувшись побачить тебе тут. Вона повинна бути зовсім спокійною“.

„Я йду“, сказав Голден покірливо. „Ось тут кілька рупій. Дивись, щоб мій баба товетійшав і щоб йому нічого не бракувало.“

Брязкіт срібла збудив Аміру. „Я його мати, а не наймичка“, ска-

*) вчений брахман.

зала вона тихо. „Хиба за гроші буду доглядати його краще або гірше? Мати, віддай їх назад, я уродила своєму панови сина“.

Глибокий сон слабости опанував її, ледви скінчила вона говорити се. Голден потихесеньку зійшов по сходах та вийшов на подвір'є; на серці йому тепер було легко. Пір Хан, старий сторож, задихався з радощів.

„Сей дім повний тепер“, сказав він, і без дальших пояснень сунув в руки Голдена держально шаблі, що носив багато років тому, як служив в королівській поліції. Почуло ся меканне цапа, привязаного до криниці.

„Іх двоє тут“, сказав Пір Хан — два кращих цапа, яких тільки я міг віднайти. Я купив їх, заплатив за них багато грошей; і як тут не буде зібрання на честь новонародженого, то все їх мясо буде моє. Вдар здорово, сагіб. Се пагано нагострена шабля. „Зачекай, поки вони піднімуть голову від горицвіту, що їдять тепер“.

„Та для чого ж се?“ спитав здивований Голден.

„Для жертви на честь народження хлопчика. Для чого б ще? Инакше дитина ніким не буде охороняти ся від долі і може вмерти. Покровитель бідного знає, які слова треба сказати при сїм“.

Голден справді заучив їх колись, ні трохи не думаючи проте, що коли будь йому доведеть ся вимовити їх серіозно. Коли холодне держально шаблі торкнуло ся його долонї, раптом думка його перенесла ся до рученятки дитини, що лежала на горі, дитини, яка була його власним сином — і страх утрати обхопив його.

„Рубай!“ сказав Пір Хан. „Ніколи жите не приходить у світ без того, щоб друге жите не було заплачено за нього. Дивись, папи підняли свої голови. Ну! одним різким ударом!“

Ледви рзуміючи, що робить, Голден вдарив двічі бормочучи магометанську молитву, яка каже: „Всесильний, замість сього свого сина, я приношу тобі жите за жите, кров за кров, голову за голову, кість за кість, волос за волос, шкіру за шкіру“. Кінь, що чекав біля брами, прснунув і заметушив ся на своїй привязи від запаху сирої крові, що бризнула на чоботи Голдена.

„Гарний удар!“ сказав Пір Хан, витираючи шаблю. „В тобі ховав ся справжній вояк. Иди з легким серцем, рожденний небом. Я твій слуга і слуга твого сина. Нехай потомство твоє живе тисячі років і... а мясо з цапів моє?“

Пір Хан став багатшим на ціле місячне жалування.

Голден скокнув на коня й поїхав низькорослим лісом, застеленим вечірнім туманом. Він був в бурнім захваті, що зміняв ся безконечною ніжністю, ненаправленою на який-небудь певний предмет; вона приму-

шувала його задихати ся, коли він припадав до шиї свого неспокійного коня. „Ніколи в житті я не зазнавав нічого подібного“, думав він. „Поїду до клубу і там постараюсь заспокоїти ся“.

Там починалась гра в пуль і було повно людей в хаті. Голден увійшов і радіючи з світла й приятелів почав у голос наспівувати:

„Гуляв я в Балтиморі й красуню там зустрів“.

„Зустріли?“ спитав клубний секретар з свого кутка. „Е, та чи не сказала вона вам, що ваші чоботи мокрі? Боже мій, та се ж кров!“

„Дурниці!“ сказав Голден, беручи свого кія. „Звідки вона може бути?“ Се роса. Я їхав верхи по дуже високій траві. Хоч правду кажучи мої чоботи дійсно в великім безладді, — додав він.

„І як вона буде дівчина, то буде носити шлюбну обручку

А як хлопчик, — то буде бити ся за свого короля

І з кортиком, і в шапі, і в своїй маленькій синій куртці

Буде він прохожувати ся по палубі.

„Жовтий по синьому—зеленому грати“, сказав монотонно маркер.

„І буде він прохожувати ся по палубі — мій шар зелений, маркер? — І буде він прохожуватись по палубі. — Ох, який одначе поганий удар!“

„Я не бачу причини вашого самовдоволення“ гостро зауважив заздрісний молодий урядник. „Правительство не зовсім то вдоволено з вашої роботи за той час, коли ви заміняли Сандерса“.

„Се можна вважати за внушення з головного штабу?“ сказав Голден з розсіяною усмішкою.

„Я думаю, що можу витримати його“.

Розмова перейшла на завжди свіжу тему — праці того чи иншого з товаришів і задержала Голдена в клубі до ночі, коли йому був вже час йти до свого непривітного порожнього бунгалоу, де льокай прийняв його, як людина, що знає всі його діла. Голден не спав більшу частину ночі, але сні його були приємні йому.

II.

„Скільки років йому тепер?“

„Ійя Ілля! Тільки мужчина може спитати так! Йому всього шість тижнів; і сьогодні увечері я піднімусь з тобою на дах дому, мое жите, рахувати зірки. Ти знаєш, се добре для долі дитини. Вона уродила ся в п'ятницю, під знаком сонця; і мені предрікли, що вона переживе нас обох і буде багата. Ну, чи можеш ти бажати ще чого-небудь кращого, мій коханий“?

„Краще за се нічого й нема. Одначе підем на дах, і ти рахуватимеш зірки — але тільки ти нарахуєш небагато, бо небо покрито хмарами“.

„Зимові дощі запізнювались, і може вони захоплять ще часть весни. Ходім, поки не всі ще зірки сховали ся. Ти бачиш, я наділа на себе свої найбагатіші дорогоценности“.

„Ти забула найдорожчу з них“.

„Ай, нашого ж. Він теж іде. Доси він ще не бачив неба“.

Аміра піднялась узькими східцями, що вели на плоский дах. Дитина смирно лежала на її правій руці, загорнута в пишну, обшиту срібною бахромою ковдру, і з маленькою фескою на голові. Аміра справді наділа найдорожчі свої убори. Діамантове носове оздоблення з успіхом можна було б прирівняти до мушки якої будь західньої красуні, золоте оздоблення по середині чола пришилено було до волося шпилькою з буйними краплинами смарагдів та кривавих рубінів; масивне намисто кутю золота обхоплювало шийку м'яккістю чистого металю, і над рожевими щиколотками низько спускались срібні обручі з брязкальцями. На ній була яскраво-зелена сукня, як і слід правовірній, і руки її від плеч до ліктів і від ліктів до кисти закриті були срібними бранзолетками, перевязаними шовковими шнурами, що тримали також і кружкі скляні бранзолети, спущені на кисти на доказ ніжності її ручок... І серед всіх сих східних прикрас було видно й масивні золоті бранзолети нетуземного походження; вони були радістю для Аміри, бо подаровані були їй Голденом й застїбали ся мудрими європейськими замочками.

Вони сіли біля низьких білих балісок даху, з якого видно було все місто та його огні.

„Там напевно є теж щасливі“, сказала Аміра, але я не думаю, щоб хто будь був такий щасливий як ми. Не думаю теж, що білі *мам-мог* щасливі. А як ти думаєш ?

„Я знаю, що вони нещасливі“.

„Звідки ти знаєш се?“

„Вони віддають своїх дітей мамкам“.

„Я ніколи не бачила сього“, сказала Аміра зітхаючи; „та й не хочу бачити. Ахі!“ — вона опустила голову на плече Голдена — „Я нарахувала сорок зірок і втомила ся. Дивись на дитину, любов мого життя. Вона теж рахує“.

Дитина дивила ся великими круглими оченятками на темне небо. Аміра поклала її на руки Голдена й вона тихо лежала там.

„Як ми з тобою зватимем його!“ сказала вона. „Та подивись на нього! Хіба ти втомив ся дивити ся на нього? У нього зовсім твої очі. Але уста“.

„Твої, дорога. Кому се краще бачити як не мені?“

„О, се такий маленький ротик; такий маленький. І проте він тримає мое серце в своїх губках. Дай мені його тепер. Він дуже довго був в гостях у тебе“.

„Ні, нехай лежить; він ще не почав плакати“.

„А коли заплаче, то ти швиденько віддаси його мені, га? Справжній ти мужчина. А мені він ще дорожчий, коли плаче. Але жите моє, як же ми зватимем його?“

Маленьке тільки пригортало ся до серця Голдена — безпомічне м'яке тільки. Він ледве насліював ся дихати боячи ся роздавити його. Зелена папуга в клітці, що в більшості туземних домів вважається за духа-хранителя, крутила ся на своїй жердочці й чистила крила.

„Ось відповідь“, сказав Голден вказуючи на нього, Міан-Міту. Хлопчик наш буде папугою. Коли він виросте, то буде чудово балакати й живо рухати ся. Міан-Міту, се ж значить папуга на твоїй мусульманській мові; чи ж не так?“

„Для чого ти відділяєш так мене від себе?“ відповіла Аміра сердито. „Дамо йому таке імя, що було б ближче до англійського — тільки не зовсім англійське, бо дитина і твоя й моя“.

„Тоді зватимем його Тота; се майже зовсім по англійськи“.

„Так, так, Тота! І се теж значить папуга. Вибач мені, пане мій, що я розсердилась зараз; але ж він такий малий, дуже малий для такого важкого імени як Міан-Міту. Він буде Тота — наш Тота. Чуєш ти кріхотку? Ти — Тота“.

Вона торкнула ся щічки дитини, дитина прокинула ся й заплакала, так що треба було передати її матері, яка почала її заспокоювати дивною пісенкою:

„О, вороне! Іди вороне! Бебі спить міцно,
І дикі пера роснуть в джунглях тільки по пенні за фунт.
Тільки по пенні за фунт баба — тільки по пенні за фунт“.

Перевірившись кілька разів в тім, що ціна пер не велика, Тота знов поринув у сні. Двоє зовсім білих бичків на дворі жували вечірню порцію. Старий Пір Хан прикурхнув до голови Голденового коня з обнаженою шаблею на колінах і сонно накачував воду з великого насосу, що грекчав мов жаба в ставку. Мати Аміри сиділа за прядею на нижній веранді і деревляні воріта були замкнені. Музика весільної процесії доносила ся до даху з поміж віддаленого гудіння міста, і крила кажанів часами пересікали диск місяцю, що низько спустив ся.

„Я молилась“, сказала Аміра по довгій мовчанці підперши підборідь руками; — я благала двох річей. По перше, щоб я могла вмерти замість тебе, як що твоя смерть потрібна; і по друге, — щоб я могла вмерти замість нашої дитини. Я благала про се Пророка й Бібі Міріам¹⁾. Як ти думаєш, почують вони мене?“

„Хто не вчує найменшого слова з твоїх уст?“

¹⁾ Діва Марія.

„Я чекала серйозної відповіді, а ти говориш мені ніжності. Чи вчуті будуть мої молитви?“

„Як можу я сказати? Бог дуже добрий“.

„Сього я непевна. Слухай мене. Коли я вмру або дитина вмре, що буде з тобою? Ти тоді вернешся до нахабної білої *мем-льог*, бо кожна людина шукає своїх“.

„Не завжди“.

„Жінка не завжди; а мужчина — инша річ. Потім ти повернешся до себе на отчину. Коли се станеться, мене не буде в живих. А по твоїй смерті, тебе візьмуть від мене до того раю, у який мене ніколи не пустять“.

„Неодмінно до раю?“

„Напевно; за що ж Бог обидить тебе? Але ми обое — я й дитина, будемо в иньшій місці; і ні нам до тебе, ні тобі до нас не можна буде приходити. Ранійше, до народження дитини я не думала про сі річи; але тепер я думаю про них увесь час. Важко говорити про се“.

„Буде, що буде. Завтрашнього дня ми не знаємо, але сьогоднішній день і нашу любов знаємо добре. Ми знаємо, що тепер ми щасливі“.

„Так щасливі, що я молюся, щоб се щастє тяглося вічно. І твоя Діва Марія повинна почути се, бо вона також жінка. Але вона може позавидувати мені. Не личить мужчині боготворити жінку“.

Ґолден засміяв ся у голос з сього маленького вибуху заздрости Амїри.

„Не личить? чому ж ти не забороняєш мені боготворити тебе?“

„Ти боготвориш! Мене! Володарю мій, за всі твої солодкі слова, добре я знаю, що я твоя слуга й твоя рабїня, і прах у ніг твоїх. І я не хочу, щоб було инакше. Дивись!“

Й ранійше, ніж Ґолден встиг перешкодити їй, вона нахилила ся й торкнула ся губами його ніг; потім випроставшись з тихим радісним сміхом вона міцнійше притиснула Тоту до своїх грудей — і раптом сказала майже з диким поривом:

„Правда, що білі *мем-льог* живуть у трічи більше, ніж ми? Правда, що вони віддають ся не ранійше, як зроблять ся старухами?“

„Вони виходять заміж, як і иньші — коли вже можуть бути матерями“.

„Се я знаю; але ж де які з них вінчають ся, коли їм вже минуло двадцять пять років. Се правда?“

„Правда“.

„*Ійя Ілля!* В двадцять пять років! Та хто ж по своїй волі візьме жінку навіть вісімнадцятилітню. Тоді жінка старієть ся вже з кожною годиною. Двадцять пять років! Я буду вже старухою в таким віці, а сі *мем-льог* лишають ся завжди молодими. Як я їх ненавижу!“

„Яке нам діло до них, а їм до нас“ ?

„Не можу сказати. Знаю тільки, що на сій землі тепер може жити жінщина на 10 літ старша за мене; вона може прийти до тебе й взяти твою любов за 10 років по тім, як я вже буду сивою старухою й нянькою сина Тоти. Се несправедливо й зло! Треба, щоб і вони вмерали так само рано як ми“.

„Ну, а тепер не вважаючи на всі твої літа ти ще дитина; і я візьму тебе на руки й знесу по сходах“.

„Тота! обережнійше з Тотою, мій пане! Се ти нерозсудливий мов дитина!“ Аміра потихеньку пригорнала до себе Тоту і радісно сміяла ся, коли Голден спускав ся по сходах тримаючи її в своїх обіймах. Тота розкрив очі і всміхнув ся як всміхають ся янголи.

Се була спокійна дитина і майже ранійше, ніж Голден освійчив ся вновні з її існуванням, зробила ся маленьким золотоволосим божком і самодержавним деспотом в дожику на горі. Се були місяці безхмарного щастя для Голдена та Аміри, щастя віддалік від решти світу, за деревляними воротами, що охороняв Пір Хан. Удень Голден зайнятий був у місті і почував глибоке співстраждання до тих, що не знають такого щастя, яким жив він, і виявляв ніжну симпатію до маленьких дітей забавляючи й дивуючи сим багатьох матерів з товариства станції. Вечері він повертав ся до Аміри — Аміри, що чекала його з невичерпанним запасом оповідань про сього дивного Тоту: як він стискував свої п'ясточки і потім ворухив пальчиками бажаючи очевидно висловити сим щось; як він сам зліз на підлогу з своєї низької постели, став на ніжки і зробив три крихотних крочки.. „мені здало ся, що він довго тримав ся на ніжках, і серце моє завмерло від радості“, казала Аміра.

Хлопчик любив бавити ся з тваринами, з водовозними бичками, з маленькими сірими ящурками, з їхневмоном, що жив в норі біля криниці і надто з Міан-Міту — папугою, хвіст якої він одного разу так сердито схопив, що Міан-Міту почав жалібно кричати, поки Аміра й Голден не увільнили його.

„Ах, ти лютий лицарь! Ось як ти поводиш ся з своїм братом? Тоба, Тоба! Але я знаю спосіб, від якого він порозумнійшає й зробить ся мудрим, як Сулейман і Афлатун! ¹⁾ Ну диви ся“, сказала Аміра. Вона витягла з ажурового мішочка жменьку мигдалю. „Диви ся, ми рахуємо сїм. Дивись же, на Бога“.

Вона посадила розлюченого і настобурченого Міан-Міту зверху на клітці, сіла між дитиною й птахом, розколола мигдалевий горіх і обчистила зерно — біле, але не білійше зубів її. „Ти побачиш, що се просто

1) Соломон і Платон.

чарівничо, жите моє; нема з чого тут сміяти ся. Дивись. Я даю йому половину, а Тоті другу“.

Міан Міту обережно взяв свою частину дзюбом з губів Аміри, а другу половину вона вклала поцілунком в ротик дитини, що тихо їла її здивовано розкривши очи. „Се я робитиму що дня протягом тижня і без сумніву наша дитина буде сміливою й мудрою. Ей, Тота, чим ти будеш, коли станеш людиною, а я буду сивою старухою“? Тота нетерпеливо засовав своїми грубими ніжками. Він міг повзати, але зовсім не мав охоти витратити весну своєї юности на даремні розмови. Йому захотілось виципнути хвіст Міана Міту.

Одного разу якось вже доживши до чести носити срібний пояс, що укупі з срібним амулетом на шиї складав більшу частину його убрання, Тота зробив ще непевними кроками небезпечну подорож через садок до Пір Хана й давав йому всі свої дорожочинності у обмін за маленьку прогулку на коні Голдена. Він бачив, що мати його матери занята з рознощиками на веранді. Пір Хан заплакав; обережно поставив маленьку ніжку дитини на свою сиву голову на знак вірності Йй й відніс відважного мандрівника до його матери, присягаючись, що Тота буде поводитим людей ранійше, ніж в нього виросте борода.

Одного гарячого вечера сидючи на даху між батьком та матірю хлопчик побачив низку змій, що пускали хлопчики в місті і забажав й собі мати власного змія... Але пускати його він одначе дав Пір Ханови, бо бояв ся всього, що було більше його самого; і коли Голден назвав його „живчиком“, він скочив і повагом відповів, боронячи свою нову індивідуальність: „я не живчик, а мущина“.

Сей протест дуже вразив Голдена й примусив його дуже серйозно замислити ся над будучністю Тоті.

Та ледви чи й треба було клопотати ся про се. Щасте його життя було надто велике, щоб тревати ще. І тому воно було відібрано йому, як багато відбираєть ся в Індії — раптом і без попередження. Маленький господар дому, як Пір Хан називав його, зробив ся сумний й почав жалувати ся на біль — хоч досі не знав, що таке біль. Аміра, божевільна від жаху, не заплющувала очей біля нього всю ніч, а на зорі нового дня жите дитини було взято пропасницею — сезонною осінньою пропасницею. Здавало ся непомисльним, що він може вмерти, і ні Аміра, ні Голден зпочатку не вірили смерті, хоч про неї виразно свідчило непорушне тільце, що лежало на ліжку. Потім Аміра вдарила ся головою об стінку й побігла до садової криниці, щоб кинути ся в неї, та Голден вдержав її силою.

Одна тільки потіха була послана Голденови. Коли він приїхав у день до своєї контори, то знайшов там надзвичайно велику почту, що

чекала його й вимагала від цього уваги й довгої праці. Він одначе не був вдячний за сю милість богів.

III.

Вдар кулі в першу хвилину не сильніше як укол шпилькою. Поранене тіло не доносить своєї жалоби до душі раніше як за десять або п'ятнадцять ментів. Потім людина почуває спрагу, починають ся корчі й настає агонія, часто до смішного з великим числом стогнів. Голден повільно почуває своє горе, так само повільно як приймав раніше своє щасте, і так само мусів ховати всі його сліди. Зпочатку він почував тільки, що втрачено щось дороге й що Аміру треба потішати, коли вона сиділа поклавши голову на його коліна й тремтіла кожного разу, як Міан Міту кричав з даху: „Тота! Тота! Тота!“ Потім все в його світі й щоденним житті почало завдавати йому муки. Йому здавалось жорстоко образливим, що всі діти, що з'являлися вечорами на прогульці, де грає оркестр музики, живуть та шумно веселі, а його дитина вмерла. Се було щось більше аніж тільки біль в серці, коли хто будь з них торкався його; а оповідання батьків, зачарованих своїми дітьми, про останні вчинки їх мов ножем різали його. В місті він не міг поділитися ні з ким своїми муками, а в загороднім домику, куди снішив кінчати кожний томливий день, Аміра мимо волі своєї мучила себе й примушувала його мучити ся докорами, що їх заслужили батько й мати, які не вміли зберегти своїх дітей.... „Напевно“, казала вона, „як би трошечки більше дбайливости з нашого боку, дитина була - б урятована“. Йому здавало ся, що нема пекла гіршого за се — доки він не зазнав другого — пекла сумнівів чоловіка, чи не винен він в смерті жінки своєї.

„Може“, казала Аміра, „я була не досить уважна. Так се, чи ні? Сонце так пекло того дня, коли він довго грав ся сам на даху, а я — ахі! я заплітала своє волосе — може саме тоді сонце й послало йому хоробу. Як би я взяла його звідти раніше, то може він був би тепер живий. Ну, скажи ж ти мені, що я невинна! Ти знаєш, що я любила його, як люблю тебе. Скажи, що ніякої вини нема за мною, инакше я помру, помру!“

„Тобі нема за що докоряти собі. Перед Богом, ти невинна. Було призначено, щоб він вмер і що ж ми могли зробити, щоб врятувати його? Що стало ся, то стало ся. Примирись з сим, моя кохана!“

„Він був самим серцем моїм. Як можу не думати за нього, коли рука моя говорить мені що ночі, що його нема тут? Ахі! ахі! О, Тота, верни ся до мене — верни ся! Нехай ми всі укупі будемо, як було раніше“.

„Заспокій ся, заспокій ся. Для себе самої й для мене тепер, як любиш мене, заспокій ся“.

„Про се, я знаю, ти не турбуєш ся; й як може бути инакше? у білих людей серця з каменю а душі з заліза. О, як би я вийшла заміж за чоловіка з мого народу — хоч би він і бив мене — я ніколи не їла - б хліба чужої людини“!

„Невже я чужий тобі, мати мого сина“?

„А як же, не чужий, сагіб?.. О, вибач мені — вибач. Смерть хлопчика відібрала мені розум. Ти жите мого серця й світ очей моїх й дихання жита мого, а я — я відштовхнула тебе від себе! Та я ж не можу жити без тебе. Як ти підеш від мене, до кого звернусь я за помічю? Не сердь ся. Се ж говорило горе мое, а не раба твоя“.

„Я знаю — я знаю. Нас було троє, а тепер ми лишили ся в двох тільки. Й ще більше треба через се нам злити ся душа в душу“.

Ся бесіда провадила ся на даху, де звичайно сиділи вони вечерами. Ніч була тепла. Була рання весна й на обрії грала блискавка під переривистий гуркіт віддаленого грому. Амїра міцно притиснула ся до Голдена.

„Суха земля реве мов ненаповна корова, й мені лячно. Зовсім було инакше, коли ми рахували зірки. Але ти любиш мене так, як ранийше, хоч того, хто звязував нас, вже нема тепер? Відповідай“.

„Люблю тебе ще більше, бо нові звязки вирости з горя, що переживаємо укупі; і ти се знаєш“.

„Так, я знаю“, сказала Амїра тихим шепотом... Але проте гарно чути се від тебе, що завжди вміє потішити. Я не буду більше дитиною й помогатиму тобі як сильна жінка. Слухай. Дай мені *сітару* я за співаю тобі щось гарне“.

Вона взяла оздоблену сріблом *сітару* і почала пісню великого героя Раджа-Разалу. Але швидко пальці її застигли на струнах, голос на мент увірвав ся; потім замість низьких нот войовничої мелодії полились згук коліскової пісенки про злого ворона:

„І дикі пера ростуть у джунглях,
Тільки по пенні за фунт.
Тільки по пенні за фунт, баба — тільки“ —

Потім послідував вибух сліз та гірке наріканне на долю, доки вона не заснула, хлипаючи навіть і у вісні й відкинувши праву руку, немов би оберігаючи щось, чого одначе не було коло неї.

По сій ночі Голденови стало трошки легше. Біль утрати, що він вічно його відчував, примусив його, вглубити ся в роботу, і робота платила йому за сю увагу до неї, наповнюючи собою його думки протягом восьми чи девяти годин що дня. Амїра сей час перебувала сама дома і хоч не переставала думати про своє нещасте, але ставала з кожним днем спокійнішою бачучи, що Голденови знов гарно біля неї... Щасте

наче б то почало повертати ся до них, — та на сей раз вони були обережнійше.

„Тота вмер, бо ми надто любили його; заздрість Бога відвідала нас“, сказала Аміра. „Я повісила великий черний жбанок перед вікном, щоб відвернути від нас лихе око; й крім того ми не повинні говорити у голос про те, що так любимо один одного; краще сидітимем тихо під зірками, щоб Бог не звернув на нас уваги. Чи не маю я рації, мій *безцінний*.“

Вона замінила сим словом свій звичайний вираз „коханий“, на доказ щирости свого наміру. Але поцілунок, що послідував по сім новим хрещенні, був такий, що кожне божество могло йому позавидувати. З сього часу вони часто у-голос повторяли: „Ну що ж робити? що ж робити!“ сподіваючись, що всі сили небесні почують їх покірливість долі.

Сї сили одначе були заняті иньшими справами. Вони дали тридцятиміліонному населенню чотири врожайних роки, на протязі яких воно годувало ся добре і що року множило ся. В справозданнях значило ся, що в сих виключно хліборобських провінціях на квадратovu милю перегруженої землі припадало від девятисот до двух тисяч людей. Настав час розчистити місце. Саме в сей час подорожував по Індії член нижньої палати, в ціліндрі та фракці; він виголошував промови про добротинність британського уряду, для завершення якої потрібна ще тільки одна річ — встановленне відповідної виборчої системи й дарованне загальних прав. Його великотерпці-господарі всміхали ся й витали його; і коли він зупиняв ся в захопленні перед даковими деревами, — невчасний та кривавий квіт яких сього року був, як вони знали, певним знаком будучої епідемії, — вони всміхали ся ще більше, аніж коли будь.

Депутат комісар з Кот Кумхарсена, що зупинив ся на один день в клубі, весело оповідав новини, від яких у Голдена застигла кров, коли до уха його долетів кінець розмови.

„Він нікому й нічим не буде хвалити ся більше. Ніколи в житї я не бачив людини більш здивованої. Присягаюсь Юпітером, я думаю, що він внесе запитання в палату з приводу сеї події. Пасажир на пароплаві, що обідав разом з ним, занедужав на холеру і вмер в вісімнадцять годин. Не треба сміяти ся з сього, приятелі мої. Член нижньої палати дуже розсержений був сим; але ще більше злякав ся. Я думаю, що після сього освічена особа поспішить забрати ся з Індії.“

„Я багато дав би, щоб він скрутив собі тут шию. Се мало б вдержати де яких прихильників виборчої системи біля своєї парафії. Але що ви говорите про холеру? Тепер надто рано“, сказав смотритель соляних складів.

„Не кажіть сього“, замислено відказав депутат комісар. „У нас зявила ся сарана, а на півночі спорадична холера; принаймні ми називаєм її спорадичною для самообману. Весняний врожай дуже лихий, — недорід в пяти округах; ніхто здаєть ся не знає, куди дівали ся зимові дощі. Тепер вже март на носі. Я не хочу лякати нікого, але мені здаєть ся, що природа збираєть ся звести свої рахунки грубим червоним олівцем сим літом“.

„Як раз тоді, коли мені треба взяти відпуск“, сказав голос з кутка кімнати.

„Не можна сподівати ся на щедрі відпустки сього року; але за те повинний бути великий рух на службі. Я приїхав сюди умовити правительство не забути про мій канал при організованю публичних работ для помочи голодним. Дує лихий вітер. Але я сподіваюсь, що за те мій канал буде скінчений нарешті“.

„Значить се стара програма“, сказав Голден, „голод, пропасниця й холера?“

„О ні! Всього тільки місцевий недорід та надзвичайний розвиток місцевих хороб, — так прочитаєте ви в офіціальних справозданнях, як що доживете до будучого року. Щасливий ви хлопчина! Ви не маєте жінки й не треба вам клопотати ся забрати її далі від небезпеки. Гірні станції певно переповнені будуть жінками сього року“.

„Я думаю, ви прибільшуєте базарні чутки“, сказав молодий урядник секретаріату. „Я завжди спостерігав“.

„Вірю, що ви багато спостерігали“, перервав його депутат комісар; „але вам доведеть ся спостерегати ще більше, сине мій. Між тим я хотів би звернути вашу увагу на“ — і він відвів його на бік, щоб побесідувати з ним про будуванне каналу, так дорогого його серцю.

Голден пішов до свого бунгальноу й почав розуміти, що він не самотний на сім світі і що ним опановує страх за другого, страх, що більше аніж який будь иньший, знайомий людині, здатен наповнити його душу.

Два місяці згодом, як і предрік депутат, природа почала зводити рахунки червоним олівцем. На прикінці весни підняв ся крик про хліб, й правительство, яке оголосило, що ні одна людина не повинна вмерти з голоду, послало пшеницю. Потім почала ґрасувати холера, налетівши зо всіх чотирьох четвертей компасу. Вона зрушувала ряди прочан, що їх півмільона збирало ся біля святого віктарю. Багато вмерало у ніг свого Бога; иньші ж тікали в страху й розносили пошесть по лицу землі. Вона добрала ся і до обнесеного стіною міста й зідала до двухсот людей в день. Люди товпили ся біля потягів чепляючись за підніжки й тулячись на дахах вагонів; а холера слідувала за ними, бо

на кожній станції вони викидали мертвих й тих, що вмерали, на платформи, що димили ся від вапняної води й карболового квасу. Люди вмирили на шляхах, і коні Англіїців лякались натикаючись на трупи в траві. Дощі не наступали й земля стала як залізо немов би для того, щоб людина не могла сховати ся в ній від пошести й голоду. Англіїці послали своїх жінок в гірні санаторії й завалені роботою завжди готові були прийти туди, де смерть зробить прогалину в рядах бойової лінії. Голден страшенно боячись втратити найбільший свій скарб на землі, робив все, що міг, щоб вмовити Аміру поїхати з матерю в яке небудь селище на найближчій схилку Гімалаїв.

„Чому повинна я відійти від тебе?“ сказала вона якось вечером, пригортаючи ся до нього на даху.

„Пощесь грасує; нарід вмирає, і всі білі *мем-льог* пішли в гори“.

„Всі?“

„Всі крім може божевільних голов, що огорчають своїх чоловіків наражаючись на смерть“.

„Ні; та, що лишаєть ся з чоловіком—моя сестра; і ти не повинен ганьбити її, бо я теж хочу бути божевільною головою. Я рада, що всі нахабні білі *мем-льог* пішли“.

„Та жінці я кажу чи дитині? Їдь в гори; я подбаю про те, щоб ти подорожувала як дочка королеви. Подумай, дитино моя, ти сидітимеш в червоній полякованій колясі з мідними павичами на тичці, запряженій биками, завішаній червоними шовковими занавісками. Я пошлю з тобою двох вартових і...“

„Годі! Се ти дитина, що говориш се, а не я, що не хочу слухати тебе. До чого мені всі сі забавки? Він радів би з бичків й тішив ся б цяцьками. Для його може, бо ти ж зробив з мене зовсім Англіїку, я й покинула б чоловіка, — тепер же я не можу; нехай *мем-льог* втікають від своїх чоловіків!“

„Та чоловіки самі відсилають їх, кохана ти моя!“

„Чудово сказано! З якого часу тобі доводить ся вчити мене тому, що повинна робити жінка для чоловіка. Я уродила тобі сина. Ти єдине бажання душі моєї. Як піду я від тебе, як я знаю, що коли якась біда присунеть ся до тебе з свого місця хоч на відстань норотка мого малюха, дивись,—хиба він не маленький?—я відчую се де б не була, хоч би й в раю? А тепер, такого літа ти можеш вмерти—ах Боже мій вмерти,—вмираючи ти можеш покликати для догляду за собою білу жінку й вона вкраде мені і рештку любови твоєї“.

„Але любов не зявляєть ся в один мент та ще на смертнім ложі“.

„Що ти знаєш про любов, кам'яне серце? Ну, в кожному разі *мем-льог*“.

ЛНВістник кн. IV.

10

льог візьме твою подяку, і присягаю ся Богом і Пророком і Бібі Маріам, матірю Пророка, що я ніколи не перенесла б сього. Пане мій і любов моя, не будем говорити марно про мій відїзд звідси, де ти там і я. Годі тепер“. Вона обняла одною рукою його ший, а другою закрила йому рота.

Нема щастя повнїйшого за те, що вирвано з-під вістря меча. Вони сидїли укупі й сміяли ся, голосно називаючи один одного ріжними нїжними йменнями й зовсім забули, що се може накликати на них гнів богів. Місто, що розстелювало ся внизу, все поринуло в своїй гажких турботах. Сірні багата палали на улицах; мушлі в індуських храмах верещали й завивали, бо боги були немилостиві в ті дні. В великім магометанськїм храмі йшла відправа, і з мінаретів майже безпереривно розлягав ся заклик правовірних до молитви. Голден і Амїра чули вите плачок в домах смерти; одного разу донїс ся крик матери, що втратила дитину й вимагала, щоб боги повернули їй її. У досвіта було видно як проносили покійників через міську браму на ношах, оточених плачучими. Вони здрігнули ся і поцїлували один одного.

Справді рахунки зводились самим рішучим червоним олівцем, бо країна була дуже „безсила“ і треба було розчистити засмічене місце, щоб потток дешевого житя заповнив його знов. Дїти неповнолітніх батьків та молодесеньких матерів не змагали ся з смертю. Вони в страху, покїрно чекали, коли доля вкладе в піхви меча свого в листопадї, як так буде звелено їй. Виривали ся люди і з рядів Англіїців та порожні місця швидко заповнювали ся. Публичні роботи для заробітка голодним, догляд за слабими в холерних бараках, роздача запобігаючих лїків і ріжні санїтарні міри—вся ся складна справа йшла безпереривно, бо так було звелено.

Голден одержав наказ бути готовим заступити першого з урядників на публичних роботах, що вмере. На протязї кожної доби було дванадцять годин таких, в які він не міг бачити Амїру,—а холері ж досить трьох годин, щоб унести свою жертву. Він обдумував плян вчинків на випадок, коли йому не можна буде бачити Амїри на протязї трьох місяців, або як вона вмере без нього. Він був безумовно певен, що доля вимагатиме її смерти, так певний, що коли відірвавшись від телеграми побачив заспаного Пір Хана біля дверей, то засміяв ся у-голос і спитав: „Уже?“

„Коли слабий кричить в ночі і дух спирає йому в глотці, то хто має такі чари, що можуть спасти його? Поспіши рождений небом. Се—чорна холера“.

Голден поскакав до дому. Небо було обладено хмарами, бо дощі, що їх довго чекали, були близько, і душно було в повітрі. На подвірю

зустріла його мати Амїри пхикаючи: „Вона вмирає. Вона вже сама—як смерть! Що робитиму я, сагіб?“.

Амїра лежала в тій самій кімнатї, де народив ся Тота. Вона не виявляла ніяких ознаків життя, коли Голден увійшов, бо людська душа дуже саїтна; і коли вона готуєть ся покинути тіло, то ховаєть ся на межі того світу, в який ні один з тих, що лишають ся жити, не може послїдувати за нею. Чорна холера робить своє діло спокійно і не дає ніяких пояснень. Амїра покидала сей світ так, немов сам янгол смерти поклав на неї свою руку; часте диханне говорило про те, що вона чи налякана чимсь чи страждає; але ні очи, ні уста не відповідали на поцілунки Голдена. Марно було б щось робити або говорити їй що-небудь. Він міг тільки чекати й мучити ся. Перші краплі дощу почали падати на дах, і до нього донесли ся радісні крики міста, змученого спекою.

Душа вмираючої вернулась до неї ненадовго, і губи її заворушили ся. Голден схилив ся над нею жадїбно прислухаючись. „Не зберігай нічого мого“, сказала Амїра. „Не бери ні одной волосинки з голови моєї. Вона візьме і спалить її потім; сей вогонь я почуватиму. Схили ся до мене, ще низче схились. Памятай тільки, що я була твоєю й уродила тобі сина. Хоч ти ожениш ся з білою жінкою завтра, але радість взяти в свої руки свого першого сина відібрана тобі назавжди. Згадай мене, коли народить ся твій новий син, той, який носитиме твоє імя перед усіма людьми. Я візьму його нещастя на свою голову. Кажу тобі—кажу тобі—договорювали її губи йому на вухо, що немає иньшого Бога опріч тебе, коханий мій!“

Вона вмерла. Голден сидїв тихо та непорушно, нездатний думати ні про що, доки не почув, як мати Амїри підняла занавіску.

„Вона вмерла, сагіб“?

„Вмерла“.

„Ну то я зачну її оплакувати, а потім візьму всі меблі й начиння з сього дому, бо тепер се все мое. Сагіб не захоче ж відібрати в мене? Се так не багато сагіб; так не багато, — і я така стара; я хотїла б дожити віку спокійно.“

„На милість Бога мовчи тепер. Іди звідси і виї тодї, коли я не чутиму тебе.“

„Сагіб, її зарикють за чотири години“.

„Я знаю звичай. Я піду ранїше, ніж її винесуть. Дивись, щоб ліжко, на яким — на яким вона лежить“.

„Ага! Се гарне червоне поляковане ліжко. Я вже давно бажала“...

„Дивись, щоб ліжко лишилось тут, поки я не візьму його. Решта в домі — твоя. Найми візок, забори все, і ранїше, ніж зійде сонце,

в домі вже не повинно бути нічого крім того, що я щойно сказав тобі.

„Я стара жінка. Хотіла б лишити ся, принаймні чотири дні, щоб оплакувати її смерть: та й дощі щойно полили. Куди ж поїду я?“

„Що мені до того? Я звелів тобі піти. Хатнє майно коштує тисячу рупій і мій артельщик принесе тобі ще сто рупій сього вечеру.

„Се дуже мало; подумай, треба ж наняти візка“.

„Нічого не буде тобі, як що ти не підеш зараз же геть. О старухо, йди звідси і лиши мене з моєю покійницею“.

Мати бормочучи зійшла східцями і в клопотах про впакування хатнього майна забула, що повинна плакати. Голден стояв біля тіла Аміри, а дощ тарабанив по даху. Шум сей не дозволяв йому думати про що-будь, хоч він багато разів пробував зосереджувати свої думки... Чотири привиди в білих саванах увійшли до кімнати й витріщились на нього крізь свої покривала. Се були обмивальщиці мертвого тіла. Голден вийшов з дому й попрямував до свого коня. З якимсь льодовим спокоєм йшов він по болоті подвір'єм, що вже обернуло ся в калюжу, повну жаб: потік жовтої води біг під ворітьми; ревучий вітер гнав важкі мов кулі краплі дощу в стіни огорожі. Пір Хан тремтів в своїй маленькій сторожці біля брами і кінь неспокійно переступав ногами в воді.

„Мені передано наказ сагіба“, сказав він. „Буде сповнено. Дім сей опустів тепер. Я теж відхожу, бо инакше моє малпяче обличчя буде нагадувати тобі про те, що було. А що до ліжка будь спокійний, я принесу тобі його туди, до твого міського будинку, завтра рано. Але пам'ятай, сагіб, що воно буде для тебе як ніж, що повертаєть ся в свіжій рані. Я йду на богоміле й не візьму з собою грошей. Розтовстішав я під твоїм покровительством, і тепер твоє нещастє теж і моє нещастє. У останнє держу я стремено твоє“.

Він торкнув ся ноги Голдена обома руками і кінь вискочив на шлях, де ріпучі бамбуки хлескали повітре під крехтаннє жаб. Дощ сліпив очі Голденови. Він впустив голову на руки й пробурмотів: „О як жорстоко, як жорстоко“!

Чутка про його горе вже дійшла до його бунгальноу. Він прочитав се в очах свого прислужника Ахмед Хана, коли той приніс йому страву і в уперше і в останнє за жите поклав свою руку на плече пана і сказав: Їж, їж, сагіб. М'ясо добре проти нещастя, я теж його знаю. Крім того тіни приходять і відходять, сагіб. Тіни приходять та відходять. Ось тут варені яйця“.

Голден не міг ні їсти, ні спати. Небо післало вісім дюймів дощу сеї ночі й напоїло влагою землю, що так довго томила ся спрагою. Потіки води проривали стіни, руйнували шляхи й розмивали невеликі мо-

тили на магометанським цвинтарі. Весь слідуєчий день лив дощ, і Голден сидів майже непорушно в своїм бунгальноу, сам зо своїм нещастем. Ранком третього дня він одержав телеґраму, в якій було тільки: „Рікетс, Міндоні. Умирає. Голден заступає. Негайно“. Тоді він рішив до свого відіздугу поглянути на дім, де був господарем і паном. Дощ на час перестав. Напоена земля дихала паром, і Голден немов пірнув з головою в гарячу вохквість.

Він побачив, що дощ змив глиняні стовпи й ворітя, що ще так недавно охороняли його жите, безпомічно висіли тепер на петлях. Подвіре поросло травою, що вигомила ся вже на три дюйми і оселя Піра Хана була порожня й її дашок з дернини провалив ся між балками. Сіра ящурка заволоділа верандою немов би будинок був порожній не три дні всього, а вже цілі тридцять літ. Мати Аміри забрала все крім деяких поношених настилок. Єдиним згуком в домі було *тик-тик* маленьких скорпіонів, що перебігали по підлозі. Кімната Аміри і та, де жив Тота, покрила ся цвіллю і вузькі сходи, які вели на дах були вкриті засохлими потоками болота, що стекало по них. Голден дивив ся на все і зажурений вийшов на шлях, де його зустрів Дурґа Дас — властитель арендованого ним будиночка — червоний, самовдоволеный і привітний. Він був одітий в біле муслинове убранне і приїхав в добірній колясі огледіти свої добра і подивити ся, як дах витримав натиск перших дощів.

„Я чув, сказав він, „що ви не візьмете більше сього місця, сагіб“ ?

„Що думаєте ви з ним робити“ ?

„Може знов винайму його“.

„Тоді я удержу його за собою, поки мене не буде тут“.

Дурґа Дас мовчав який час. „Не треба сього робити сагіб, сказав він. „Коли я був молодим чоловіком, я теж... — Але я тепер член муніципалітету. Хо! хо! Коли птахи відлітають, до чого ж зберігати гніздо їх? Я звелю знести будиночок; на дерево завжди знайдуть ся кушці. І коли будиночок буде знесений, то муніципалітет прокладе через се місце дорогу, якою він хоче зполучити індуське кладовище з міською стіною. Так що ні одна людина не знатиме, де стояв сей будинок“.

Серед одкинутих.

Нема ніякого обманства в тім, що я говорю, — як урочисто виголошують під присягою. Джюкс випадково трапив в селище, про існування якого добре відомо, хоч він єдиний Англієць, що побував там. Подібна до певного степеня інституція процвітає в околицях Калькути, і запевняють, що як ви проникнете в серце Біканіру, який в свою чергу

лежить в серці Великої Індійської Пустелі, то знайдете вже не селище, а ціле містечко, де покійники, що ще не вмерли, але не можуть жити, заснували свою головну квартиру. І як певно відомо, що в тій же самій пустині є дивне місто, куди віддаляли ся всі багаті лихварі, коли зібють собі маєтки (маєтки настільки великі, що властителі їх не можуть покласти ся навіть на захіст дужої руки правительства, та шукають схованки в безводних пісках) і їздять там в розкішних подібних до С колясах, купують вродливих дівчат, оздоблюють палати свої золотом, слонячою кістю, мінтонською черепицею та перлами, то я не бачу, чому б оповідання Джюкса і не заслуговувало на довіре. Він—цивільний інженір, з головою, наповненою плянами, дістанціями та иншими подібними річами, і він розумієть ся не став би працювати над вигадкою пасток. Він міг би заробити далеко більше займаючи ся своєю прямою роботою.

Повісткуючи своє оповідання, він ніколи не допускає варіантів і надзвичайно запалюєть ся й обурюєть ся, коли згадує про те, як зневажливо поводити ся з ним. Зпочатку він написав оповідання зовсім прямо-лінійно, але потім в деяких місцях він змінив його і ввів в нього моральні міркування. Остаточно він переказує ось що :

Усе почало ся з легкого пароксизму пропасниці. Моя справа вимагала, щоб я прожив протягом кількох місяців в таборі між Пекнатаном та Мубаракпуром — в невеселій піскуватій місцевості — се може сказати кожний, хто мав нещасте трапити туди. Мої кулі були ні більше ні менше запеклі, як кожна иньша спілка сих добродіїв. А моя праця забирала досить багато уваги і не давала мені у тугу впасти, як би я навіть і мав нахил да сеї легкодушної хиби.

23 грудня 1884 року я почуваю себе наче трохи в пропасниці. Місяць був на пєбі у повні і тому кожний з собак, що швендяли масами коло мого шатра, завивав на неї. Тварюки збирались по двоє та по троє й доводили мене до несамовитости. Перед бількома днями я застрелив одного голосного співака і повісив його падло in terrorem на віддали п'ятидесяти ярдів від дверей свого шатра. Але приятелі його напали на нього і нарешті пожерли його; а потім, як мені здало ся, заспівали свої вдячні гимни з поновленою енергією.

Нерозважність, яка супроводить пропасницю, впливає різно на різних людей. Мій запал призвів мене протягом короткого часу до впертої рішучости забити одного величезного чорного з білим пса, що і завивав перший і перший давав стрелача від мене того вечора. В мене руки тремтіли й крутила ся голова, і я вже дав двічі маху з обох цівок своєї охотницької рушниці, і після того спало мені на думку, що найкраще було б загнати його на коні та й покінчити з ним рогатиною. Се ро-

зумієть ся була лише напівгорячкова думка хорого на пропасницю; але я тямлю, що вона видала ся мені надзвичайно практичною та легкою до виконання.

Тому звелів я своєму грумови осідлати Порніка та тихенько провести його поза моїм шатром. Коли кінь був готовий, я став коло нього та приготував ся скокнути на сідло й погнати ся за псом, як тільки він знов подасть свій голос. Треба сказати, що Порніка не виводили з стайні цілі два дні перед тим; нічне повітря було свіже та прохладне а я був узброєний парюю надто довгих та гострих осторог, якими підганяв обізжаючи роботи того дня свою ліниву кобилу. Отже ви легко можете повірити, що коли я пустив поні, то він полетів просто вперед як смерть, шатро лишило ся далеко позаду, і ми понесли ся піскуватою рівниною так швидко, немов би се було скаканне наввипередки. За хвилю ми вже обігнали нещасного пса, і я майже забув, по що вскокнув з рогатиною на коня.

Пал від пропасниці й збудженне від швидкого руху повинні були позбавити мене решти притомности. Я неясно пам'ятаю, що стояв впроставшись на стременах, потрясав рогатиною, погрожуючи місяцю, що дивив ся з неба так спокійно на мій скажений гальоп, та викликав до бою кущі кактусу, що шмигали повз мене. Раз чи два, здаєть ся мені, я падав уперед на шию Порніка і просто таки висів на острогах, як про се свідчили сліди на його боках слідуемого ранку.

Бідолашна тварюка летіла вперед як скажена по залитій місячним світлом рівнині, що здавала ся мені безмежною. Потім, я тямлю, що ґрунт раптом підняв ся перед нами, і коли ми опинили ся на підйомі, я побачив води Сетледжа, що блиснули вниз срібним пасмом. Порнік важко подав ся мордою уперед, і ми обидва покатили ся вниз по невидимому схилку.

Мабуть я втратив притомність, бо коли я отямив ся, то лежав на животі в купі м'якого білого піску. Проміні ранішньої зорі почали з'являти ся над хрестом схилка, по якому я зкотив ся. Коли стало виднійше, я побачив, що знахожу ся на дні подібного до підкови піскуватого кратеру, що відкриваєть ся з одного боку просто на обміль Сетледжа. Пропасниця зовсім покинула мене, тільки трохи крутила ся голова; і крім сього я не почував ніяких хоробливих наслідків свого падання вночі.

Порнік, що стояв в кількох ярдах від мене, натурально був доволі зморений, але, очевидно, зовсім не вдарив ся. Сідло на ній в безладі теліпало ся під животом, і минуло кілька часу, поки мені вдало ся направити його; потім я уважно оглянув місце, куди ми так по дурному втрапили.

Рискуючи бути нудним, я все ж мушу описати його досить докладно, бо точне знання його прикмет в значній мірі допоможе читачеві зрозуміти те, що він прочитає нижче.

Отже уявіть собі, як я вже згадував раніше, подібний до підкови піскуватий кратер з стінками, що круто піднімають ся на 35 футів висоти (уклін я думаю, досягав коло 65°). Сей кратер замикав рівну площадку коло п'ятидесяти ярдів завдовжки при тридцяти ярдах найбільшої ширини, з примітивною криницею по середині. Властиво дно кратеру було облямовано рядом півкруглих, овальних, четверокутних та багатокутних нір в числі восьмидесяти трьох, кожна коло трьох футів у отворі. Роздивляючись далі побачив, що кожнанора була в середині старанно викладена деревом, бамбуковим очеретом, а над отвором її підіймали ся на два фута дошки, які сходили ся так, що утворювали дах в формі жокейської шапочки. Ніякої ознаки життя не видно було в сих норах, але над усім амфітеатром стояв гнітучий сморід, більш гнітучий, аніж той, який я коли будь раніше зустрічав в моїх мандрівках по численних індуських селах.

Сівши на Порніка, який розуміється так само як і я нетерпляче поривав ся вернути ся в табор, я почав обіздити кратер, шукаючи виходу з нього. Мешканці сього місця, які б вони не були, очевидно і не думали з'являти ся, і я був полишений своїй власній спритности. Перша моя проба вилізти по крутому піскуватому схилку показала мені, що я попав у лапку, таку самісіньку, яку приладжує мурашиний лев для своєї здобичи. При кожному кроці пухкий пісок сипав ся зверху цілими тоннами і дробю стукотів в дошки нір. Енергічніші з безкутечних спроб мали наслідком те, що ми скочувались на дно кратеру напівзасипані потоками піску; і се змусило мене перенести свою увагу до виходу у бік річного берегу.

Тут очевидно затруднень зустріти ся не могло. Правда, піскуваті схилки спускались просто в річку, але на ній було багато обнажених обмілей, що сполучали ся очевидно плиткими місцями, через які я міг перейти з певною обережністю на своїм Порніку та знайти шлях знов до terra firma. Коли я направив Порніка через піски, то мене зунинив короткий згук вистрілу рушниці з річки, і тої ж самої хвилі близько над самою головою Порніка пролетіла куля з різким *хвіть*.

Не помиляючись можна було сказати, що се вистріл з рушниці Мартіні Анрі. В п'ятистах ярдах від кратеру стояв на якорі серед річки місцевий байдак; стовп диму, що поволі розходив ся над його носовою частиною в непорушнім ранішнім повітрі, показав мені, звідки мене пошанували такою делікатною увагою. Чи був коли-небудь шановний джентльмен в таким безвихіднім становищу? Зрадливий піскуватий схи-

лок не дозволяв мені вибрати ся тим входом, яким я так невільно увійшов до сього місця, а прохідка моя в напрямі до річки була гаслом для бомбардування якомусь божевільному тубольцеві з байдаку. Я справді дуже бояв ся, що зовсім втрачу самовладання.

Друга куля нагадала мені, що в сїм місці було небезпечно, і я швиденько відійшов в глиб підкови; там побачив я, що шум вистрілів витягнув шістьдесять п'ять людських істот з харсунових нір, які я до тої хвилі вважав безлюдними. Я побачив себе серед юрби глядачів — з сорок чоловіків, двадцять жінок і одна дитина, якій не можна було дати більше пяти років. Всі вони було убого накриті клом тої жовтої матерії, яка обовязково буває на жebraках Індусах, і з першого погляду було таке вражінне, немов передо мною стоїть юрба брудних *факирів*. Гидкий, мерзенний вигляд сеї юрби не можна й списати, і я тремтючи подумав, яке страшне мусіло бути жите сих нещасних в харсунових ворах.

Навіть в нинішні дні, коли місцеве самоурядованне винищило в значній мірі почуте поваги тубольців до сагіба, я звик до певної долі чемности з боку низчих до мене; наближуючись до юрби я натурально сподівав ся, що мое появленне серед неї справить вражінне. Воно й справило, — та зовсім не те, якого я сподівав ся.

Юрба голодранців реготала ся з мене — і я надію ся, що доля дозволить мені ніколи більше не чути такого реготу. Вона гелготала, скавучала, свистіла та завивала, коли я посував ся поміж неї. Де хто аж на землю кидав ся в корчах огидливого реготу. Я не витримав, погнав наперед Порніка і надзвичайно роздратований всіми подіями сього ранку, почав душити тих, що реготали ся, й бити п'ястками ближчих до мене з усієї сили. Нещасні падали під моїми ударами, мов краглі, і регіт змінив ся благаннем милости! — ті, яких я не встиг ще вдарити, обнімали мої коліна, благаючи на всіх невідомих мені мовах, помилувати їх.

Серед сього гвалту, саме тоді, коли мені соромно стало, що так легко вихожу з себе, тонкий високий голос пробурмотів ззаду мене по англійські: — „Сагіб! Сагіб! Не пізнаєте мене! Сагіб, се Гунґа Дас, телеграфний старшина!“ Я хутко озирнув ся й глянув на того, хто говорив.

Гунґу Даса (розумієть ся, я не вагаю ся назвати дійсне імя сеї людини) я знав чотири роки тому, яко деканського браміна, якого послало пенджабське правительство служити в одній з Кхальзійських провінцій. Він управляв тоді філією телеграфної контори; коли я його бачив в останне до сеї зустрічі, се був повний жита, огрядний та показний правительственный урядник з дивною умілістю говорити двозначні

вигадки на англійській мові — здібність, яка примушувала мене згадувати про нього довго після того, як я забув його заслуги мені як урядника. Рідко трапляється, що Індус вміє говорити англійські вигадки.

Тепер ся людина змінила ся — і не пізнати. Гордий вигляд, властивий людям його касті, огрядне черево, самодовольність та сочистий голос зникли. Я дивив ся тепер на поношений кістяк, майже голий, без тюрбану, з довгим сплутаним волосем та глибоко запалими тусклыми очима. Як би не шрам на його лівій щоці, як півмісяць, — наслідок випадку, за який я відповідав — то я ніколи не пізнав би його. Але се був без сумніву Гунга Дас і — за се я дякував долі — туболець, що вмів по англійськи; він міг принаймні пояснити мені, що значить все, через що я пройшов сього дня.

Юрба відступила трохи, коли я повернув ся до сеї жалкої постати й звелів їй показати мені який-небудь спосіб виходу з сього кратеру. Він тримав в руці що-йно общипану ворону і у відповідь на моє питання помалу виліз на високу піскувату площадку, що тягнула ся перед норами, і почав мовчки розводити там огонь. Сухий послід, піскуватий мак та наносні суки загоріли ся хутко; і я дуже втішив ся з факта, що він запалив їх звичайним сірником; коли багате яскраво запалало й ворона була акуратно повішена перед ним на рожні, Гунга Дас почав, без всякої передмови: „Є, тільки два роди людей, сер. Живі та мертві. Коли ви вмерли, то вмерли; але коли ви живі, то живете“. Тут він мусів на хвилинку звернути свою увагу на ворону, бо огонь лизнув її грозячи спалити на вугіль. „Як що ви вмераете дома, але не буваєте мертві, коли вас приносять на цвинтарь, щоб спалити, то ви трапляете сюди“.

Природа вонючого селища була для мене зрозуміла тепер, і все, що я знав, або про що читав з обшару фантастичного й страшного, блідло перед фактом, що мені що-йно переказав екс-брамін. Шіснадцять років тому, коли я уперше ступив на берег Індії в Бомбеї, один мандрівник-Вірмен казав мені, що десь в Індії є місце, куди увязнюють силою Індусів, які мали нещасте отямитись від летаргійного сну або каталепсії; і я згадав, як щиро сміяв ся я з того, що здавалось мені тоді плодом гулящої фантазії балакучого мандрівника. Тепер на дні піскуватої пастки отель Ватсона, з його, одітими в біле слугами та блідим Вірменом встав в моїй уяві так живо, немов передо мною була фотографія його; і я вибухнув голосним та нервовим сміхом. Контраст був надто недоладній!

Гунга Дас з цікавістю дивив ся на мене з-за своєї брудної бороди. Індус рідко сміється та й оточення було не таке, щоб викликати в Гунга Даса веселість. Він урочисто зняв ворону з деревляного рожня і так само урочисто зів її. Потім він вів далі своє оповідання, яке я передаю його власними словами:

„Підчас холерних пошестей вас приносять на кладовище, щоб спалити, майже ранійше, ніж ви вмерли. Може трапити ся, що на березі річки холодне повітре оживить вас; тоді як ви тільки трошечки живі, то вам затикають носа і рота болотом і ви вмираете зовсім; як ви трошки більше живі, то кладуть трошки більше болота; але як ви дуже живі, то вам дозволяють встати й уводять вас. Я був дуже живий й сердито боров ся, коли мене примушували їсти погань, якою запахали мене. Тоді я був брамін і горда людина. Тепер я мертвяк і їм“ — тут він вказав очима на обгризену кістку, в перший раз виявивши хвилювання за весь час сеї нашої зустрічі — „ворон і иньші подібні речі. Мене зняли з простирал, коли побачили, що я дуже живий, давали мені ліки протягом тижня, і я зовсім ожив. Потім мене повезли залізницею на станцію Окара з людиною, що повинна була піклувати ся мною. На станції Окара ми зустріли двох иньших людей, які посадили мене на верблюда, самі сіли на верблюдів, та вночі проводили мене з станції Окара до сього місця. Тут вони спустили мене з гори на се дно, а самі пішли; і ось я сижу тут з того часу півтретя року. Колись то я був браміном і гордою людиною, а тепер я їм ворон“.

„Хиба нема ніякого способу вийти звідсіля?“

„Ніякого; ніяк не можна сього зробити. Коли я що-їно трапив сюди, я часто пробував се зробити, як і всі иньші; та ми усе нарешті відступали перед піском, який валив ся на наші голови“.

„Але ж“, перервав я його, „прохід з боку річки відкритий, і щоб піти звідси варто навіть рискнути одержати кулю; коли наступить ніч“...

В голові моїй уже готовий був плян втечі, яким я, однак, з природного інстинкту самоохорони не хотів поділити ся з Гунгою Дасом. Та він вгадав невисловлену мною думку майже тої хвилі, як вона родила ся в мені; і на моє велике здивованне я почув щось в роді зневажливого реготу — такого реготу, завважте се, яким смієть ся над вами людина вищого або принаймні однакового з вами стану.

„Вам не пощастить“ — тепер він уже зовсім відкинув слово се р в розмові зо мною — „не пощастить вийти таким шляхом. Але ви можете спробувати. Я пробував. Раз тільки“.

Почуте надзвичайного жаху та низького страху, яке я марно силкував ся перемогти, зовсім опанувало мене. Моє довге постування — було коло десятої, а я не їв нічого від вечері минулого дня — укупі з надприродним збудженнем після шаленого скакання виснажили мої сили, і я вірю, що кілька хвиль я був мов божевільний. Я викрикував прокльони на адресу безжалісного піскуватого схилку. Я бігав навкруги основи кратеру то зневажаючи Бога то благаючи. Я визирав з-за осокуру, пробував спустити ся до річного берегу тільки для того, щоб кож-

ного разу бути відігнаним назад, в агонію нервового страху рушничними кулями, що вдарили ся навкруги мене об пісок — тому що мені бракувало відваги зустріти смерть скаженого пса серед сеї страшної юрби; нарешті я упав в лютім знесиленні біля кирниці. Ніхто не звертав ані крихти уваги на се моє представлення, і одна думка про нього тепер примушує мене палати з сорому.

Двоє чи троє людей стали на моє розпростерте тіло, коли діставали воду; та вони очевидно звикли до таких річей й не мали часу панькати ся зо мною. Становище було низьке. Тільки один Гунґа Дас засипавши піском вугіле свого багатя, що вже згасало, мав принаймні жаль бризнути жменею вонючої води на мою голову — увага, за яку я міг би клякнути перед ним та дякувати йому. Та він не переставав при сїм всміхати ся тим самим безрадїсним сміхом, яким витав мою першу спробу скористувати ся проходом до обмілів. Так, напівпритомний, пролежав я до полудня. Потім будучи в решті тільки людиною, я відчув, що голодний і зволив повідомити про се Гунґу Даса, на якого почав дивити ся як на свого природного покровителя. По звичаю людей внішнього світу, коли вони мають справу з тубольцями, я поклав руку в кешеню і витягнув чотирі анни. Та в ту саму мить я подумав про недоречність сеї подачки, і вже готовий був покласти монету назад.

Гунґа Дас одначе був иньшої гадки. „Віддайте мені гроші“, сказав він; „всі, що їх маєте, або я покличу до себе на поміч і ми забемо вас!“ І все се було сказано так, немов се була сама природна в світі річ!

Перша прикмета Британця, думаю, се охорона своїх кишень; але одна хвиля міркування переконала мене в марности незгоди з єдиною людиною, що може скільки небудь допомогти мені в такім становищі, й за помічу якої мені може й пощастить врешті вилізти з кратеру. Я дав йому всі гроші, що в мене були, девять рупій, вісім анн та п'ять пай — тому що я завжди маю дрібні для *бакшишу*, коли буваю в таборі. Гунґа Дас схопив монети та зараз же сховав їх в шматя свого пояса соромливости, при чім вираз його облича став до певного степеню сатанинським, коли він обдивившись навкруги упевнив ся, що ніхто не стежить за нами.

„Тепер я вам дам де чого зісти“, — сказав він.

Яку втіху могли йому справити мої гроші, не можу сказати. Але як він очевидно тішив ся одержавши їх, то я й не жалів, що так охотно розлучив ся з ними; тим більше, що без сумніву він би забив мене, як би я йому відмовив. Трапивши в барліг диких звірів не протестують проти їх примх; а мої товариші були низче від усяких звірів. Поки я жадібно нищив те, що дав мені Гунґа Дас, — черствий *чанамі* та

чашку попсованої криничної води, — населення кратеру не виявило ані найменшої цікавості, — тої цікавості, яка так страшенно надокучає у кожнім гіндуськім селі.

Я міг навіть подумати, що вони погороджують мною. У всякім разі вони відносили ся до мене з надзвичайно холодною байдужістю, і навіть тон Гунґа Даса зо мною був тільки трохи кращим. Я засипав його питаннями про страшне селище і одержав саму безутішну відповідь. Оскільки я міг вивести з неї він існував споконвічно — звідси я рішив, що він існує принаймні сто літ — і протягом сього часу, оскільки було відомо, ніхто з увязнених туди не вертав ся у світ свобідних людей. І я мусив взяти себе в руки, щоб сліпий жах, що схопив мене, не примусив у друге скажено бігати навкруги кратеру. Гунґа Дас очевидно зле втішав ся спостерегаючи моє схвильованне. Ніяк не міг я випитати в нього, хто були таємничі „вони“, що влаштували се селище, утримували та стерегли його.

„Так велено“, повторяв він, „і я ще не знаю ні одного, хто б не послухав ся їх наказів“.

„Зачекай лиш доки слуги мої не побачуть, що я довго не вертаю ся в табор“, сказав я, „і я обіцяю тобі, що се місце буде зтерте з лиця землі; тобі ж, голубе, я дам тоді добру лекцію ввічливості“.

„Слуги ваші будуть пошматовані ранійше, аніж підійдуть до сього місця, та і крім того, ви — покійник, любий мій друже. Се розумієть ся не ваша помилка, та проте ви вмерли й поховані“.

Потім він сказав мені, що від часу до часу сюди скидають з піскуватої стіни кратеру з боку пустинні запаси їжі, і мешканці селища бють ся за неї мов дикі звірі. Коли людина чує наближенне смерти, вона віддаляєть ся до свого барлогу та й вмирає там. Труп її иноді витягаєть ся з неї й викидаєть ся на пісок або його лишають гнити там, де він лежить.

Реченне, „викидаєть ся на пісок“ звернуло мою увагу, і я спитав Гунґу Даса, чи не сприяє такий стан річей появленню тут чуми.

„Се“, відповів він із своїм хахиканнем, „ви матимете нагоду побачити самі. У вас буде тут досить часу для спостережень“.

При сїм я знов на велику його втіху не міг заховати схвильовання і швиденько казав далі:

„Як ви тут гасте час? Що поробляете звичайно?“ Питанне се викликало теж саме хахиканне, як і попереднє, і ще реченне: „місце се подібно до ваших європейських небес: тут не женять ся й не виходять заміж“.

Гунґа Дас виховував ся в місіонерській школі і, як він сам зауважив, коли б був змінив свою віру „як иньші розумні люде“, то міг

би уникнути живої могили, яка випала тепер йому на долю. Але поки я лишався з ним, мені здається, він був щасливий.

Перед ним був сагіб, представник пануючої раси, безпорадний мов дитина і зовсім у власті його соплеменників. Він міг нічим не стісняючи себе залюбки мучити мене й тішити мене тим, як тішить школяр вільні часи своєї агонією посаженої на шпильку бджоли, або як тхір, що чудово відчуває себе на шиї крилика, якого затягнув в темну нору. Його розмова зо мною складалася головним чином із упевнень, що немає звідси збавлення ні в який спосіб, і що я повинен лишитися тут, доки не умру, та не буде мене „викинуто на пісок“. Як би можна було уявити собі, яку розмову провадить ірешник, що відбуває вічну кару в пеклі, з новопривушеною туди душею, то я сказав би, що вона подібна до тої, яку провадив зо мною Гунґа Дас цього довгого дня. Безсилий я був, щоб протестувати або відповідати. Вся моя енергія йшла на боротьбу з незрозумілим жахом, що грозив опанувати мене. Я можу порівняти це почуття хіба тільки з боротьбою людини проти нуду, що перемагає його на пароплаві в англійських каналах — тільки мука моя була душевна й тому ще більш страшна.

Над вечір мешканці селища повиповзали з нір всі, щоб піймати проміні заходячого сонця, що попадали в кратер з боку, відкритого до річки. Вони розбилися на маленькі групи й балакали поміж себе, не удостоюючи мене й поглядом. Біля четвертої години, оскільки можна було судити, Гунґа Дас встав, пірнув у свій барліг на хвилю і вийшов звідти з живою вороною в руках. Відолашний птах був в самому нещасливому становищі, але очевидно ані трохи не боявся свого хазяїна. Гунґа Дас підійшов до виходу на річку і обережно перестрибуючи з грудки на грудку дістався до рівної піскуватої площадки просто на лінії обстрілу з байдака. Але екіпаж останнього не звертав на нього ніякої уваги. Тут він став і двома зручними рухами кисти поклав птаха на спину і пригвоздив на піску деревляними шпильками її розпростерті крила. Ворона цілком природно почала кричати, корчитися та крутити лапами випустивши пазури; за кілька ментів крик її звернув увагу зграї диких ворон на обмілі, в кількох ярдах від нас, де вони возились з чимсь, подібним до мертвого тіла. Півдюжини ворон зараз же злетілось подивитися у чім річ, і як показалося напасти на безпомічного птаха. Гунґа Дас, що лежав за грудкою, зробив мені знак бути спокійним, хоч я думаю се була зайва опаска. В одну мить, раніше, ніж міг я помітити, як се сталося, дика ворона, що налетіла на птаха, який кричав, вже біла ся в його пазурах; потім вона була хутко схоплена Гунґою Дасом і припята на піску в такий спосіб як і її товаришка по нещастю і поруч з нею. Решта птахів з зграї очевидно зацікавились, і не встигли

ще Гунґа Дас та я сховати ся за грудку, як ще дві невільниці бились в пазурах двох живих пасток. Лови сі — як що я можу ужити тут слова, що має таке почесне значінне — тягнули ся доки Гунґа Дас не спіймав сім ворон. Пятеро з них він зараз же задушив, а дві помилував для таких же ловів другого дня. Я був чимало здивований сим новим для мене способом добути харчів і похвалив Гунґу Даса за його вмільсть.

„Се зовсім просто“, сказав він. „Завтра ви повинні робити те саме для мене. Ви дужчі за мене“.

Се спокійне признанне мого перевисшення роздратовало мене, і я різко відповів:

„Справді, — старий ти негіднику! За що ж, ти думаєш, я дав тобі гроші?“

„Чудово“, була спокійна відповідь. „Може не завтра, не позавтра, і не другого дня; але врешті, протягом багатьох років ви ловитимете ворон і їстимете ворон, й дякуватимете вашому європейському Богови, що ви можете ловити ворон та їх їсти“.

Я міг би з приємністю задавити його за сі слова, але розміркував, що при даних обставинах кориснійше стримати своє роздратованне. Годину згодом я вже їв одну з ворон і як напрозорочив Гунґа Дас, дякував свому Богови за те, що в мене є ворона для заспокоєння голоду. Ніколи, до кінця днів своїх, не забуду я сеї вечерньої трапези. Все населенне розташувалось на піскуватій площадці проти своїх нір, скупчившись біля мізерних багать з сухого чагарника. Смерть, що вже раз наклала свою руку на сих людей, але відклала свою боротьбу з ними, здавалось була тепер далека від них, бо більша частина моїх товаришів були люди старі, зігнуті й поношені роками, а старухи, яких тут було чимало, здавались такими ж давніми як сама доля. Вони сиділи купками й розмовляли між собою — Бог знає, що могли знайти вони для балачки — низьким рівним голосом, що так дивно непохожий був на рипуче белькотанне, яким туболец звичайно так страшенно втомлює Європейця за день, проведений з ним. Часами припадок наглої лютої, якого я зазнав ранком, опановував того або иньшого з мешканців кратери; і нещасний з плачем і наріканнями робив шалені спроби вилізти на крутий схилок стіни, поки розбитий та покрівавлений, не падав на площадку, не можучи більше рухати ся ні одним членом. Решта при сім навіть і не підводили очей на нещасних, як люди, що дуже добре знали марність спроб товаришів і втомлені їх безкৃতечними повтореннями. Я бачив чотири таких припадки протягом того вечера.

Під час обіду Гунґа Дас з надзвичайно діловим виглядом, — тепер я можу сміяти ся згадуючи про се, але тоді мені було досить боляче, —

диктував умови, на яких він згоджувався потурбовати мене. Мої дев'ять рупій, вісім анн, казав він, рахуючи по три анни в день, забезпечують мені харчі на п'ятьдесят один день, або більше, ніж на сім тижнів; т. е. він готовий був ловити птахів для мене протягом цього часу. Коли ж він мине, я муситиму сам піклуватися про себе. Далі, — коли я дам йому на додаток мої чоботи — він готовий дозволити мені взяти барліг поруч з тим, який займав сам, і дати мені сухої трави для постелі стільки, скільки найде можливим уділити з свого запасу.

„Дуже добре, Гунга Дас“, відповів я; „на перші умови я з охотою пристаю; але як ніщо на світі не перешкодить мені забити тебе і взяти й одібрати від тебе все, що ти маєш“ (я думав про двох безцінних ворон тої хвилі), „то я рішучо відмовляюся дати тобі свої чоботи і виберу такий барліг, який мені більше впадобаєть ся“.

Удар був доволі сміливий, і я радий був побачити, що він удався. Гунга Дас зараз же змінив тон й відмовився від усякого посягання на мої чоботи. В той час мені не здавалось дивним, що я, цивільний інженер, людина, що тринадцять років на державній службі і, я сподіваюсь, принаймні пересічний Англієць, міг так спокійно грозити насильством та смертю людині, яка, хоч правда й небезкорисливо узяла мене під свою опіку. Здавалось, що я лишив решту світу вже цілі віки. Я був певний тоді, як певен тепер свого власного існування, що в проклятім селищі не було иньшого права, як право сильного; що живі мерці лишили позаду себе всі приписи суспільного життя, прийняті в товаристві, що відкинуло їх; і що я мушу покладати ся тільки на свою силу та невсипучість. „Тепер“, міркував я сам з собою, „я дужий і варт шістьох з сих нещасних. Отже дуже потрібно, щоб я, для власного блага, зберіг здорове та сили до часу свободи — як що йому суджено коли небудь настати“.

Ся рішучість підтримала мене; я пив та їв, скільки тільки міг, і дав зрозуміти Гунзі Дасови, що хочу стати його паном та що найменший прояв неслухняності з його боку тягне за собою кару — єдину, яка була в моім розпорядженні — наглу та жорстоку смерть. Хутко по сім я пішов спати, т. е. Гунга Дас дав мені подвійний оберемок сухої трави, яку я сунув у барліг, що був поруч його, і вліз туди ногами вперед;нора углубляла ся в пісок на дев'ять футів з легким схилом, і була старанно викладена дошками. З цього барлогу, позаяк він був звернений до річки, я міг бачити води Сетледжа, що блищали при місячним світлі; я приготував ся заснути як зумію.

Страхить сеї ночі я ніколи не забуду. Мій барліг був узький, мов труна; стінки його були заялозені брудним салом від сили голих тіл, що перебували в ній; і до всього того в ній стояв несказано удушливий сморід. Про сон в тім збудженім настрою, в яким я був не було чого й дума-

ти. Коли ніч згустила ся, мені здавалось, що все навкруги мене наповнило ся легіонами нечистих діаволів, які зібрали ся сюди з річних обмілів і глузували з нещасних, що лежали в своїх барлогах.

Особисто я не маю нахилу до фантазій, — дуже мало інженерів мають нахил до них; — але тоді я зовсім піддав ся нервовому страху, як сама безсила жінка. Та проте за півгодини чи коло сього, я опанував себе настільки, що міг примусити себе ще раз спокійно обміркувати свої надії на увільнення. Про вихід через круті, піскуваті стіни не можна було розуміть ся й думати, як я вповні переконав ся в сім ранійше. Але можливо ж, можливо, що мені пощастить при непевнім місячним світлі уникнути куль з рушниці. Місце мого увязнення було таке страшне, що я готовий був ризикувати, щоб тільки втігти відсіля. Уявіть же мою радість, коли підкравшись тихенько до виходу на річку я побачив, що пекельного байдаку нема на своїм місці. Воля чекала мене усього в кількох кроках!

Вийшовши до першої неглибокої калюжі, що лежала край лівого рогу підкови, я міг перейти її вбхід, обійти кратер з окола і вийти на шлях, яким трапив до нього. Не вагаючись я хутко пройшов ті грудки, за якими Гунґа Дас ловив ворон, і попростував до рівної піскуватої площадки за ними. Та перший же крок за сі грудки показав мені, як даремна всяка надія на спасенне. Ледви я поставив ногу на пісок, як з неказаним жахом відчув, що ґрунт всасує її і за мент вона вже загрузла до колін. При місячним світлі мені здавалось, що вся піскувата поверхня затрусилася діявольські радіючі з моєї невдачі. Обливаючись холодним потом я з розпачливими зусиллями ледве вибрав ся назад, на внутрішній бік грудок і упав знесилений лицем до долу.

Єдиний вихід, що уявляв ся мені можливим, охороняв ся повзучими пісками!

Як довго лежав я, не можу собі уявити; але знаю, що отямив ся почувши злорадне хахиканне Гунґи Даса над моім ухом. „Я б вам радив, покровитель бідного“ (негідник говорив по анґлійські), „вернути ся до себе. Нездорово лежати тут. Опріч того, коли байдак вернеть ся, то напевне стрілятиме в вас“. Він стояв наді мною в сірім світлі ранку, що вже займав ся, всміхаючись в бороду. Задавивши в собі перше побудження ухопити сю людину за ковнір та шпурнути її на повзучий пісок я похмуро підвів ся й послідував за ним на п'ялatformу низче барлог.

Раптом і, як я подумав, поки говорив, зовсім даремно, я спитав:— „Гунґо Дас, для чого вартовий байдак, раз що звідси не можна вийти ні в який спосіб?“ Тямлю, що навіть в тім глибокім схвильованні, в яким я був, марнуванне зпярядь при забезпеченій самою природою перепоні виходу з кратеру неясно вразила мене.

ЛНВістник 1910 кн. IV.

11

Ґунґа Дас знов засміяв ся й відповів: — „Вони держать байдак тільки вдень. Се тому, що є вихід. Сподіваюсь одначе, що ми матимем втіху бачити вас в нашім товаристві ще довший час. Се місце стає приємним, коли поживеш тут кілька років та зїси доволі печених ворон“.

Я поплентав ся, пригнічений та безпомічний, до свого вонючого логовиська і несподівано для себе заснув. За годину чи коло того мене збудив пронизливий вереск — тонке тремтяче іржанне коняки, що мучить ся від болю. Ті, кому доводилось хоч раз чути його, ніколи не забудуть сих звуків! Коли я вийшов на повітре, я побачив Порніка, мого бідного старого Порніка, мертвим на піску. Як вони забили його, я не можу догадати ся. Ґунґа Дас пояснив мені, що коняка смачнійша за ворону, та що „можливе благо більшости, се — політичний прінцип“. — „Ми утворюем тепер республіку, містер Джюкс, і вам призначено найсмачнійший шматок тварюки. Як що вам угодно, ми будемо голосувати висловленне вам подяки. Можу я пропонувати се?“

Так, ми справді були республікою! Республікою диких звірів, осуджених на дні ями їсти, сварити ся один з другим і спати, поки не помремо. Я і не пробував протестувати, а сів на пісок і дивив ся на страшне видовисько. Протягом часу, меньшого аніж той, який потрібний, щоб написати сі рядки, труп Порніка був роздертий в самий неохайний спосіб; мужчини та жінки тягнули свої шматки на п'ятак і готували там собі ранішній сніданок. Ґунґа Дас готував мій. Майже непереможне бажанне знов лізти на піскувату стїну до знесилення опанувало мене і я мусив всіма силами бороти ся з ним. Ґунґа Дас образливо глузував з мене, доки я не сказав йому, що як він звернеть ся до мене ще хоч з одною такою увагою, то я задавлю його на місці. Се змусило його мовчати, але й мовчанне зробилось нарешті незносним, і я дозволив йому сказати мені що-небудь.

„Ви житимете тут, доки не помрете, як помер другий сагіб“, сказав він холодно дивлячись на мене з-за великого хряща, який обгризав.

„Який другий сагіб, ох ти свиня? Кажи зараз, та не брешти тільки!“

„Він он там“, відповів Ґунґа Дас вказуючи на нору, четверту від моєї“. Ви можете самі подивити ся. Він умер в норі, як помрете ви, як помру я, і як помруть теж всі сі мужчини, і жінки, і діти“.

„На Бога, скажи мені все, що знаєш про нього. Хто він був? Коли прийшов та коли вмер?“

Се бланганне було хибним кроком з мого боку. Ґунґа Дас тільки глянув зкоса та відповів:—„Я нічого не скажу,—як що ви не дасте мені чого небудь зпочатку“.

Тоді я пригадав, де був, і вдарив його п'ястком межі очі майже приголомшивши його. Він зараз же зкотив ся з п'ятаку, з стогнан-

нями, плачем та поклонами пробуючи обняти мої ноги, повів мене до нори, на яку вказав.

„Я нічого не знаю про сього пана. Ваш Бог свідок, що не знаю. Йому дуже хотіло ся вийти звідсіля до берегу тим самим шляхом, яким пробували ви, і був застрелений з байдака, хоч ми робили все, що могли, щоб перешкодити його небезпечним спробам. Його прострелено ось тут“. Гунґа Дас поклав руку на свій охлялий живіт і уклонив ся до землі.

„Ну, що ж далі?“

„А потім—а потім, ваша світлість, ми його втягнули в його дім, дали йому води, поклали компрес на рану, і він лежав в своїм домі доки не віддав Богови душу“.

„За скільки часу? за скільки часу?“

„Щось за пів-години по тім як був ранений. Беру Вішну за свідка“, стогнав нещасний, „що я зробив йому все. Все, що можна було зробити, я зробив“.

Він упав на землю й обхопив мої ноги. Але я сумнівав ся в добротності Гунґи Даса і не міг втримати ся, щоб не штовхнути його ногою так, що він простягнув ся.

„Я думаю, що ти обдер його зовсім. Та я се зараз побачу. Як довго був сагіб тут?“

„Майже півтора роки. Я думаю, що він збожеволів. Але вірте моїм клятьбам, покровителю бідного! Хиба ваша світлість не чує моєї клятьби, що я не взяв ні одної з річей, що йому належали? Що ваша світлість хочете робити?“

Я схопив Гунґу Даса за пояс і потягнув його до п'латформи перед норами. Серце моє сповнено було нез'ясної жалости до мертвого в'язня, і я собі уявив його страшні страждання протягом вісімнадцяти місяців і передсмертню агонію в щурячій дірі з рушничною кулею в животі. Гунґа Дас подумав собі, що я хочу забити його і жалібно ридав. Решта населення, в тім нечуйнім стані, що наступає по дуже великих порціях мяса, дивилась на нас з лінивою байдужністю.

„Лізь у нору, Гунґа Дас“, сказав я, „та винеси його звідтіля“.

Я почував себе хорим і був ледви притомний від жаху. Гунґа Дас майже скотив ся з п'латформи та громко застогнав, хлипаючи:

„Але я брамін, сагіб, брамін високої касті. Заклинаю вас вашою душею й душею вашого батька, не силуйте мене робити се.“

„Брамін ти чи не брамін, присягаю ся своєю душею й душею мого батька, що ти зробиш те, чого я вимагаю!“ сказав я; схопивши його за плечі я всунув його голову в отвір нори, вштовхнув його всього туди коліном і сів на землю й закрив лице руками.

За кілька хвиль я почув якусь шамотню; потім ридання й переривистий шепіт Гунга Даса, що сам з собою говорив; потім легкий удар чогось важкого об землю, і я розплющив очі.

Сухий пісок обернув тіло, „довірене йому на сховок“ в жовто-бурі мумію. Я звелів Гунзі Дасови лишити ся тут же, поки я буду обдивляти ся трупа. Він був одягнений в оливково-зелене охотницьке убрання, дуже брудне й поношене, з шкіряними погонами на плечах. Се була людина між тридцятью та сорока роками, росту трохи вище середнього, з яснорудим волосем, довгими вусами та густою скуйовженою бородою. Бракувало лівої ікли в верхній челюсти і частина мочки правого уха була відірвана. На другім пальці лівої руки була обручка з рубіном, в золотій оправі з монограмою, яку можна було прочитати „В. К.“ або „В. Z.“ На третім пальці правої руки була срібна обручка в формі скручено кобри, дуже поношена й потускніла. Гунга Дас поклав передо мною жменьку дрібних річей, що витягнув з нори; я накрив обличчя трупа своєю хусткою до носа і почав розглядати їх. Подаю тут докладний їх список в надії, що він може сприяти розпізнанню нещасної людини.

1. Пінкова люлька, зламана по краям, дуже почорніла, перевязана тасьмою.

2. Два патентовані ключи, обидва з зламаними борідками.

3. Ножичок з черепаховою колодочкою та срібною чи нікелевою дощечкою на ній з монограмою „В. К.“

4. Конверт з поштовою маркою, на якій було напівстерте обличчя королеви Вікторії та штемпель; адреса на ній: „Miss Mon“ (решти не можна розібрати) — „ham“ — „nt“.

5. Записна книжка в оправі з імітації крокодилової шкіри, з олівцем. Перші сорок п'ять сторінок чисті; чотири з половиною записані нечитко; решта п'ятнадцять заповнені приватними увагами, що відносять ся головне до трьох осіб — м-рс Л. Сінглетон, що кілька разів називаєть ся коротко „Лот, Сінгль“, М-рс С. Мді і Гармісон.

6. Держальце від невеличкого охотницького ножа з зовсім відломаним лезвом. Оленячий ріг з скабою та обручкою на кінці і з шматочком паперового шнура.

Не треба думати, що я переписав всі ці речі зараз же, як Гунга Дас поклав їх передо мною. Перше, що звернуло мою увагу, була записна книжка, яку я поклав до кишені, щоб розглянути її потім. Решту річей я переніс до своєї нори і там, як людина акуратна взагалі, зробив їм докладний список. Потім я вернув ся до трупу й звелів Гунзі Дасови допомогти мені перенести його до виходу на річку. Коли ми підняли труп, з якоїсь кишені його одежі випала стара очевидно розряжена вистрілом гільза й покотилась до моїх ніг. Гунга Дас не бачив її;

але я зараз підняв її і тут же подумав, що мисливець не зберегає гильз, що розстрілює їх, особливо тої системи, як ся, бо вони непотрібні йому. Іншими словами гильза свідчила що вистріл був зроблений не на ловах, а в межах кратеру: значить тут десь мусить бути й рушниця. Я вже мало не спитав про неї Гунгу Даса, та втримався знаючи, що він збреше. Ми поклали труп на границі повзучих пісків. Я хотів віддати його їм, бо не знав як інакше його поховати. Але раніше я наказав Гунзі Дасови відійти.

Потім я легенько штовхнув труп на поверхню повзучих пісків, і при с'їм — він лежав лицем вниз, — зненацька відірвав шматок потрухлого охотницького плащу, обнаруживши сим роззявлений отвір на його спині. Я вже казав, що сухий пісок обернув тіло в мумію. З одного погляду я зрозумів, що сей отвір — огнестрільна рана, зроблена вистрілом в упір, так що дуло майже торкало ся спини. Плащ був не порушений і значить накинута був на тіло — очевидно після смерти нещасного, що наступила без сумніву тої ж хвилі. Таємниця трагічної долі Європейця розкрилась тепер передо мною.

Хтось з мешканців кратеру, мабуть Гунга Дас, застрелив його певно з його ж власної рушниці — гильзу від якої я знайшов. Нещасний загинув зовсім не в спробі вийти з кратеру під кулями з байдака.

Я швиденько відштовхнув тіло, й воно поринуло в сипучу безодню і його не стало видно буквально протягом кількох ментів. Я тремтів усім тілом дивлячись на се, потім відвернув ся і пригнічений почав розглядати записну книжку покійного. Коли я її перегортав, з неї випав полинялий змінний клаптик паперу, на яким я прочитав ось що: — „чотири вперед від воронячої грудки; три уліво; девять вперед; два у-право; три назад; два уліво; чотирнадцять вперед; два уліво; с'їм наперед; один уліво; девять назад; два управо; шість назад; чотири управо; с'їм назад“. Паперчик був обпалений і обсипав ся по краях. Що значили с'ї замітки, я не міг зрозуміти. Я сів на грудку й машинально вертів в руках паперчик між пальцями, силкуючись відгадати загадку, як раптом побачив, що позаду мене стоїть Гунга Дас з палаючими очима й простягненими ругами.

„Ви знайшли се?“ задихаючись спитав він. „Ви дозволите мені теж поглянути? Присягаюсь, що поверну вам його!“

„Що знайшов? Що повернеш?“ спитав я його.

„Те, що ви тримаєте в руках. Се допоможе нам обом“. Він витягнув свої довгі сухі пальці, що обросли пазурами мов у хижого птаха, тремтючи від схвильовання.

„Я ніяк не міг знайти сього“, казав він далі. „Він ховав його на своїм тілі. Тому то я й застрелив його, але проте не міг знайти“.

Гунга Дас зовсім забув про свою вигадку про вистріл з байдаку. Я вислухав се зовсім спокійно. Моральне почуте тупішає від співжиття з мертвими, що ще живуть.

„Та про віщо ти мариш? Що таке ти прохаєш мене віддати тобі?“

„Клаптик паперу з записної книжки. Він допоможе нам обом. О ви, божевільний, божевільний! Хіба ви не розумієте, що дає він нам? Ми тепер знаємо вихід звідсіля!“

Його голос підніс ся майже до вереску, і він танцював навкруги мене в несамовитім запалі. Я сам відчув неказане схвильованне від одного тільки спогаду про можливість увільнення.

„Та не танцюй! Поясни все. Ти хочеш сказати, що сей клаптик паперу допоможе нам? Як?“

„Прочитайте його у-голос! Прочитайте у-голос! Я прошу, я благаю вас прочитати його у-голос“.

Я зробив се. Гунга Дас радісно слухав і чертив пальцем на піску якусь криву лінію.

„Дивіть ся тепер!“ Він міряв рушничною цівкою, без прикладу. Цівка ся в мене. Чотири цівки від місця, де я ловив ворон — просто вперед. Ви стежите за мною? Потім три уліво — ах, як добре памятаю я, як ся людина працювала що ночі! Потім девять вперед, і т. д. Вперед — се значить просто перед себе, по повзучому піску. Він пояснив мені все перед тим, як я забив його“.

„Але чому ти не пішов досі звідси, як ти знаєш вихід?“

„Я не знаю. Він сказав мені, що працював над сим вже півтора року до того, як я побачив; працював що ночі, коли байдак відходив вниз по річці, і дослідив, як іде межа повзучих песків. Потім він сказав, що ми підемо разом. Але я бояв ся, що він лишить мене тої самої ночі, як скінчить роботу, і я застрелив його. Опріч того, краще, щоб люди, які трапили сюди раз, уже не відходили звідси. Тільки я, як брамін можу піти“.

Можливість увільнення примусила Гунгу Даса згадати знов свою касту. Він випростав ся, ходив у-зад і вперед і дуже розмахував руками. Нарешті я примусив його говорити спокійно, і він оповів мені, як сей Англієць шість місяців досліджував що ночі, дюйм по дюймі, прохід через піски; як він оповістив нарешті, що вже наблизив ся до ріки не більше як на двадцять ярдів від берега і що тепер треба тільки повернути уліво, і кратер можно обійти з окола. Очевидно Гунга Дас забив його з його власної рушницї ранійше, ніж він встигнув зробити сі останні кроки.

Обхоплений радістю перед можливістю спасення я, як живо тепер памятаю, приязно тиснув руку Гунги Даса, і ми рішили спробувати

вийти укупі сеї ж ночі. Тяжко-довго тигнув ся час від того півдня.

Коло десятої вечера, оскільки я міг судити, коли місяць що-йно підбив ся над стїною кратера, Гунґа Дас ввірнув в свою пору і винїс звідти рушничну цївку, якою ми повинні були виміряти відстань. Всї иньші мешканці давно вже розійшли ся по своїм барлогам. Вартовий байдак спустив ся до пристани кілька годин перед тим, і ми були зовсім самі біля воронячої грудки. Гунґа Дас, нісни цївку, впустив клаптик паперу, що був нашим провідником; я нахилив ся швиденько, щоб схопити його і коли робив се, то вже знав, що диявольський брамін занїс цївку над мою головою. Ухилити ся одначе я не встиг і менї було нанесено удар мабуть по якійсь з каркових кісток. Сотні тисяч зірок заблищали перед моїми очима, і я став непритомний.

Коли я отямив ся, місяць спустив ся вже низько. Я почував незносний біль в потилицї, і рот мій був повний крови. Гунґи Даса не було. Я знов лїг і молив ся тільки про те, щоб Бог дозволив менї вмрети без дальших мук... Потім мене опанувала божевільна лють подібна до тої, якої я зазнав в перший день своєї стуми, і я хитаючи ся побїг, оскільки тільки дозволяли менї виснажені сили мої, в середину кратеру, щоб знов спробувати вилїзти на стїну його. Нагло менї почуло ся там, що хтось кличе мене пошепки. — „Сагіб! Сагіб! Сагіб!“ зовсім так, як звичайно будив мене ранком мій слуга. Я уявив зпочатку, що се горячкове верзінне мое, але жменя піску упала менї до нїг. Я поглянув у гору і побачив голову, що виглядала зокола через стїну кратера — голову Денну, мого псаря. Побачивши, що я помітив його, він підняв руку і вказав на верьовку. Я знаками звелїв кинути її менї. Се була пара звязаних шкіряних пункових ременців з петлею на кінці. Я просунув в неї голову, потім протянув ремінці під руки і відчув, що мене потягнули в гору... За кілька хвиль я вже лежав ледви живий від знесиля на верхній стїні піскуватого бар'єру, що оточував кратер. Денну з лицем мертвенно-блїдим в промінях місячного світла благав мене не лишати ся тут ані хвилі і зараз же бігти в своє шатро.

Виявило ся, що він прослїдив копита Порніка по піску протягом чотирнадцяти миль від мого табору до кратеру, повернув ся назад і сказав моїм слугам про трагічну долю мою; але вони рішуче відмовили ся мати які будь зносини з тим білим або чорним, який хоч раз трапив в страшне селище смерти. Тодї Денну взяв одного з моїх понї, пару пункових ремінїв і прискакав до кратеру, щоб увільнити мене так, як я що-йно описав.

Щоб покінчити з сим довгим оповіданням, менї лишилось сказати тільки, що Денну — мій особистий слуга тепер, з жалуванням по одному могуру в місяць — сума, яка й самому менї видасть ся надто ма-

лою подякою за ті услуги, що він мені зробив. Ніщо на світі не зму-сить мене підійти знов близько до того диявольського селища або пояснити кому небудь, де він знаходить ся, більш докладно анїж я зробив в сім оповіданні. Про Гунґу Даса я ніколи не чув потім, та й не хочу чути. А описав я сю подію зо мною єдине під впливом надії, що хто небудь може пізнає по прикметам і опису річей, наведеному мною, особистість людини, яку я бачив тільки трупом в оливно-зеленім ловець-кім убранні.

Близьята.

Ось воно, ваше анґлійське правосудє, покровителю бідного. Поди-віть ся на мою спину й поясницю, побиті киями — важкими киями! Я бідна людина, і нема справедливости в судах.

Нас було двох, і уродили ся ми одним народженнем; але прися-гаюсь вам, що я уродив ся перший, і Рам Дас молодший мене на три дихання. Звіздяр так сказав, і се написано в моім гороскопі — горо-скопі Дургі Даса.

Але обидва ми були подібні один до другого — я та мій брат, тварюка без чести — так подібні, що ніхто не знав дивлячись на нас, коли ми були укупі, чи дивлячись на нас, коли ми були різно, який з нас Дургі Дас. Я Магажун з Палі в Марварі і чесна людина. Се іс-тинна правда. Коли ми стали дорослими, то лишили дїм батька нашого в Палі й пішли до Пенджабу, де всі мешканці — сини осликів, і голови їх набиті потірухою. Ми наняли укупі крамницю в Ісер Жанзі — я та мій брат — біля великого фонтану, де беруть воду для табору губерна-тора. Але Рам Дас, що не знає правди, посварив ся зо мною, і ми роз-ділились. Він взяв свої рахункові книжки й своє майно, й свою печат-ку, і став *бунією* — лихварем — на великій улиці Ісер Жанґу, неда-лечко від рогатки того шляху, що йде до Монтґомері. Не моя вина в тім, що ми зірвали один у другого чалми. Я — Магажун з Палі, і я завжди говорю правду. Але Рам Дас був злодій та брехун.

Ні одна людина, ні навіть мала дитина не могла з першого по-гляду бачити, котрий був Рам Дас, і котрий був Дургі Дас. Але всі мешканці Ісер Жанґу — нехай вони помруть без синів — говорили, що ми обидва злодії. Вони завжди говорили про нас багато паганих рі-чей, але я давав їм гроші з заставою їх ліжок і їх начиння, і хліба на стерні, і ненароджених телят — всім, що жили від криниці на ве-ликій площі до рогатки на Монтґомерьським шляху. Вони дурні, сі люде, недостойні обрізати ніготь на пальці Марварця з Палі. Я давав гроші їм всім, потроху, зовсім потроху, тільки там монетку й тут монетку. Біг мій свідок, що я бідна людина! Гроші всі у Рама Даса — нехай його

сини стануть христіянами і його дочка нехай буде горючим вогнем і ганьбою в домі з покоління в покоління! Нехай помре вона невінчаною матір'ю багатьох ублюдків! Нехай світло згасне в домі Рама Даса, мого брата! Про се молю ся я двічі на день — з дарами й закляттями.

Нещасте моє почало ся так. Ми поділили між собою місто Ісер Жанґ — я та мій брат. Там був дідич, що жив за рогаткою, всього за одну милю від неї, на шляху, що веде до Монтгомері; і на імя він був Мухамед Шах, син набоба. Він був страшений диявол і любив вино. Поки в його домі були жінки й вино і гроші для весільних бенкетів, він був веселий і облизував свої губи. Рам Дас позичив йому грошей, лакх чи пів лакху — звідки я знаю? — і беручи гроші дідич не цїкавив ся тим, що підписував.

Мешканці Ісер Жанґу були моєю долею, а дідич і пригородні околиці долею Рам Даса; бо ми так умовились. Я був бідна людина, бо населенне Ісер Жанґу було небагате. Я робив, що міг; а Рам Дас тільки те й робив, що чекав за брамою дідичового саду, щоб дати дідичови грошей, кожного разу беручи вексель з рук його управителя.

В осени за рік по одержанню останнього векселя, Рам Дас сказав дідичови: „Заплатіть мені мої гроші;“ але дідич вилаяв його. Тоді Рам Дас пішов до суду з векселями й иньшими паперами — все в повнім порядку — і одержав звідти листи з правительственным підписом через усі марки. Рам Дас відібрав від дідича поле за полем, і манґове дерево за манґовим деревом, і криницю за криницею, примушуючи своїх власних людей — довжників з пригородних околиць Ісер Жанґу — обробляти поля. Так він забрав всю землю, бо мав на се папери з іменем правительства, написаним через марки; люди його збирали для нього хліб з усіх засіяних участків навкруги великого білого будинку дідича. Се було зроблено чисто; та коли дідич побачив се, то дуже розсердив ся й почав клясти Рам Даса по магометанському звичаю.

Але, хоч дідич і сердив ся, Рам Дас сміяв ся і вимагав ще землі, як було написано в векселях. Се було в місяці Полуні. Я взяв свого коня й рушив шляхом до Монтгомері, щоб перебалакати з чоловіком що робить поляковані обручки, бо той був мені винен. Попереду мене опинив ся на своїм коні мій брат Рам Дас. І коли він побачив мене, то звернув у бік, в високі колоса, бо між нами була ворожнеча. А я все їхав на перед, доки не доїхав до помаранчових кущів біля будинку дідича. Летали кажани, і вечірній дим стелив ся низько над землею. Тут мене зустріли чотири чоловіка — забіяки й магометане — з закритими обличами. Вони схопили мою коняку з криком: „се Рам Дас! Бий його!“ І вони били мене своїми ломаками — важкими, обмотаними на кінці дротом ломаками, такими, як уживають сі свині Пенджабці —

доки я, благаючи про милосерде, не вправ нарешті безпритомний. Але сї безличники все ще били мене приговорюючи: о Рам Дас, се твої відсотки — ті самі, що так їх добре лічиш, Рам Дас; візьми їх“. Я голосно кричав, що я зовсім не Рам Дас, а Дурґа Дас, його брат, але вони тільки ще дужче били мене; тоді лиш як я зовсім не міг вже більше кричати, вони мене покинули. Я одначе бачив їх облича. Се були: Елахі Бах, що завжди біжить поруч з білим конем дідича, і Нур Алі, придверник, і Ваджіб Алі, кухар, людина дуже сильна, й Абдул Латін стійчик, — всі з челяди дідича. Я міг би присягнути на хвості корови, як би треба було; але — *Axi! Axi!* — вже присягнули ранійше мене! Я бідна людина, честь якої ославлено.

Коли сї четверо з сміхом відійшли, мій брат Рам Дас виліз з-за колосся й почав голосити надо мною як над мертвим, Але я розплющив очи й благав його дати мені води. Коли я напив ся, він звалив мене на спину й бічними шляхами переніс мене до міста Ісер Жанґу. Серце моє навернулось сього часу до Рама Даса, мого брата, за добрість його і я забув свою ворожнечу з ним.

Але змія лишаєть ся змією, доки не помре, і брехун лишаєть ся брехуном, доки правосуде богів не схопить його за п'ятки. Я помилив ся довірившись своєму братови — синові моєї матери.

Коли він прийшов до свого дому і я трохи одужав, я розповів йому, що стало ся зо мною; він сказав: „Без сумніву, се вони мене хотіли побити. Але державні суди відчинені, і там над усіми панує правосуде Сіркара: в державний суд треба звернути ся і тобі, коли недуга твоя мине“.

А треба сказати, що коли ми обое покинули Палі за давніх літ, був голод, що поширив ся по всіх селищах від Джейсультміру до Бурґаону й обхопив навіть Гоґунду на полудні. Сього саме часу сестра мого батька й пішла звідти й оселила ся з нами в Ісері Жанґу; бо людина повинна перед усім глядіти, щоб його рідні не вмерли з голоду. Коли зайшов заколот між нами двома, то сестра мого батька — худорлява сука без зубів — сказала, що Рам Дас має рацію, і пішла з ним. На її руки — бо вона знала багато ліків і вміла лічити — Рам Дас і віддав мене, безсилою й побитого так, що навіть кров ішла мені з рота. По двох днях хвороби мене почала трусити пропасниця, і я долучив її до того рахунку, що був записаний в серці моім проти дідича.

Іенджабці Ісер Жанґу всі діти Беліяла й ослиці, але вони дуже добрі свідки й завжди говорять те, що умовились, щоб не говорили позивачі. Я хотів купити цілий десяток свідків, щоб кожний з них свідчив не тільки проти Нур Алі, Ваджіб Алі, Абдул Латіна й Елахі Бахша, але й проти дідича; щоб сказали, що він сидючи на своїм білім

коні покликав своїх людей, щоб вони били мене; і ще, що вони зрабували в мене двісті рупій. За останню посвідку я хотів уступити трохи довгу, що був на продавці лякованих обручок, і він повинен був сказати, що сам поклав гроші мені в руки і бачив здалека, як мене зрабували, але злякавшись втік. Про плян сей я розповів братови мому Рам Дасови. Він сказав, що все придумане добре, й велів мені гарненько спочивати тимчасом, щоб швидче одужати й бути знов на ногах. Серце мое розкрило ся для брата в сій моїй недузї, і я назвав йому імена тих, кого хотів просити за свідків — все моїх довжників; та про се ні сагіб суддя, ні дідич не повинні були знати. Пропасниця мене тіпала, а по ній в мене почали ся страшенні кольки та корчі в живсті. Того дню я думав, що мені приходить вінець; але тепер я знаю, що та, що давала мені ліки, сестра мого батька — вдова з вдовиним серцем — напустила на мене ту другу хворобу. Рам Дас, брат мій, сказав, що мій дім замкнений замками й приніс мені великого ключа від двері й мої книжки, укупі з усіми грішми, що були в моім домі — навіть з тими, що були під долівкою; бо я дуже бояв ся, щоб злодії не залізли в дім і не вирили їх. Я кажу істинну правду; в моім домі було мало грошей. Може десять рупій — може двадцять. Як можу я сказати? Біг мій свідок, що я дуже бідна людина.

Одної ночі, коли я розповів Рам Дасови все, що було в мене на серці про судове переслідуванне, що я хотів підняти проти дідича, і Рам Дас сказав, що вже умовив ся із свідками і написав на записці мені їх імена, я відчув новий та сильний припадок хороби і мене покладали в ліжку. Коли я тріхи одужав — не можу сказати за скільки днів се стало ся — я спитав про Рам Даса; сестра мого батька сказала, що він пішов в Ментгомері на судову розправу. Я зажив ліків і заснув дуже міцно та спав довго не прокидаючись. Коли очі мої розкрили ся, то в домі Рам Даса була цілковита тиша, і ніхто не відповів мені на мій заклик — ні навіть сестра мого батька. Се злякало мене, бо я не міг зрозуміти, що стало ся.

Взяв я ціпок в руки та поволі побрів, доки не дійшов до великої площі біля фонтану, і серце мое горіло злістю проти дідича через біль, що відчував при кожнім кроці.

Я покликав Жовар Сінґа, тесляра, імя якого було першим в списку умовлених свідків проти дідича і сказав: чи все готове, і чи знаєте ви, що треба казати?

Жовар Сінґ відповів: „У чім річ, і звідки ви прийшли, Дурґа Дас“.

Я відповів: „з свого ліжка, де лежав так довго слабий дякуючи дідичови. Де Рам Дас, брат мій, що повинен був умовити ся з свідками? Певно, ви й товариші ваші знають вже про се!“

Тоді Жовар Сінґ сказав: „Що нам до цього, брехуне ти такий? Я вже свідчив і мені заплачено; а дідич по постанові суду заплатив і ті пятьсот рупій, що зграбував у Рам Даса і ще другі пятьсот рупій кари за ту тяжку образу, що її вчинив твому братови“.

І криниця й дерево над нею, і площа Ісер Жанґу потемніли в моїх очах, але я опер ся на свого цїпка й сказав: „Ні. Се нісенітниця й дитяче базіканнє! Се я потерпів від руки дідича і зараз же хочу почати сю справу. Де брат мій Рам Дас?“

Але Жовар Сінґ замотав головою, а якась жінка крикнула: Яка брехня! Яка така сварка була у тебе з дідичем, *бунніе*?

Безбожна й безсоромна людина,¹ що спожиткує нещастє свого брата. Ну чи є душа у сих лихварів?

Я заплакав кажучи: „Присягаю ся коровою — клятьбою корови, храмом блакїтно-горного Махадео, що я, і тільки я один був побитий, побитий мало не на смерть. Кажіть саму правду, ви, мешканці Істер Жанґу, і я заплачу вам за посвідку“. І я захитав ся там, де стояв; і хвороба моя, і біль від синців, якими я був ще покритий, справляли мені багато муки.

Тоді Рам Нараїн, що розстелює завжди свій килим біля криниці під деревом і пише всі листи для мешканців міста, підійшов до нас і сказав: „Сьогодні сорок перший день з того дня, як побили Дурґу Даса, й минуло вже шість днів з того часу, як справа ся розбирала ся в суді, і суд вирішив її на користь братови твому Рам Дасови, бо признав факт огарбування, про який я теж свідчив, та все инше, що говорили свідки. Нас було багато, і двічі Рам Дас тратив притомність в суді через свої рани і Стент сагіб-баба Стент сагіб — присунув йому крісло на очах у всіх. Та чого ж ти виєш, Дурґа Дас? Все було як я сказав. Хіба не так?“

І Жовар Сінґ ствердив: „Се правда. Я був там, і бачив, що на кріслі була червона подушка“.

І Рам Нараїн сказав: „великої ганьби зазнав дідич на сій розправі і боячись його гніву Рам Дас з усім своїм домом пішов назад до Палї. Рам Дас сказав нам, що ти теж пішов туди ще ранійше, щоб відчинити крамницю в Палї, бо сварка між вами устала. Так правду кажучи гарно було б, щоб пішов тепер звідси, бо дідич присягнув ся, що як спіймає кого з вашого дому, то повісить його за п'ятки на криничній поперечині і розкачуючи взад і вперед, битиме його батогами, поки кров не лине з вух його. Те, що я сказав, істинна правда, — як се можуть ствердити ось сі люди — навіть і про ті пятьсот рупій“.

„Я спитав: „невже пятьсот рупій“?“

І Кірпа Рам, *Джат* ¹⁾, сказав: „пятьсот; я знаю, бо я сам свідчив про се“.

Я застогнав, бо мав на думці виправити з нього всього двісті рупій.

Потім обхопив мене новий страх, — такий сильний, що мої тельбухи стали мов вода; як міг хутко побіг до будинку Рама Даса і почав шукати там своїх книжок, своїх грошей в великій деревляній скрині під ліжком. Там не лишило ся нічого, ні навіть мідної монетки! Все забрав диявол, що назвав ся моїм братом. Я побіг до свого власного будинку і відчинив віконниці; але там теж не було нічого, окріч шурів в кошах для зерна. Тоді розум відлетів від мене і я роздерши одіж свою побіг до криничної площі і прикликав правосуде Англіїців на брата мого, Рама Даса; і в своїм божевілі проговорив ся я, що всі мої книжки пропали. Коли люди побачили, що я хотів кинути ся до криниці, вони повірили, тому надто що на спині моїй і на грудях лишились ще сліди від батогів дідича.

Жовар Сінг, тесляр, удержав мене і повертаючи мене в своїх руках — він дуже сильна людина — показував всім рубці на моїм тілі і сміючись трусив мене над криницею. Він закричав у голос так, щоб всі чули його від криничної площі до Караван Сараю прочан: „Ого, шакали посварили ся, і сїрий попав ся в лапку; Бо ж правда, що побитий сей, жорстоко побитий, — а гроші за се по постанові суду взяв його брат! О *бунні*, про сю пригоду балакатимуть цілі роки згадуючи вас. Шакали посварились, та ще й книжки зпалені. Ей ви, довжники Дурґи Даса — а я знаю, що вас багато — довгові книжки зпалені“!

Тоді весь Ісер Жанг почав радісно кричати, що зпалені книжки — *Ахі! ахі!* Істині сїй я дозволив злетіти з уст моїх в своїм божевілі. І вони сміяли ся з мене на все місто; і лаяли мене пенджабською лайкою, а се дуже погана лайка; і ще били мене, кляли й закидали коров'ячими кизяками, доки я не впавав благаючи про милосерде.

Рам Нараїн, що пише листи, звелів людям перестати, боячись, що чутка про непорядок дійде до Монтґомері і звідти прийде поліція. Він сказав потім додаючи багато паганих слів: „Гаразд, деяке милосерде виявлю до тебе, Дурґа Дас; хоч в твоїм вчинку з сином сестри моєї, коли ти вимагав від нього в уплату за довг буру телицю, не було ніякого милосердя. Чи нема в кого такої шкапи, якої не шкода, щоб приятель наш міг унести свої кости звідси? Як дідич довідаєть ся, що один з близнят (а Біг його знає, одного він побив, чи обох, тільки отсей вже

¹⁾ Племя, що живе в Белуджістані, Пенджабі та північно-західних провінціях Бенґалії.

напевно побитий) в місті, то не минути смертовбийства; і тоді набіжить поліція, почнуть ся розправи і труси в домі кожного обивателя, і всі запаси в крамницях поїдатимуть ся цілу довгу днину“.

Кірпа Рам, джат, відповів на се: „В мене є понї, дуже слабий. Але як бити його, то він може пройти милі зо дві. Як він паде, то нехай чинбарі візьмуть собі падло“.

Тоді Чумбо чинбар зрадів і сказав: Я заплачу три анни за трупа і піду поруч з сею людиною поки понї не здохне. Як що він пройде більше двох миль, то я заплачу всього дві анни“.

Кірпа Рам згодив ся: „нехай буде так“. Люди привели понї, і я попросив, щоб мені дозволили випити трохи води з криниці, бо в мене зовсім висохло в роті від страху.

Тоді Рам Нараїн сказав: „Ось тут чотири анни. Се Бог тебе скинув так низько, Дурґа Дас, але я не відправлю тебе з порожніми руками, хоч і справа про телицю сина сестри моєї при всіх посварила нас. До твоєї отчини далека путь. Іди і, як долі угодно буде, живи; але гляди, не привласти собі оброти понї, бо вона моя“.

І я вийшов з Ісер Жанґу в супроводі насмішок джатів з широкими стегнами; а чинбар йшов поруч мене і чекав, поки понї околіє. Він пав ще на першій милі, а я обхоплений страхом, що мене доженуть люди дідича, біг, доки не знеміг ся, і ось прийшов на се місце.

Але я присягаю ся коровою, присягаю ся усім, чим Індус та мусульманін і навіть сагіби присягають ся, що я, а не мій брат побитий був з наказу дідича. Але справа скінчена; двері суду замкнені і Біг знає, куди виїхав баба стент сагіб — ще молоко матери не висохло на його губах! *Ахі! ахі!* Нема в мене свідків і рубці мої загоять ся, і я дуже бідна людина. Але присягаю ся душею батька мого, клятьбою Махжуна з Палі, я, а не мій брат, я був побитий дідичом“!

Що можу вчинити? Правосуде Англіїців мов велика річка. Як пішла вперед, не верне назад. Як би не було, сагіб, візьміть перо і запишіть гарненько те, що я сказав, щоб Депрі сагіб міг знати все й осудити стент сагіба, що ще жеребчій, не облизаний кобилою — такий він молодий. Я, а не мій брат був побитий; а він пішов на захід — не знаю, куди саме.

Та поперед усього напишіть так, щоб сагіби могли читати, і щоб його ганьба була повна, що Рам Дас, брат мій, син Пурун Даса, Магажуна з Палі, свиня та ночний злодюга, гнобитель житя, жратель мяса, шакалове кодло, без краси, без віри, без чистоти, без чести.

Переклала *Н. Романович*.

М. ГЕХТЕР.

З українського життя.

Переселення.

Саме в той момент, коли ся книжка нашого місячника вийде з друку, сьогорішня переселенська кампанія на Україні досягне свого найвищого розвитку. По всіх селах, містечках і хуторах нашого краю стоять свіжо-спустошені селянські хати, сумні й мертві, наче після якоїсь страшної пошести. По всіх шляхах і дорогах буде повно возів з переселенцями й їх мізерним майном. На всіх залізничних станціях стогін стоятиме від сотен і тисяч переселенських сімей, збентежених, заляканих, вибитих із колії. По всіх залізницях довгою низкою тягтимуть ся переселенські поїзди, безкраї, як те горе селянське, й темні та непривітні, як та доля селянська.

Картина ся нічого нового й виїмкового собою не представляє. Подібні „переселення народів“ з року в рік повторюють ся на Україні ось уже протягом 25 — 30 років. Під впливом тих або інших причин, здебільшого — тимчасових і випадкових, переселенський рух одного якогонебудь року може трохи зменшитись і втратити в своїй інтензивності. Але кінець-кінцем загальне число переселенців усе-таки не змінить ся від такого тимчасового зменшення: недобір одного року з невимомлістю історичного закону обовязково поповнюєть ся перебором слідуячого року.

І в результаті — переселенський рух з України все зростає й зростає. На жаль, ще й досі нема повної й точної статистики переселенського руху з України. Існують тільки дуже й дуже приблизні відомости Головного Переселенського Управління (надр. на ст. 96—97 „Ежегодн. Рос.“ за 1908 р.), Полтавської Переселенської Організації (двохтижневик „Извѣстія Областной Земской Переселенческой Организаци“) й деякі земські відомости для тих українських губерній, де заведено повне земство. Комбінуючи всі згадані відомости, одержуємо таку картину розвитку переселенського руху з девяти українських губерній (Волинь, Київщина, Поділе, Харківщина, Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія) за останніх 14 років:

Роки	Пересели- ло ся душ	Роки	Пересели- ло ся душ
1896	90.525	1903	28.049
1897	16.677	1904	18.877
1898	21.642	1905	18.148
1899	36 117	1906	52.123

1900	68.835	1907	189.952
1901	42.616	1908	148.704
1902	37.878	1909	289.591

Усього за 14 років переселило ся . . . 1.065.764

Хоч сі числа й не дають цілком правдивого уявлення про розміри переселенського руху в Україні — для того вони занадто зменшені проти дійсности, — проте до певної міри на них можна опиратись, особливо коли нема більш правдивих відомостей. Отже бачимо, що за 14 років число наших переселенців зросло більш ніж в 11 разів — з 90.525 душ у 1896 р. до 289.591 душ у 1909. Се, очевидно, зявище глибоко-характеристичне й далеко не випадкове.

Дійсно, досліджуючи причини переселення, неминуче приходиш до висновку, що селяне мусять переселяти ся — иншого виходу для них немає. „До сього часу з наших країв мало переселялось людей на вільні землі, в Сібір, — пише кореспондент „Ради“ з Олександрійського повіту, на Херсонщині. — Коли-не-коли вирветь ся хто-небудь кудись в Акмолинську область. Люде якось боялись переселення й тільки велика скрута примушувала їх кидати рідні оселі, віддавати за безцінь своє добро та йти шукати щастя на чужу сторону.. Але нужда все більшала й більшала; арендні ціни на землю піднялись до 20—30 карб. за десятину, а є такі місця, де платять і більше. Люде почали балакати про переселення. І з сієї весни (1909 р.) їдуть цілими сотнями“...

Тут причини переселення виступають цілком ясно: безземеле, малоземеле, високі арендні ціни. Ще яснійше сі причини виступають у відповідях селян на анкету Харківського земства про переселенську справу („Переселенія крестьянъ Харьковской губ.“, вип. I, Харків, 1908, ст. 6 і далі). „Причина переселення, — каже один селянин, — малоземеле й тіснота на пасовиська: нема де взяти в аренду землі ні за що“. „Тіснота в пасовиськах і заробітках, а головне — малоземеле“, — каже другий. „Безземеле і малоземеле, так що душ 10 семейства, а землі одна або півтори десятини; народу розмножилось, стає тісно“, — пишуть з Сумського повіту. „Велике дуже малоземеле — пишуть з Харківського повіту: — єсть такі сімі, що мають по 8 душ, а землі півдесятини разом з садибою, а треба годувати коня й корову“.

Само собою розумієть ся, що коли причинами переселення являють ся такі соціяльні фактори, як безземеле, малоземеле, високі арендні ціни, брак випасів, брак заробітків і т. и., то й переселятись мусять ті верстви селянства, що найбільше відчувають болючість сих факторів, себто найбіднійша частина селянської людности. Се, між иншим, видно з низчеповедених даних про забезпеченість землею переселенців з українських губерній, що пройшли в 1898—1908 р.р. через челябинську реєстрацію:

	1898*	1908
Безземельних	16,6 %	26,8 %
Бідно забезпечених (до 1 дес.)	12,9	18,9
Мало забезпечених (2—3 дес.)	27,7	29,6
Середнє забезпечених (4—6 дес.)	32,0	18,5
Досить забезпечених (7—10 дес.)	7,8	5,3
Багато забезпечених (більше 10 дес.)	3,0	1,8

Тут з повною очевидністю можна пересвідчитись, хто саме йде на переселенє й наскільки понизив ся пересічний матеріальний рівень українських переселенців за останнє десятилітє.

Звертаючись до окремих губерній, ми знаходимо ту саму картину. Серед переселенців з українських повітів Чернигівщини в 1906—1908 р.р. було 89,5 % безземельних і малоземельних і тільки 10,5 % більш або менш забезпечених землею. Так само на тисячу переселенських семей з Полтавщини в 1907 р. припадало 908 семей безземельних і малоземельних і тільки 92 семі більш або менш забезпечених землею.

З усього сказаного можна пересвідчитись, що переселенський рух на Україні не являєть ся чимсь випадковим і скороминучим. Усе свідчить, що се такий самий фактор нашого народнього життя, як тіснота, малоземеле й иньші подібні атрибути нашого селянського існування. Переселенє є тим клапаном, крізь який випускаєть ся зайва пара з нашого села. Як котел, коли в нїм набираєть ся занадто багато газів, мусїв би розірватись, як би з нього час від часу не випускали частину тих газів, так і наше селянство мусїло-б іти від катастрофи до катастрофи, як би шляхом переселеня з наших сел час-від-часу не витягувалась значна частина природного приросту, а часом і ввесь природний приріст.

Таким чином, переселенє являєть ся справою дуже великої ваги зо всякого погляду. З погляду громадського ся справа має велике значіне вже тим одним, що вона так чи инакше впливає на становище сотен тисяч нашого народу. З погляду урядового справа ся має ще більше значіне. Для уряду переселенє є питанем кардинальним, питанем більш чи менш спокійного існування самого уряду. Буде зайва пара виходити з котла нормально й в потрібній кількості — значить, машинїст може спати спокійно. А зустрічатиме свобідний вихід зайвої пари всякі перешкоди й перецони — тоді можна сподіватись вибуху котла, причім, звичайно, відломки можуть зачепити й необачного машинїста.

Тепер уявіть собі таку ситуацію. Маєте такий самий котел, тільки не в переносім, а в звичайнім розумінні. В котлі є відповідний клапан для виходу зайвої пари, а біля клапану стоїть машинїст. І от, замість доглядати за тим, щоб пара виходила яко мога рівнїйше й свобіднїйше,

той машиніст став би забивати клапан усяким смітем і дрантем. Що б ви сказали про такого машиніста? Ви б назвали його божевільним і негайно прогнали б його від котла, щоб уникнути вибуху. Зрештою, в житті такі машиністи, мабуть, зовсім не зустрічають ся.

А от переселенська справа стоїть у нас так, що мимоволі напрошується порівняне з описаною неправдоподібною ситуацією. Органи й особи, що порядкують переселенською справою, наче навмисне роблять усе від них залежне, щоб доручена їм справа стояла якомога гірше.

З першого моменту, як тільки селянин надумаєть ся йти на переселене, він уже до самого кінця свого земного життя не перестає ходити, мов та грішна душа, по всяких митарствах. Чого тільки не повигадували, щоб викликати в переселенцях „філософську“ байдужість і навіть огиду до тутешнього брєнного існування! А й селянин наш терплячий та завзятий. Він уперто хоче жити й не відмовляєть ся від того остогидлого життя навіть після далеко нелагідних експериментів „генералів од переселеня“. В результаті вся переселенська справа нагадує в нас скорше якусь циркову арену, на якій завзято борять ся далеко не рівною зброєю селяне й чиновники, ніж правильно й пляномірно організовану справу державної ваги.

Митарства наших переселенців, як сказано, починають ся з того самого дня, як надходить звістки, що послані ходаки вже записали за ними ті чи інші участка землі. Перше діло, се, звичайно, ліквідувати господарство — землю, будівлі, худобу, то-що. Звичайно в таких випадках доводить ся чувати й читати два коротеньких слова: „продають за безцінь“. Воно, звичайно, легко сказати й написати оте „за безцінь“, але трудно собі навіть приблизно уявити, що лишаєть ся в наших переселенців після ліквідації їх добра. Лишають ся мізерні карбованці, тоді як для успішного переселення й для оселення на нових місцях потрібні сотні.

Се — перша помилка тих, хто порядкує в нас переселенською справою. Всує переселяти людей, коли не давати їм змоги хозяйувати на нових місцях. А зоставляючи селян на призволяще при ліквідації їх добра на місцях виходу, їх тим самим *de facto* позбавляють змоги більш або менш успішно хозяйувати на нових місцях. При „вільній“ ліквідації селянин здебільшого теряє від 30 до 75% дійсної вартости свого маєтку, а що весь маєток пересічного переселенця вартий не більше 500 — 600 карб., то зрозуміло, з якими „капіталами“ рушає наш переселенець у дорогу. А вже з чим він приходить на нові місця — про те краще зовсім не питати.

Що можна було б зробити в сій справі — се нас у данім разі не обходить. Хоча можемо, між иншим, зауважити, що землю переселенців міг би скуповувати по правдивій ціні селянський банк, а худобу — зем-

ства. Можна було б видавати хоч позички під заставу землі чи іншого добра, можна було б робити аукціон під доглядом громадських чи урядових органів. Взагалі, справу сю можна було б поставити инакше, ніж вона стоїть тепер. А тепер ся основна хиба відбивається на всій переселенській справі й власне добру її половину зводить на ніщо.

Так чи инакше, хозяйство переселенців ліквідується, й селяне мінімальними коштами рушають у дорогу. Тут на переселенців починає сипатись такий рясний дощ усякої безглуздої плутанини, що стає однаково страшно як за тих, кому се роблять, так і за тих, хто се зробить.

Перш за все страшенно гальмує справу повний непорядок і дезорганізація, що панують по інституціях, що порядкують переселенням, головним чином, по землеустроїтельних комісіях. Часто буває так, що переселенці не знають, де для них призначено збірний пункт, а коли вони се знають, то часто приходять на станції без жадних документів. „Комісія не сказала“, „комісія затримала“, „непремінний член наплутав“, — ось які відповіді раз-у-раз доводить ся чувати в таких випадках від селян. Можна собі уявити, який сумбур така недбалість вносить у нормальний розвиток переселенської кампанії, а що доводить ся терпіти самим переселенцям від таких непорядків — про те вже байдуже.

Се — один бік справи. А є ще другий бік — незаконні перебори з переселенців. „Кожен ясний гудзик“ вважає мало не за свій святий обовязок перед останньою розлукою з селянином здерти з нього що можна „на спомин“. Так, земські начальники де-яких участків Полтавщини постановили за правило: брати з кожної переселенської семі від 50 коп. до 1 карб., не видаючи при сім ніяких розписок, що гроші одержано. Про незаконні перебори земських начальників було раз надруковано в „Полтавськiм Голосі“, а також було доведено до відомости вищого начальства. Одначе, земських начальників не було потягнуто до законної відповідальности, хоча земські переселенські агенти ясно вказали, які саме земські начальники беруть з переселенців зайві гроші.

Такі самі незаконні податки накладають на переселенців і де-які залізнодорожні касіри. В Полтавськiм переселенськiм бюрі зібрано довги ерестри переселенців і силу білетів, за які касіри взяли дорожче проти дійсної ціни на 15, 20, 30 і навіть 55 коп. Перебори беруть касіри майже зо всіх партій і при тім однакову зайву суму з кожного білета. Особливо визначились своїми переборами касіри станцій Лубни, Гребінка й Лазорки, Київ-Полтавськiй залізниці.

Визискують переселенців і на платі за перевозку переселенських манатків. На де-яких накладних перебору числить ся більше як по 3 карб. У переселенськiм бюрі існують реестри партій, з яких за пере-

возку манатків перебрано зайвих 500 карб. — се з одної партії! Усього ж що-року з переселенців здирається зайвих грошей за накладні до 200 тис. карб.

На всякі скарги й заяви, що переселенців занадто вже безсоромно визискують усякі касіри й начальники станцій, управління залізниць просто відмовчують ся. Коли навіть такі скарги й заяви посилають ся від імени таких поважних інституцій, як краєва переселенська організація, або таких поважних осіб, як губернський маршалок, — і тоді результат однаковий. У крайнім разі, коли вже мовчати ніяк не можна, управління відписують ся: „Нема документальних даних для перевірки“. От і все.

Та, як у Дантовім „Пеклі“, кожне переднійше митарство тут служить прелюдією до слідуєчого, ще більш тяжкого й жорстокого. Коли вже переселенці виривають ся з не дуже-то солодких обіймів рідних земських начальників, непремінних членів, залізнодорожних касірів, начальників станцій та інших „благодітелей“, — тоді настає черга знущатись над переселенцями для всякого залізнодорожного начальства.

Починається з того, що залізниці дають переселенцям найгірші й найпаскудніші вагони-теплушки, які тільки в них єсть. „Трапляється, — читаємо в звідомленні переселенського відділу Харьк. губ. земськ. управи, — й трапляється, на жаль дуже часто, що вагони-теплушки для переселенців подають ся дуже не справними: з вибитими шибками в вікнах, з грубами яких не можна топити, з розсипаними дошками для нар, не очищеними від сміття й не провітреними, без одхожих місць і приладів для входу в вагон, що особливо незручно для переселенців, які їдуть з жінками й дітьми“ (сс. 99). Агєнт чернігівського земства Гр. Дорошенко пише, що в теплушках призначених для його партії, не було одхожих місць, а за те були сильні сквозняки“ („Изв.“, № 4, 1908). „Дають вагони, в яких зовсім нема полиць, а то ще краще — з дверми, що не зачиняють ся, — оповідає агєнт харьківського земства д. Дубінін. — Прохаю, звичайно, перемінити вагон, але в результаті постійне „неможна“ („Н. Вр.“, 11706.) Освітленє також видаєть ся переселенцям уже скупо: один кондуктор зовсім нічого не дає, а другий даєть який-небудь один недогарок на цілий вагон.

Не краще стоїть справа з опалюваннєм переселенських „теплушек“. Власне, про опалюваннє переселенських вагонів так мало дбають і переселенці в них так немилосердно мерзнуть, що їх краще було б називати не „теплушками“, а „холодушками“. Ось дві картини „з натури“, які найкраще характеризують становище переселенців у дорозі що до опалювання.

На станцію Пенза, Рязансько-Уральської залізниці, прибуває поїзд з переселенцями.

— Дров! — кричать із теплушки переселенці. Але на сі крики служачі не звертають ніякої уваги.

— Дров давай! — знову кричать Полтавці, й кілька переселенців ідуть на станцію, де їх зустрічає дежурний по станції.

— Чого вам треба? — запитує дежурний по станції.

— Дров!!!

— Ніколи видавати! Зараз вас повезуть далі, на другу станцію.

— Гей, хлопці, не вилазь! Зараз нас повезуть на другу дорогу, — заспокоюють сами себе переселенці.

Минає година, друга. Переселенців не везуть далі, але й дров їм не видають. У теплушках лунає дитячий плач. Знову крики „дров“ і знову спокійне — „зараз вас повезуть на другу станцію“.

А ось друга картинка аналогічного характеру.

На станцію Пенза, Сизрано-Вяземської залізниці, прибуває поїзд з переселенцями й новобранцями. Двоє залізничних робітників починають роздавати дрова. До них підходить якийсь панок, очевидно старший над ними, й каже.

— А ви старайтесь видавати поменше, особливо ж переселенцям. Ну, новобранцям можна дати й стільки, скільки їм належить, щоб уникнути скандалу, а переселенці — промовчать.

— Хорошо-сь! — озивають ся робітники.

— Більше, більше давай! — кричить один із переселенців роздатчикам дров. — Ми від самої Сизрани їдемо без дров, холодно, а в нас дїтлахи.

— А чорт вам велів переселяти ся в Сибір! — чуєть ся голос робітника. — Скільки дають стільки й бери, а то бач, давай йому більше — „полтавская морда“!.

— А ви ранійше огляньте теплушки, й коли в де-яких знайдете дрова, то зовсім не видавайте, — наказує той самий панок, знов підходячи до роздатчиків.

— Ми так і робимо! — озивають ся робітники.

Такі картини не людського знущання над людьми вже й без того досить обездоленими можна бачити на залізницях Московсько-Казанській, Рязансько-Уральській та інших майже що-дня.

Тепер два слова про умови харчування переселенців. По інструкції, на певних залізничних станціях для переселенців повинні бути казни з гарячою стравою, а на всіх станціях, де існують буфети, — переселенцям безплатно повинен видаватись окріп. У дійсности ж ні того, ні другого переселенцям не дають як-слід. У Вороніжи, напр., харчовий пункт не має постійного пристановища й мандрує з одного кутка в другий у будинку військового відомства, не користуючись особливою симпатією папа коменданта. „Сидючи в санітарнім вагоні, — оповідає помічник

управителя переселенського бюро д. Жуковський,—ми побачили крізь одчинені двері, як куховар, що стояв при казані, налив його сирію водою в той момент, коли підійшов переселенський поїзд. Підійшовши до казана, ми побачили, що він наполовину зруйнований: цегла кругом нього пообвалювалась, і сам казан, як заявив куховар, „з протекцією“ („Извѣстія“, 19,09). У Харькові, коли 20 мая, 1909 р. виїздила велика партія переселенців, їм не дали гарячої страви на харчовім пункті й навіть кухню свого пункту було замкнено на замок. На другім пункті, де для переселенців наготовано було гарячої страви, там жандарм списав протокол з приводу гнилої капусти, якою член землеустроїтельної комісії хотів почастивати переселенців і якої навіть вони не схотіли їсти („Нов. Русь“). В донесенні агента Полтавської організації Гр. Дорошенка, що їхав з партією переселенців, зустрічають ся такі характеристичні фрази: „В переселенській їдальні (на ст. Козлов) годували борщем, після якого переселенці довго плювались“... і далі, про станцію Самара: „Це насъ нарошне держать“—казали переселенці,—щобъ поили цей борщъ, а то-жь хто його поість, окрімъ насъ“... Те саме, та ще трохи сильнійше, казали переселенці на ст. Вороніж: „Це насъ нарошне держать, щобъ ми поили цей паршивый борщъ. Лучше б насъ не годували та скорійше везлы“ („Изв., 4,08).

Навіть справу з видачою окропу залізниці не можуть чи не хотять упорядкувати так, щоб не завдавати зайвих мук переселенцям. „Від станції Ртищево до Пензи не вистачало переселенцям окропу“,—свідчить цитований вище д. Дорошенко. Про те саме свідчить і другий агент, д. Дубінін. „Вечорами,—каже він,—задовго до приходу поїзда на станцію з довгою остановкою, научений гірким досвідом, наперед прохаю, по телеграфу, наготувати окропу для партії. Приїздимо—окропу немає. Чому? виявляеть ся, що встановлений для окропу час уже минув“ („Н.-Вр.“, 11706).

А ось і картинка „з натури“ для яскравійшої характеристики харчових непорядків на залізницях.

На станції Пенза стоїть переселенський потяг. З одної теплушки вискакують двоє хлопців з чайниками в руках.

— А де набрати окропу?

— А он ідїть туди!—каже один із станційних конторщиків, показуючи рукою на одхоже місце.

Переселенці повірно йдуть, але, дійшовши, повертають назад, а служачі, бачучи таку дотепність конторщика, регочуть ся.

— Ідїть он туди! — радить хлопцям другий панок у засмальцьованім піджаку.

Переселенці вірять і йдуть. Їх послали в контору технічного агента, який над ними до - схочу насміяв ся, а сказати про окріп, де можна

його дістати, й не подумав. І переселенці довго ходили, поки їм не сказали, що поїзд зараз відходить.

Коли адміністрація залізниць і всі інші, „кому сіє вѣдять належить“, так халатно ставлять ся до очевидних і найбільш пекучих потреб переселенців, то зрозуміло само собою, що на таку порівнюючи другорядну потребу, як лікарська допомога подорожнім переселенцям, ніхто не звертає абсолютно ніякої уваги. Щоб довго на сім не зупинятися, ми тут наведемо одну тільки ілюстрацію — приказ начальника Сібірської залізниці, оголошений по всій колії в жовтні 1908 р. „8 вересня в дорозі між Омськом і Татарською ослабла рвотою, різачкою й корчами при слабім пульсі переселенка Козаченко. На ст. Татарській її оглянув лікар Ельяшев, але не лишив її в холернім бараці, а послав її далі в Каїнськ. Там слабу оглянув лікар Прозоровський і встановив очевидні холерні сімптоми, але й він не залишив її в Каїнську, а послав її далі в Обь. В Оби слабу оглянув лікар Ігнатъев, але й він не залишив її в холернім бараці, а послав її далі в Тайгу. В Тайзі Козаченко 12 вересня померла“.

Отже переселенку явно слабу на холеру оглядало по черзі троє лікарів, кожен констатував холерні сімптоми, але ні один не надумав ся покласти в барак. Слабу возили чотири дні, поки вона не померла. Се — свідоцтво офіціального документа й сим усе сказано.

Та переселенці легко помирили ся б ще не з такими прикростями, коли б їх тільки везли швидче туди, куди линуць усі їх думки й надії. Але залізничий уряд, очевидно, приборігає всю свою невитрачену енергію для того, щоб дошкулити переселянцям саме з сього найболючішого для них боку. Везуть переселенців так помалу й так неакуратно, що навіть наші ідеально-терплячі хлібороби після 30—40 днів подорожи повертають ся в „звірів“ (вислов одного агента). Та й як тут не обурюватись, коли всі агенти й інституції в один голос свідчать, що умови переїзду переселенців просто неможливі. „Переселенський рух на залізницях, — каже харьковська губ. зем. управа, — постійно гальмуєть ся на станціях... не тільки на цілі години, а й на доби й більше. Так було на станціях: Харьків, Ново-Баварія, Пенза, Сизрань, Кінель, Челябинск, Кіндратівка та інші. Не кажучи вже про зайві, непродуктивні затрати на харчування, довгі сгоянки на станціях дуже стомлюють переселенців, псують їх настрої, ослаблюють їх енергію й, навіть, саме бажання переселятись у Сібір“ („Доклади за 1908 р., ст. 98—99). Про те саме свідчить і полтавська губ. зем. управа. „У донесенях і справозданнях земських переселенських агентів, — пише управа, — повно фактів усяких прикростей і утисків, яких доводять ся зазнавати переселянцям од залізниць... Їх затримують иноді без усякої потреби й їм навіть не вважають потрібним, коли їх повезуть далі, а коли потяг нарешті рушає,

нікого про се не повідомляють, не дзвонять, діти падають з нар і т. д. (цит. по „Нов. Вр.“, 11717).

До чого доходить халатність залізничної адміністрації в переселенській справі, се можна, між иншим, побачити з таких фактів. Заявляєть ся, напр., адміністрації станції Милорадівки, Катерининської залізниці, щоб на 23 лютого було готово 7 вагонів для переселенців і 12 вагонів під їх майно. 23-го вранці переселенці приїзять на станцію, але вагони їм подають аж о 6 год. ввечері. Посадка переселенців у вагони й паковане їх майна тягло ся аж до 9 год. вечора слідуячого дня. Рушили ж переселенці в дорогу аж 25 число, о 4 год. вранці. Або ось, приходить велика партія переселенців на ст. „Київ І“ і її затримують мало не на дві доби тільки через те, що переселенські білети продають тя на ст. „Київ ІІ“, себ-то за 7 верст від головної станції.

Коли зібрати до-купи всі описані прикрости, яких зазнають переселенці в дорозі, тоді стане зрозумілою фраза, якою сами переселенці характеризують своє становище. „Нас везуть, як свиней, а то ще й гірше“—ось що кажуть сами переселенці про умови свого переїзду. Й коли ся характеристика трохи грішить проти дійсности, то грішить вона безперечно в кращій бік. Бо свиней все-таки вчасно годують, наповоають, передають з одної дороги на другу, дбають про їх вигоди. Для переселенців обставини складають ся незрівняно гірше...

Настає, одначе, край і переселенському бідуванню в дорозі. Рано чи пізно настає момент, коли перед очима переселенців одкриваєть ся „нова земля“ — край, де їм судило ся або зажити новим житєм пишним і щасливим, або — загинути. На жаль, останне з переселенцями трапляєть ся на нових місцях значно частійше, ніж перше. Вибивають ся з злиднів одиниці, гинуть — десятки й сотні. „Як ходив удома з одною торбою, то тут будеш ходити з двома“, — кажуть переселенці про найбіднійших. І дійсність іде ще дальше від сеї приказки: хто вдома тільки мав у перспективі торби, той має вже їх тут на плечах.

Нова земля з перших кроків зустрічає гостей непривітно. „Прибули ми в Козачинське 13 мая, — пише один переселенець. — Про наш приїзд у Козачинському нічого не було відомо, тому нам і не давали помешканя для ночлігу. Про се ми послали телеграму в Красноярск. З наказу з Красноярську нам дали для ночлігу колишню буцигарню, напіврозвалену повідю, без підлоги, дверей і шибок у вікнах. Зо стін текло. Нам довелось „гибнуть“ у призначенім помешканю на сухих харчах, поки нас не покляли на участки“ („Газета“, 23,09).

А на участках — теж не з медом. „У заселені місцевости Кустанайського повіту, — писав у свій час „Хуторянин“, — прибувають семьями переселенці з Полтавщини. Були вони перед сим у Тургайщині,

але через якесь непорозуміння призначені для них участки показали часті непридатними, часті ще недозволені до заселення. Але й Кустанайській повіт зустрів бідолах непривітно. При всій нужді, якої їм доводиться зазнавати після марних шукань, старожили беруть з них за землянку 20 — 25 карб. за зиму (47,08). Немало красномовності є і в отсій телеграмі, присланій в осени 1908 р. від гурту Полтавців-переселенців на ім'я полтавського губернатора: „Сидимо два місяці в Ушкулі, Кустанайського повіту. Води немає. Участок стоїть не обмежований. Голодуємо. Допомоги немає. Прохаємо подбати про допомогу“. Таких ілюстрацій ми могли-б іще навести цілу низку, та ледве чи се конче потрібно.

Значна частина переселенців, оглянувшись на нових місцях, кидає все й мерщій тікає назад, на старі гнізда. Але більшість переселенців з тих чи інших причин лишається на місці — й тут-то починається найбільш драматичний акт переселенської трагедії.

Ось, для прикладу, історія одної переселенської колонії, історія яка може послужити типовим зразком для характеристики цілої переселенської справи в Сибіру. На річці Імані, за 50 верст од ст. Іман, Усурійської залізниці, р. 1907 обмежено Муромцевський участок, а в ній засновано село Ново-Миколаївку, в який з минулого року (1908) живуть переселенці з Полтавщини. Прийшли вони сюди в початку літа, але начальство „не вселило“ їх на участок у свій час, а в самі жнива, й вони лишилися без засівів, без хліба; в осени почали голодувати. Підрайоний переселенський начальник, що живе на ст. Іман, почав возити їм капусту й консерви. Капусту купували на ст. Гродековій (275 верст од Імана по залізниці) по 30 коп. пуд., а переселенцям на ст. Іман рахували вже її по 2 карб. за пуд. Коли весною переселенці прийшли до начальника за законною підмогою, то він одному казав: „ти вже все забрав консервами й капустою“ а другому — „не треба тобі грошей, бери плуга“. Або ще простіше: „Нема в мене грошей на підмогу, а от коли хочеш — бери рушницю“. Й брали, одні — плуги по 20 — 25 карб., другі — рушниці по 13 карб. і тут же продавали їх перекуццикам або багатим Корейцям — „бо їсти нічого“. Коней переселенцям продавали з бракованих військових, з покаліченими ногами, по 80 — 150 карб. В осени таких коней на участку було 40 штук, а на весну їх зосталось тільки двоє, бо решта вся повиздохала. Корів на участку нема ні одної. Село поставили по той бік річки, а переправи для переселенців не зробили. В осени, коли переселенці повертались з пункту з підмогою й борошном, вони мусіли платити за переправу через річку по 3 і по 5 карб. „Стоять на тім березі наші діті, старі, жінки й кричать — „рятуйте, вміраємо!“ . Ми знали, що в них більше тижня вже нема ані кришки хліба, отже мусіли віддавати Корейцям

останні шаги з казенного „пособія“, аби нас перевезли до-дому“. А ось і результат: оселилось на участку 146 душ, а через три місяці там сталося тільки 40 душ: решта померла від голоду, цинги й тифу.

Голод? Минулого року він з такою силою лютував серед усіх сибірських переселенців, що наші Полтавиці та Подоляне, мабуть, у себе вдома ніколи такого не зазнавали. Голод охопив величезні простори новозаселеної землі між Семиналатинськом і Орськом, обсягом у 600—700 верст. Коли в тій місцевості Бог дає урожай, то пуд хліба продаєть ся там по... 25 коп., а як буває неврожай, як се було торік, тоді пуд борошна коштує 3 карб., і люде ще дякують, коли їм дають. Доріг не має, ринків немає, підвозу ніякого, й одного прегарного дня ми можемо стати свідками того, як сотні тисяч людей опинять ся на краю голодної смерті через фізичну незмогу достати хліба, хоч у них будуть і потрібні гроші, щоб купити його.

Вище ми бачили, як людність цілого переселенського села померла від ріжних причин і, між иншим, від тифу. Се свідчить, як кепсько поставлена справа лікарської допомоги переселенцям. Про се свідчить і той факт, що думська переселенська комісія ухвалила інтерпеляцію з приводу пошести тифу серед переселенців. У формулі переходу комісія підкреслює, що лікарська справа взагалі стоїть у Сибіру дуже кепсько.

Та що лікарська допомога, коли навіть батюшки за сто верст не відшукаеш. „На всім просторі оглянутих участків, — пише переселенський аґент Гудима, — я не зустрів ні одної церкви, й коли запитав місцевих поселенців, куди вони ходять у свято Богови молитись, то з їх оповідань я довідав ся, що кілька літ вони вже зовсім не бували в церкві. При сїм один з оповідачів звернув ся до мене з проханєм: „Ви б, пане, хоч похлопотались, щоб нам дали лісу на церкву, а то хоч тікай: помреш — нікому буде поховати“. А другий оповів, як у них помер один селянин — „шукали, шукали попа, щоб поховав, не знайшли... то сами й поховали“. Другий жартуючи сказав: „Як жили на Україні, то від попів не знали куди й діватись, а тут і не піймаєш“ („Извѣстія“, 5, 08).

Коли так сумно стоїть справа за елементарними потребами переселенців, то, розумієть ся, що про таку з погляду уряду „другорядну“ потребу, як освіта, на нових місцях нічого й мріяти. Таким чином, переселенська маса, нічого не виграючи з боку культурно-просвітнього явно теряє на переселеню. В-дома мужикови хоч так-сяк не дають здичавіти, а на славнозвісних „нових місцях“ кожен переселенець уже безпечно й безповоротно являєть ся кандидатом у дикуни. А що вже до селянських дітей, що повиростають у переселенні, то для культури се буде зовсім пропаще покоління.

Се все й починаєть ся до того, що поворотне переселене з Сибіру з кожним роком усе зростає. За десятилітє 1898 — 1907 р.р. про-

цент повороту переселенців вагався між 4,6 і 31,8, причім частійше наближався до максимум'а, ніж до мінімум'а. Особливо зросло поворотне переселення останніми часами, коли крізіс переселенської справи мусить проявитись зо дня на день. „Рус. Слово“ в падолисті минулого року телеграфували з Харбіна: „Поворотний рух переселенців з Приморського краю зростає. Останніми часами переселенців виїздить більше, ніж приїздить. Статистичний комітет зазначає, що переселенці скаржуться на дороге житє й брак коштів для оборудування господарства“. А що діється тепер і що діялось цілу зиму на „старих гніздах“ — се можна собі уявити з слідуєчих нотаток „Села“:

„З Полтавщини повідомляють, що хоч на дворі вже зима й з Сибіру йдуть погані звістки про неврожай, а про те переселенці сунуть хмарами. За останніх два тижні через станцію „Полтава“ проїхало щось коло тисячи душ переселенців з жінками й дітьми. А другі знов повертаються з Сибіру. Через сю саму станцію за останні два тижні пройшло 600 душ „обратних“ переселенців. А з Германівки, на Київщині, повідомляють, що отсе недавно тудою пройшли переселенці, які повертали ся з Сибіру на старі гнізда. На них було сумно дивитись. Мало не голі, без одежи, вони йшли й просили хліба на базарі“ (№ 1, 1910).

„До Красноярського з Минусинського повіту прибуло отсе 70 семей переселенців. Усе літо, — кажуть вони, — ми жили за Минусинським у дикій тайзі, де з нашими коштами хліборобства не можна було розпочати. Накосили ми сіна, а місцеві люде його в нас забрали, не заплативши ні копейки. Ми зруйновані. Їдемо назад у Чернігівщину“ (№ 3, 1910).

„З Полтавщини повідомляють, що кожного дня з Сибіру повертається все більше й більше переселенців. За одних останніх два тижні на старі гнізда повернуло ся більше тисячі душ. Усі вони оповідають що в Сибіру тяжко жити, а сього року там через посуху був ще великий неурожай“ (№ 14, 1910).

Про те саме повідомлялось недавно і в „Кіев. Вѣст.“. Із Акмолинського краю, — писала газета, — повернулось до Липовецького повіту кілька переселенських семей — селян с. Зарудя. Вони багато перестраждали, й тепер, голодні, обдерті й безпритульні, марно силкують ся повернути собі продані ранійше землі й господарства“ (№ 43, 1910).

Такими звістками буквально рябіє щоденна газетна хроніка; очевидно, житє постачає досить багато таких фактів. Одначе, живий приклад сих жертв переселення нікого не навчає. Селяне своїми очима бачуть, до чого доводить переселення—й все-таки знов і знов переселяють ся десятками й сотнями тисяч. Ось і тепер з Поділя виїздить 20.695 душ; з одного Олександрійського повіту, на Херсонщині, зохотилось піти на переселення 22.862 душі; через станцію „Полтава“ за одних два тиж-

ні проїхало 16 тисяч душ, а на Катеринославщині, як повідомляє „Рада“ „щось страшне діеть ся з переселенням“ (62). Сподіватись, що сього року умови переселення покращають, було б занадто наївно. Знаючи російські порядки, можна тільки сподіватись, що сі умови погіршають. І дійсно, незабаром міністерство доріг збільшує переселенський тариф до норм III класу, сподіваючись заробити на сій комбінації нових 6 мільонів карб.

Що ж, у таких разі, доводить ся робити й що радити нашим переселенцям? На нашу думку, громадянство повинно тепер прикласти всіх сил, щоб відмовляти селян від переселення. Розуміть ся, поскільки переселене все-таки буде істнувати, постільки треба дбати про те, щоб воно проходило при більш нормальних умовах, ніж проходить воно тепер. Треба дбати про те, щоб залізницї так не знущали ся над переселенцями, щоб останні були забезпечені в дорозї доброю стравою, лікарською допомогою й всім иншим, потрібним для спокійного й більш або менш людського переїзду на нові місця. Треба також подбати про забезпеченє поселенців усім необхідним на нових місцях. Але проти болячок сучасного селянського життя, переселене, на нашу думку,—панацеек служити не може. Навіть у принципі треба повставати проти такого видлюднення нашого краю. Земля наша досить багата й родюча, щоб прокормити всю нашу людність, її природний приріст. Але в данім разі ми виходимо не стільки з принципіальних, скільки з чисто-практичних міркувань. Переселене, опріч мук і повної господарської руїни, при теперішнім стані річей нічого иншого величезній більшості переселенської маси не приносить. Во імя чого ж що-року затрачувати мільйони народніх грошей, перевертати до гори ногами весь уклад сільського життя й вносити дезорганізацію в обидві частини Російської імперії? Невже тільки для того, щоб у кожному селі дати змогу кільком „хазяйственим мужикам“ скупити за безцінь наділи й злиденні манатки переселенців? З погляду вузької політики се, може, й достойна мета, але з погляду народно-господарського нічого опріч рішучого осуду, зустрінути не може.

Який другий клапан повинен заступити місце переселення—се инше питанє. Розуміть ся, клапан знайти необхідно, й жите його мусить знайти. Та воно вже, здаєть ся, й знайшло, й то не один, а кілька таких клапанів. Та про се, знову кажемо, розмова мусить бути в иншій місці. Тут же треба раз назавжде признати, що з погляду принципіального переселення є взагалі способом небажаним для розв'язання соціального питання на Україні. Коли ж до того переселення так кепсько ведеть ся, як се помічаємо в Росії, тоді воно особливо небажане.

ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

За границею.

Балканський союз і австро-російське помиріння.

Балканське питання виринуло знова із усею силою в міжнародній політиці. Привід до порушення цього питання дали дипломатичні пересправи між Петербургом й Віднем, які довели в кінці до тимчасового порозуміння обох кабінетів, австро-угорського та російського, в справі балканській.

Поки перейдемо до хронікарського зазначення пертрактацій гр. Еренталя з Ізвольским та їх висліду, варто застановити ся над далеко важнішим питанням, в чім саме лежить вага т. зв. „балканського питання“ та де шукати ключа до зрозуміння тої ваги, яку мала досі балканська справа в міжнародній політиці та яку матиме ще й далі в найближчій будучности.

Питання балканське як таке, що дожидає розв'язки на міжнароднім боєвищі, складають два моменти: *раз неполаднена справа національних відносин* на Балкані, а по друге — *соперництво держав позабалканських*, в першій мірі Росії, Австро-Угорщини та Німеччини за вплив на балканським півострові на *полі економічнім та торговельнім*.

Почнемо з першого. Нема другої частини європейського континенту так різноманітної й так помішаної з боку національного, як Балкан. На розмірно невеликім обшарі землі розмістило ся тут — поминаючи дрібніші національні відломки — аж п'ять народів з державною незалежністю: Турки, Греки, Румуни, Сербі та Болгари. Національний ренесанс, реліке відроджене європейських народів, яке принесла з собою в результаті французька революція кінця XVIII віку, викликав майже непереривну боротьбу на Балкані, — боротьбу що ломила звено за звеном із ланцюха неволі, даючи свободу й незалежність його народам. Слідом за визволом Гелляди, за яким побивали ся найкращі духи обновленої Європи, пішло в р. 1830 признане незалежності Сербів в виді сербського княжества в адріянопільським договорі, далі в року 1856 в договорі парижським наспіло визволене Румунів, а вкінці в р. 1878 на конгресі в Берліні усамостійнене останнього з черги народу, що діждав ся державної незалежності — Болгарів. Тим робом протягом не цілого одного століття повстали на Балкані аж чотири незалежні національні держави, тоді як власть Туреччини, що царила тут цілі віки, відсунула ся значно на полудне, до переважно турецьких територій. Та біда в тім, що процес цього усамовільнення й визволення балканських народів не відбув ся в пов-

ній чистоті, з усею послідовністю і в тім лежить якраз причина тієї хиткості відносин і тих завзятих спорів на Балкані, які в своїй цілості становлять головний момент в так названім балканськім питаню нашого часу.

З балканських новосотворених держав *ані одна* не обіймає усіх країв та усіх областей, які належать до даної національності. Греки побивають ся від самого початку минулого столітя із-за Крети, але не можуть дійти по нинішній день до прилученя острова до своєї національної держави, хоч Крета *de facto* перестала вже давно бути, інтегральною частиною царства султана, а не можуть дійти тому, що кожним разом стрічають ся з протестом Високої Порти і незрозумілим „*non possumus*“ з боку иньших європейських держав. Сербів начисляєть ся загалом около сім мільонів, та з того навіть не ціла половина осягнула державну незалежність, тай то в двох окремих державних організаціях: в королівстві сербськім, з двома і півмільона сербської людности, та в княжестві чорногорськім, де живе ледве три четвертини мільона душ. Під Туреччиною мають Серби ще й досі так названий Новобазарський Санджак (увільнений від окупації Австро-Угощиною і відданий Туреччині з нагоди анексії Боснії й Герцеговини) та віляєт Коссово, що був в XIII й XIV віці матерною основою колишнього великосербського володарства Стефана Душана. Про Румунів не буду тут говорити, бо маючи поза своєю державою головні відломки свого племені в Росії та Австро-Угорщині (Бессарабія, полуднево-східна Угорщина й часть Буковини) можуть вони ще найменше із усіх усамовільнених балканських народів підносити які-небудь претенсії до Туреччини. Одначе Румуни мають всеж таки свої значні оселі, в турецькій Македонії (тзв. Македоно-Румуни) і хоч не можуть домагати ся, щоб сі порозривані області і кольонії були вилучені чи приділені до румунського королівства, то все таки нема сумлїву, що й вони можуть з повним правом домагати ся для тих своїх осель заспокоєня їх національних потреб, і то тим паче, що віддані під кормигу Туреччини румунські кольонії підпадають що раз більше винародовленю й асиміляції. Вкінці й Болгари не менше покривджені як їх славянські братя — Серби. Болгарів є на Балкані поверх чотири мільони душ та з того лише два і пів мільона осягло незалежність в коренній Болгарії та влученій вже до неї Східній Румелії. Решта болгарського елемента, поверх півтора мільона душ, заняла з виїмком східно-північної части, яка заселена переважно Сербами, майже усю Македонію і значну частину давньої Гракїї, а елемент болгарський, хоч що раз більше розсипаний к полудневи, сягає своїми кольоніями аж до Салонік, а навіть і самого Царгорода...

Головну вину в тім нераціональнім що до національності порізаню балканського півострова поносять ніхто иньший тільки велика європей-

ська дипломатія. Можна се доказати на історичних датах. Як європейська дипломатія спинювала прилученє Крети до Греції, се ми вже предстали в однім із попередних наших оглядів та знаємо се з останніх подій, коли-то кретенським повстаннем, загрожено спільними заходами усіх європейських великих держав; коли-б Кретанці настоювали на прилученє острова до Греції. Що до иньших народів балканського півострова, то були-б вони вже давно вибили ся в цілости на волю, якби не перепони, які їм ставили кождим разом великі європейські держави.

Що правда сі великі держави пособляли повстаню нових держав, чи радше державок, на розпадаючїм ся тїлі європейської Туреччини, але знов з другого боку все прикладали вони ножиці та обкромовали немилосерно оправдані домаганя визволюваних при їх же помочі народів, щоб не виявитити себе надто вже „радикальними“. Виходило на таке, що — як то кажуть, — й „Богови свічка тай чортови огарок“. В прелїмінарях договору в Сан-Стефано, який уложила Росія з султаном по здобутю Плевни і успішнім походї в напрямї Царгороду, мала Сербія одержати цілий санджак Новобазарський, але на конгресї в Берліні скінчило ся на тїм, що Сербія мусїла вдоволити ся дрібницями як Пірот, Вранїя, Ніш, Лесковац та Топліцкїй низ, всього около 11 тисяч кв. кілометрів землі, та щей бачити, як два безсумнівно сербські краї: Босна та Герцеговина попали ся в формї нібито тимчасової окупації в руки Австро-Угорщини. Подїбно як з Сербїєю поступила собі та сама європейська дипломатія також з Чорногорою, а особливо з Болгарїєю. На основї прелїминарїїв Сан-стефанського договору мала Болгарія обїяти також майже усю Македонїю та значну часть Гракії, сягаючи аж до Сальонїк, одначе велика європейська дипломатія лишила Македонїю таки і на дальше при Туреччинї, а який успіх осягнула вона тою свею поміркованїстю, се річ загально відома: Македонія і нинї ще зістаєть ся сим головним кратером, з якого в хвилях вибуху розливаєть ся кипуча лява на цілий Балкан.

Другим моментом, що викликає балканське питанне, се напір сумежних великих держав на Балкан та їх конкуренційна боротьба на економічнім і торговельнім поли. Балкан має дуже щасливе торговельне положенє, бо припирає аж до трьох економічно важних морей: Чорного, Середземного та Адрійського, і представляє собою природний торговельний поміст між Европою та Азією, а по части навіть і Африкою. Тільки через Балкан має Австро-Угорщина й Німеччина найблизший торговельний шлях до Азії, так само як Росія тільки через Балкан може мати приступ до Середземного моря. Навить і Італія заінтересована Балкавом, бо якби коли здобула береги Альбанїї, над чим працює потайки вже здавна, то могла-б згодом (забравши щей австрій-

ський Трієст) стати виключним майже паном над Адриатикою... Сі перехрестні змагання держав набрали вже й своєї конкретної форми; як Росія змагає поволи до опанованя Босфору і до здобуття свобідного проїзду через Дарданелі, так знов з другого боку Австро-Угорщина, а за нею й Німеччина промощують собі поволи дорогу від Боснії й Герцеговини через середній Балкан до Сальовік і Егейського моря.

Для Австро-Угорщини зокрема має Балкан значіне не тільки як поміст для світової торговельної політики, але також як природний ринок збуту для її промислових виробів. Австро-Угорщина не має кольоній, не має вигідних шляхів торговельних, бо тільки берегами Дальматії та через Трієст і Фіюме припирає до моря; тож свобідний експорт на Балкан для неї прямо питає життя, і то тим більше, що вивозлячи до Німеччини продукти промислу рільничого Австро-Угорщина мусить разом годити ся на конкуренцію Німеччини на її-ж власній області на поли промислу фабричного. Ось тому-то вивіз Австро-Угорщини на Балкан попираєть ся австрійською дипломатією всіми силами, а анексія Босни й Герцеговини і бойкот австрійських товарів, що прийшов по ній мали той наслідок, що багато фабрик в Австрії протягом минушого року мусіло застановити свою діяльність, понавши в невиклатність. Вивіз Австро-Угорщини, беручи пересічно, виносив в останніх часах в округлих числах річно: до Румунії 48 до 50 міл. корон, до Сербії 23 до 25 міл. корон, до Тучеччини 68 до 70 міл. корон, до Греції 14 до 15 міл. корон, до Болгарії 12 до 14 міл. корон, а се дає річно поважну суму 165 до 180 міліонів корон — отже скількість заміняної на гріш продукції, якої ніякий промисловий край легковажити не може. А се значіне Балкану як торгового місця для вивозу представляє ся ще яркїше й нагляднїше, коли побіч Австро-Угорщини візьмемо ще на увагу й Німеччину, яка разом з Австро-Угорщиною вивозить товарів на Балкан річно коло чверть міліярда корон.

Питає балканське буде розвязане, коли поодинокі балканські держави, а з окрема Греція, Сербія і Болгарія, прийдуть до своїх природних границь, а на поли економічним перестануть бути жертвою конкуренційної гри і експлоатації з боку великих держав. Так як нині річи стоять, то балканським народам ще дуже далеко до осягнення отсього ідеалу. Балканські малі держави ідуть кожда своєю дорогою, пильнують зависно своєї незалежности, а de facto заявляють ся нічим більше як мячем в руках великодержавних дипломатів. Се незалежність дрібного купчика, що жиє кредитом великих купців та банкирів, а право до удержаня власної фірми оплачує грубим процентом всесильному капіталови. Великі держави уміли дуже зручно використати відносини на Балкані і вони зістають ся головними ініціаторами того безпереривного майже заколоту,

який означуємо загальним іменем „балканського питання“. Великі держави пособляли — як вже було зазначено — повстанню поодиноких балканських князівств та королівств, аби пробити охоронний турецький мур, який загачував їм дорогу на балканським півострові; але ті-ж самі держави ніколи не допускали до того, щоб утворені при їх допомозі князівства та королівства станули справді на свої ноги, були дійсно, а не тільки номінально, незалежними повновластними державами. Великі держави розуміли, що через те їх далекосягла акція була-б наражена на нові, зовсім непожадані перепони. Відбуваєть ся отже вічний танець скритих духів, викликають ся династичні кризи та революції і усмиряють їх на перемену, а нігде не було ще й нема стільки дипломатичних крутих дійств та інтриг, що саме на Балкані...

Балканське питання з природи річи може бути розв'язане тільки через поладнане національно-державних спорів у нутрі та поставлене свого рода теорії Монроє. „Балкан для балканських народів“, — і самі обставини пруть поволи до такого способу розв'язання балканського питання. Маємо тут на думці „балканський союз“ — ідея, яку хитрі дипломати вважають за неможливу до здійснення, а яка має усі обставини, аби бути колись зреалізованою. Се ідея жива, що має будучність за собою. В першій лінії покликані до утворення такого союзу балканські народи славянського племені, Серби і Болгари, розділені нині аж на три, слабкі самі по собі держави: Сербію, Болгарію та Чорногору. Ніодна з тих держав неспосібна нині нести тягарів, сполучених з удержанєм армії та адміністраційного апарату, яких вимагає державна незалежність. Отже сам інтерес фінансовий — потреба зменченя тягару кличе до зміни теперішних відносин. Та більше пре до сполуки увага на економічне та політичне становище тих народів. Про те, щоб малі, відокремлені державки, так як вони тепер існують, осягнули колись прилучене до себе поневолених ще територій та добили ся економічної, господарської й торговельної незалежності, не може бути і бесіди. Сербія нині кусник землі, що душить ся у нутрі наче здавлений кліщами, бо немає в ніякім напрямі приступу до торговельних шляхів, які дали-б йому спромогу розвинути ся економічно. Чорногора має вправді приступ до моря, який одержала в берлінським трактаті, але сей приступ дуже слабкий, бо обіймає всього-на-всього неповних 50 кілометрів простору (між Спіцою і рікою Бояною) та й то залежить він поправді від Австро-Угорщини. Ну так для маленької Чорногори сей вихід на море може мати тільки другорядне значіне, а для Сербії він теж не має ніякого значіня, бо Сербія відділена від Чорногорії нині Новобазарським санджаком, який все ще спочиває в руках Туреччини. Болгарія з усіх славянських держав Балкану має розмірно

найвигідніше економічне положене, але й вона потребує виходу на Егейське море, а не може його тепер мати, бо Туреччина в Македонії загачує їй дорогу до Салонік. Союз Сербії, Чорногорії і Болгарії задля осягнення спільних що й но намічених цілей кидає ся отже сам в очі і вистарчить глянути на карту Балканського півострова, аби зрозуміти, що такий союз мав би для балканських народів, значіне історичного пролomu. Три згадані держави твopять з малою перервою (Санджак новобазарський) оден широкий пояс землі, що простирає ся від моря до моря, а ділить Балкан наче одним міцним валом на дві відрізані половини. Та розумієть ся, що союз згаданих держав міг би сповнити своє завдане й осягнути свою ціль тільки тоді, якби був не поверховний, а сягав до самого споду і мав на меті витворити відповідну силу — мав одну кріпку під одним зарядом поставлену армію таї одну спільну заграничну політику. Союз мусів би отже бути завязком великої балканської федерації, якої початком могло-б бути утворене спільної армії під одним воєнним зарядом, спільного заступства для заграничної політики та узнане свїх трьох союзних державок за одну митово-торговельну територію. Історія повстаня нової Німеччини та державний лад Австро-Угорщини могли-б бути тут добрим первозором і указчиком.

До якогось сполученя балканських держав, принаймні славянських, мусить скорше чи пізнійше прийти, коли ті держави не мають упасти під власним тягарем й занидіти наслідком малосильности. Перепоною було тут і є до нині інтриговане з боку великих держав — а може й спори у внутрі та інтереси поодиноких династій, з яких кожда хоче бути виключним сувереном й паном над „своім“ краєм та не радо згодить ся на яке небудь обмежене своїх прав на річ якоїсь загальнійшої організації. Одначе живі потреби народів показали ся вкінци все і всюди сильнішими від впливів посторонних чинників або інтересів одиниць і сі потреби повинні-б і тут добути побіду. А що сі потреби починають що раз сильнійше підносити голос, на се вказує хоч би факт, що про союз балканських народів говорить ся в останніх часах що раз голоснійше та що ідея такого союзу починає хоч не сміло, а всеж таки що раз виразнійше промощувати собі дорогу до голов всїякого рода балканських діячів та політиків.

* * *

Після анексії Боснії й Герцеговини порішила російська дипломатія покористувати ся між иньшим також і ідеєю балканського союзу. Російська дипломатія не могла пробачити Австро-Угорщині, що та прилучила Боснію й Герцеговину не давши рекомпензати Росії. При помоци балканських славянських народів хотіла вона пімстити ся за тоту

„нельояльність“ своїй суперниці. Жадала від Австро-Угорщини за признане анексії Боснії й Герцеговини помочи, щоб дістати від Порти право свобідного проїзду через Дарданелі, а між тим Австро-Угорщина помирила ся потайки з Туреччиною й лишила Росію на боці.

Плян акції, який уложила собі російська дипломатія, був пляном воєнним. Австро-Угорщина мала бути колись, по відповіднім підготовленню сил, зашахована аж з двох, а може й з трьох боків — від сторони Балкану балканським союзом, від сходу самою Росією на території „Подъяремной Руси“ (Галичину) а вкінці і Італією на мори від полудня — коли б Італія схотіла пристати до акції, по скінченню терміну тридержавного союзу. І справді горячкова робота в згаданім напрямі розпочала ся, а російській дипломатії треба признати тоту зручність, що вона намагала ся впрягти в круг своєї державної політики живі та в інтересах дотичних народів угрунтовані стремління, бо лишаючи на боці змагання Італіянців до опанованя берегів Адрійського моря, треба признати, що почуте славянської взаїмности часте в Австро-Угорщині, а і балканський союз трафляє в самий центр змагань славянських народів на Балкані. Плян отже був незле обдуманий і австрійська та німецька дипломатія, що зразу кипкувала собі з російської акції на Балкані, добре зрозуміла небезпеку можливе міжнародних заворушень, хоч своє хвилеве занепокоєне уміла дуже зручно покривати мовчанкою та не давати собі згїрдливої рівнодушности.

Зміна в тій міжнародній діспозиції сил наступала несподівано з кінцем минушого року, а вийшла ся зміна з потайного порозуміння між самим таки Петербургом і Берліном. Німеччина все має в справах заграничної політики рішаючий голос на віденськїм дворі, а Німеччині тепер не на руку війна Австро-Угорщини з Росією, раз тому, що Німеччина не мала б саме з такої війни ніякої реальної користи, а також і тому, що мусить числити ся з можливістю конфлікту з Велико-Британією, яка заангажоване военних сил Німеччини на сході визискала б на свою користь. Тай і увага на польські области каже Берлінови стояти постійно в добрих зносивах з Росією. Якї моменти спонукали російську дипломатію, що ся дипломатія повернула раптом на иньший шлях та своїй акції на Балкані дала зовсім иньший напрям, се поки що не можна вгадати. Правдоподібно, вплинули на се зброєня Японії і небезпека утрати решти Манджурії, а також і відносини в самій Росії. „Vanae sine viribus viae“, і найзручнійший грач мусить нераз в найкращім моменті і при найліпших планах вийти з гри, коли спостереже... брак карт. Росія при неполаднаню справ політичних і національних в нутрі своєї імперії й здезорганізованю военних сил ледви чи й може розпочинати кампанію з надією на успіх, а праця, до якої торік російське правительство забрало ся, щоб поставити

армію на військовій стопі, вимагає багато грошів і багато літ інтензивної та добре обдуманної праці. І в тім мабуть криється та тайна того крутого повороту й непослідовності, яку закидують Росії її найблизші приятелі, а навіть і союзники.

Зміна пляну і навязане дипломатичних зносин з Австро-Угорщиною викликали також зміну в поведенню Сербії й Болгарії в відносинах Туреччини. Цар Фердинанд болгарський і король Петро кинули шаблї, якими вже побрязкували й помандрували з простягнутою рукою через Петербург до Царгороду. Балканський союз, який мав на меті далеко сягаючі територіяльні зміни і військові забаганки, перемінив ся в мирну спільну акцію для ввєднання за підмогою Росії уступок від султана на полі культурним і економічним. Росія покористувалася з зміни фронту лише остільки, що Австро-Угорщина признала ся публично до програми удержання status quo на Балкані (хоч не пристала на виразне зобов'язане під санкцією цілого європейського концерту, як собі бажав мін. Извольский), а Сербі і Болгари будуть тим сторожем на Балкані, що має пильнувати, аби Австро-Угорщина не посунула ся дальше поза Боснію й Герцеговину, та щоб на Балкані не виринули якісь несподіванки—поки вона занята буде у себе дома і на азійськїм Сході.

Чи якісь концесії досягнуть у Порти цар Фердинанд і король Петро не можна вгадати. Дуже можливе, що Болгарія ввєднє сполученє своєї залізничної лінії на шляху Софія-Кестенділь з шляхом Митровиця-Уескїб-Сальонїки, що було-б для неї остільки важне, що одержала-б такою сполукою шляхів приступ до Егейського моря а разом і посередній вплив на Македонію. Крім того дуже можливе, що Порта згодить ся на підданє православних Болгарів Туреччини під власть болгарського екзарха, що мало-б чимале значєнє для Болгарії в напрямі національним. Менче чим Болгарія одержати може від Туреччини Сербія, бо одиноке, що Сербія могла-б жадати від Порти се було-б закупно Новобазарського Санджаку сербським правительством, а хоч сей Санджак немає для Туреччини ніякої вартости, ні економічної ні навіть мїлітарної, то трудно думати, щоб Порта на продаж Санджаку згодила ся, хочби з огляду на се, щоб не зразити собі занадто Австро-Угорщини. Одиноке, що Сербія здобуде наслідком зміни курсу російсько-балканської політики буде хїба утворенє самою такою Росією порту в Рені над Дунаєм, при впливі сеї ріки до Чорного моря, що мало-б для Сербії остільки вагу, що річним шляхом Дунаєм одержала-б Сербія для своєї торгівлі приступ до Чорного Моря. Оскільки отже Болгарія, яка за розброєнє банд в Македонії сподїєть ся ввєднати собі у Порти деякі зовсім немаловажні концесії, вдоволенє загальом із згаданої зміни фронту, остільки Сербія є менче вдоволенє і поведєнє російського правительства в справі балканській піддає у Сербії

дуже острій критиці. Особливож невдоволена Сербія тим, що через стверджене програми удержання status quo ратифіковано посередно з боку Росії анексію Боснії й Герцеговини.

Балканський союз жива ідея, але переведене сеї ідеї мусять взяти в свої руки самі дотичні народи. Сі народи мусять тямити, що ласка дипломатів „на бистрім коні їде“ та що кожда велика держава пильнує передовсім своїх власних інтересів. З „балканського союзу“ вийшов поки-що лише дипломатичний страхак — а добре буде, коли під впливом страхака славянські народи на Балкані здобудуть принайменше дрібні, а всеж таки важні для них концесії економічні, коли справді візита у Високої Порти не скінчить ся що якраз дуже можливе — лише на гарних словах і більш нічого...

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Редакційний комітет: Мих. Грушевський, Вол. Перетц, Кон. Михальчук. Книга VI, Київ, 1909, ст. ст. 128+48—96.

В сій книзі „Записок“ докінчується праця покійного історика Б. Бучинського „Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506“. В пятій книзі уміщено було ту частину сеї праці, в котрій обговорювала ся справа з діяльністю на користь унії Йосифа, потім митрополита, і відносини між литовською і московською державою. Литовський великий князь Олександр узяв за себе дочку московського великого князя Івана Олену, одначе не додержав умови і почав силувати її змінити свій православний обряд. З сього приводу розпочав ся ряд посольств і переговорів і заяв між московською і литовською державами, котрі дають матеріял до історії питання про унію. Сі переговори привели кінець кінцем до війни, котра почала ся в 1500 р. Про сю війну говорить ся вже в останній часті праці Бучинського, уміщеній в VI кн. Записок. Розповідаючи про сю війну, показує він, як обидва правительства старали ся надати сій війні характер релігійний, одначе се їм таки не вдало ся зробити. Далі переходить до розгляду дальшої діяльності на користь унії Йосифа, котрий тимчасом зробив ся вже митрополитом. Зараз по висвяченню забирається Йосиф до діла і при помочи листів і посольств навязує переговори з папою. Автор докладно аналізує хід сих зносин; показує з чим виступили литовські послы і як прийняв їх папа. Одначе сі переговори ні до чого не довели, а тимчасом митрополит Йосиф помер. Після його смерти долю змагань до унії можна слідити тільки фрагментарно, що автор і робить з великим накладом критично-комбінаційної праці. Хто ж вів сю справу далі? Автор показує, що чинником сим було литовсько-польське правительство. Одначе кінець кінцем всі сі змагання до унії руської церкви з Римом не привели ні до чого і скінчили ся забутем. „Одиноким наслідком, що по них

тревало оставав ся, були згадані папські бреве, що наказували приймати Русинів у послух римської церкви без нового хрещення — і через те на будучність улекшували справу переговорів про унію. Традиції по отсих змаганнях у нас не лишило ся ніякої. Митрополита Йосифа вписали в списи православних митрополитів.. Про унію Йосифа не памятав ніхто“. На тим кінчить ся праця молодого українського історика. Автор не встиг обробити й викінчити її до друку як слід; нема документальних додатків, які хотів він додати. Одначе й те, що маємо, має вартість, подекуди навіть велику. Автор умів користати з найменшої відірваної звістки й ставити її в звязок з загальним ходом подій і виявив крім критичного чуття велику комбінаційну здібність. До історії уніонних змагань на початку XVI в. праця дає чимало нового і цінного.

Решта статей в сій книжці київських „Записок“ належить до історії української літератури й мови. Так проф. В. Перетц в своїй статі „Папегірик „Възерунокъ цнотъ перевел. о. Є. Плетенецкого“ року 1618“ подає характеристику й відомости про сього визначного діяча українського культурного руху, в другім розділі друкє самий текст папегірика йому, а нарешті дає пояснення до нього. Заголовок замітки проф. М. Сумцова дає понятє про її зміст. Дуже богатою на фільологічний матеріал являєть ся праця І. Огієнка „Двійне число в українській мові“, де автор на підставі друкованого матеріалу і своїх власних записів просліджує останки двійного числа в українській мові. Крім сих праць поміщено ше початок студії І. Єрофеева „Українські думи й їх редакції“. В першім розділі автор збирає всі відомі історичні здадки про думи, а в другім подає в хронологічнім порядку ріжні означення дум російськими, українськими і польськими етнографами в XIX—XX віках. Нарешті в додатку видруковано 4—6 аркуші „Програми до збирання відмін української мови“.

Мик. Залізняк.

Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка. Том XIII. Під редакцією Івана Верхратського і д-ра Володимира Левицького. У Львові, 1909. Стор. 68 + 29 + 19 + 64 + 37, 8°. Ціна 5 корон.

Отсей тринадцятий збірник математично-природописної секції робить перед усіма приємне вражінне новими науковими силами українськими. Маємо на думці д-ра Юліяна Гірняка і д. Володимира Кучера. Д-р Гірняк виступив вперше в збірнику з рефератом „Роли сталої, плинної і газової фази в хемічній рівновазі“ (VIII том), опісля опублікував докторську дісертацію про провідництво тепла в розтворах цукру, — а в двох остатніх друкє свої оригінальні праці з обсягу теоретичної і експериментальної хемії, про—які згадаємо принагідно — висловляли ся з великим признанем професори віденського та липського університета. В XIII томі уміщена його теоретична праця „Замітки до рівнянь моноі бімолекулярної хемічної кінетики“ (стр. 1 — 29) і друга, експериментальна, „Вплив температури на скорість декількох хемічних реакцій“ (стр. 1 — 19), над якою працював в хемічній лабораторії липського університета. Годі тут вдавати ся в близший розбір тих розвідок, які мають інтерес виключно для фаховців.

Д. Кучер виступає уперше в літературі з працею т. з. „Основи електроніки“ (стр. 1 — 68). Се радше реферат, ніж оригінальна розвід-

ка; автор списує усі найважніші появи, що мають лучність із електронікою та радіоактивністю, розбирає їх математично, — а вкінці подає начерк їх теоретичного пояснення. Розвідка цікава для кожного, хто маючи деякі підготовлення з висшої математики, хотів би зазнайти ся з тими так дуже інтересними партіями найновішої фізики. Деякі нерівності в викладі стилю мусимо вибачати авторови з огляду на величину матеріялу, яким мусів орудувати. Зате мусимо йому зробити закид за недбалість зі сторони мови і ортографії.

Побіч „молодиків“ друкує в тим томі також і „ветеран“ нашої природописної літератури, проф. Іван Верхратський, знадобив до природничої термінології п. з. „Виразня термінологічна“ (стр. 1 — 64) де уміщені терміни з морфології (видівні) мінералів. Вони подані тут в виді українсько-німецького словаря.

Вкінці йде і бібліографія (стр. 1 — 3). Обговорено тут 51 книжок і розвідок переважно німецьких і французських авторів з обсягу математики, фізики й астрономії. Рецензовані річи подано не систематично, по якомусь плянови, а якоесь більше przypadково: що попало в руки, те й обговорено. — Не робимо з сього закиду редакторови й впорядчкови книжки: годі-ж вимагати від одного чоловіка, щоби робив ту роботу, яка в інших видавництвах розділена між кількох або й кілька десяти спеціалістів; вони тільки й слідять за літературними новинами їх фаху і використовують їх в бібліографічнім відділі.

Зате брак в тій книжці наукової хрестки, яка бувала така цікава в попередніх томах. Не можемо промовчати й того, що редакція рішучо повинна звертати більшу увагу на мову й правопис. Не вважаючи на ті дрібні хиби, являєть ся остатній том збірника справді погажним науковим журналом.

М. Чайковський.

Наша школа. Науково-педагогічний журнал, кн. III—IV. Львів, 1909, ст. 206.

3—4 книга сього видавництва цікава так само, як і 1—2. Присвячена вона двом питанням, які тепер хвилюють і учительство і ціле суспільство галицької України: се плянова політика польської Краєвої шкільної ради і реформа підручників для середніх шкіл. Першія справи присвячено дві статі, котрі й відкривають собою книжку. Вступна статя д. Педагога, Наша відповідь, присвячена власне висвітленню польської політики що до укр. середнього шкільництва. Як відомо, Поляки в Галичині мають 57 гімназій державних з прагом прилюдности чи інакше публичности, себ то з правами державних, та 13 реальних шкіл, тим часом Українці мають лише 5 державних гімназій, а реальної ні одной. Наданню ж права публичности приватним укр. школам Поляки противлять ся всіма силами. Не однаковий порядок і що до заложення державних гімназій: тим часом як справа з польськими середніми школами поладжуєть ся просто на внесене шкільної краєвої Ради до міністерства, справа з українськими мусить предкладати ся Соймови, котрий, складаючись з величезної більшости Поляків, просто ігнорує інтереси укр. народу. От хоч і тепер. Торік Сойм ухвалив, аби в пропозиціях дотично нових середніх шкіл узглядняли ся потреби обох народностей. Але се лише дорада і сама краєва шкільна Рада, котра завідує усіма шкільними справами краю, добре се знає. Тому вона, — замість спинити дальше

заснування зайвих польських середніх шкіл у східній Галичині та переміняти тут відповідне число польських шкіл на українські або пред-
 ложити міністерству внесення на відкрите при кожній польській гімназії
 в східній Галичині таки зараз рівнорядні відділи з українською викла-
 довою мовою, — предкладає міністерству засноване ще одної польської
 гімназії і реальної школи, тим часом для заспокоєння потреб укр. на-
 роду Рада просить Соїм заложити нові гімназії у Львові і в Бе-
 режанах. Щоб зрозуміти сю „справедливість“ треба згадати подане вис-
 ше число гімназій укр. і польських, згадати, що укр. гімназій ні одної
 не було засновано в останніх літах (остання була заснована в Стані-
 славові перед 4 роками!), а також не забувати того, що пропоновані Ра-
 дю 2 укр. гімназії — се не які небудь нові: Рада пропонує переміня-
 ти існуючу філію при львівській укр. гімназії, та утраквістичні
 рівнорядні класи в Бережанах — на самостійні гімназії! Та д. Педагог
 не тільки зручно вилуцує се зерно польської справедливости, але не
 менш зручно розкриває укриті думки шкільної Ради, її намір недопус-
 кати заложення самостійної укр. гімназії там, де нема польської, а зас-
 новувати в крайнім разі утраквістичні, та перетворити згодом всі гім-
 назії з українською викладовою мовою на утраквістичні. Сі думки мож-
 на вичитати між рядками в рефераті, який предложила Рада шкільна
 Соїмови з приводу заложення згаданих нових укр. гімназій. Статя д.
 Педагога кінчить ся домаганням поділу шкільної Ради на дві автоном-
 ній секції — українську і польську.

Далі йде „Меморіал Головного Виділу тов. „Учительська Громада“
 у Львові, внесений до Галицького Соїму в справі утраквізму“. В сім
 меморіалі укр. учителі основно критикують систему утраквізму і шкід-
 ливість її з педагогічного погляду та домагають ся від галицьких вла-
 стей покинути свою дотеперішню політику. В статі „Засноване товари-
 ства учителів висших шкіл ім. Сковороди в Чернівцях“, д. В. Кмици-
 кевич з поводу заснування згаданого товариства укр. учителів середніх
 шкіл оповідає про організаційні змагання укр. суспільности, головно ж
 учительства на Буковині, подаючи на початку короткий історичний
 огляд стану укр. шкільництва на Буковині від часів прилучення її до
 Австрії (р. 1775). Др. Ів. Копач містить докінченне своєї статі про новий
 плян науки в середніх школах Австрії. Навівши погляди різних видат-
 них людей на завдання середньої, загально-просвітної школи, сказавши
 про організацію середньої школи в Німеччині, др. Копач точка за точ-
 кою переходить австрійський плян. Закинути др. Копачеві можно одно —
 накопичування сили-силенної цитатів, котре робить його статю надто
 сорокатою, робить її якоюсь хрестоматією чужих думок, а не оригінальною
 статею. Др. А. Крушельницький, др. М. Кордуба і Л. Сальо розбірають
 уживані по укр. гімназіях підручники і вказують на їх хиби: вони, на
 їх думку, не відповідають потребам укр. суспільности. Д. К. Чайків-
 ський в статі, котра ще не скінчена, говорить про навчання в середніх
 школах морали, як предмету самостійного. Автор не сумніваєть ся в по-
 требі запровадження такого предмету, йому й на гадку не спадає вся
 умовність самого поняття морали. Сучасна наука морали в школах, де її
 заведено, не може нас одушевляти: се лиш збірания ходячої морали,
 виклад евангелія сучасної буржуазії. На наш погляд не слід заводити

окремого предмету науки морали. Ту ціль, яку має на увазі автор, можна досягнути відповідним викладом гуманітарних наук і наук природничих: історія природи і людини ось що може заступити в школі існуючу досі науку релігії, і проєктовану науку морали.

Серію статей закінчує перекладна стаття Е. Діркгайма, Соціологія і соціальні науки, в котрій автор, кинувши побіжний погляд на роботу в області суспільнознавства перед О. Контом і спинившись ширше на батьку сучасної соціології говорить про поділ на окремі галузи та про соціологічний метод. Стаття популярна і цілком надаєть ся до читання малопідготовлених, найсамперід учеників старших клас гімназії. Закінчує книжку цікавий бібліографічний відділ і хроніка та miscellanea, присвячені справам середнього шкільництва.

Гаряче поручаємо нашим читачам нову книжку „Нової школи“, і не тільки галицьким, а й на Україні російській сущим: вони знайдуть тут багато матеріалу для читання і думання. Спеціально ж українським читачам радимо звернути увагу на се „галицьке“ видання. На Україні російській один час гаряче дебатувало ся питання засновання спеціального журналу, присвяченого шкільним справам. Нам особисто сі дебати видають ся марними і передчасними: сумнівно, аби повстав на рос. Україні спеціальний український педагогічний журнал, коли нема ні шкільництва рідного, навіть приватного, ні досить широкого кола свідомих українських педагогів. Нам здаєть ся, що оскільки біжуча преса не може освітлювати потреби нашого шкільництва на Україні російській, заінтересовані люде могли би звернути ся зо своїми статями до відповідних галицько-укр. видань, — „Учителя“ для народнього і „Нашої школи“ для середнього шкільництва. Всякий розумний і цікавий голос в болючій справі російсько-українського шкільництва знайде місце для себе на сторінках сих часописей. Треба тільки, щоби наші читачі на рос. Україні більше цікавили ся сими часописями. Ніщо не стоїть сьому на перешкодї, опріч нашого власного небажання глянути поза існуючі межі. Стараймо ся ж, щоб політичні межі не були духовими. Дбаймо, щоб сами ми не проводили їх.

Вол. Дорошенко.

Л. Журбенко, Філістер. Події з родинного життя. Накладом Українсько-руської Видавничої Спільки. Чернівці, 1909. Ст. 275.

Останнє десятилітє, рр. 1898—1908 — се ряд піднеслих моментів у монотоннім до того часу національно-культурнім і суспільно-політичним життю українського громадянства у Галичині. Одушевлені маніфестації з нагоди столітніх роковин відродження українського письменства (в 1898 р.), перші виступи за здобуте українського університету у Львові (1899—1900 р.), памятна сецесія (1901 р.), величезний аграрний страйк (1902 р.), організоване зарібкової еміграції у Німеччину (від 1904 р.), „фінансово-економічна ера“, грандіозна агітація за виборчою реформою до парламенту (1906—1907), останні парламентарні й соймові вибори (1907 р.), акт 12 цвітня 1908 р... і т. д., все те потрясло до підвалин українською суспільністю у Галичині, а в першій мірі — галицько-українською інтелігенцією, яка тісно звязана з українськими народніми масами й яка бере живу й визначну участь у місцевім українським громадським життю.

Таке розбуркане жите галицько-української суспільности в останніх часах не могло не звернути на себе уваги представників нашого пись-

менства, в першій мірі тих, що знають се жите з першого жерела — з безпосередньої обсерванції, з власної в нім участі. Не могло! — А все-ж таки аж до останнього часу не виступив з них ніхто з замітнішим твором на тему пережитих подій за останнє десятилітє, хоч сі події дали вже зміст навіть деяким чужим письменникам.

Перший з українських письменників, який темою для свого твору взяв згадані власне події з рр. 1900—1908, се д. Л. Журбенко (псевдонім), якого зазначена висше повість п. з. Філістер появила ся кілька тижнів тому у Чернівцях накладом Укр.-руської Вид. Спілки.

Автор — один із визначніших між українськими письменниками молодшого покоління — малює у згаданій повісти у формі хроніки жите декількох категорій галицько-української інтелігенції. Побіч старого сільського пароха й його численної родини виступає тут також сучасне молоде покоління, отже: син пароха — молодий студент львівського університету, другий студент — його товариш, донька пароха — вихованка одного з українських дівочих інститутів, дальше молодий гімназіальний учитель (він власне „філістер“), молодий богослов й ин. Всі вони і своїми поглядами і своїми інтересами характеризують зовсім вірно ті круги й ті часи, до яких належать, — всі, починаючи від заникаючого вже типу старого пароха о. Кульчицького, аж до зовсім новочасних українських студентів університету Ореста і Корнїя, новочасної студентки — Орісі й новочасного богослова Кирила. Вершком „новочасности“ одначе є головний герой повісти, згаданий молодий гімназіальний учитель Осип, якого автор схарактеризував філістром і від якого назвав цілу повість. Одно тільки — тип такий між нашою суспільністю дуже рідкий, більш рідкий, чим відживаючий уже свій вік тип о. Кульчицького.

Не будемо переповідати подрібно змісту цілої повісти. Зміст її зрештою зовсім звичайний, як звичайне родинне й приватне жите пересічного галицького інтелігента. Цілий інтерес сього жита лежить в тім випадку у переплетенню його з житєм громадським, — а те громадське жите шумить в останніх часах бурхливими потоками. Підхопив се автор повісти вміло і вірно, і через те набирає вона оригінального, історичного характеру, тим більш історичного, що оповіджені події, навіть другорядні, вповні правдиві. Се й надає їй високої актуальности й сенсації на тепер, а значінне історичного документу на будуче.

Ів. Кривецький.

Остап Грицай „Утеча Олекси Перхуна“ — **Поєма**. Краків, 1910, ст. 83, 16^о.

Отсе встав перед нас неначе з гробу новий поет. Явище дуже цікаве і дивне. Сеж виступає людина вже зовсім неначе з тамтого світа — щось таке в нашому житю незвичайне, як незвичайною була-би поява люнатика в білий день. Коли прочитую перші поезії авторові і теперішню поему — щораз більше здаєть ся мені, неначе-б я бачив перед собою якого пізного німецького романтика à la Ернст Шульце з його ідеалом „bezaubetre Rose“, його манерою писаня, або кого иньшого з тих всіх, що в першій четвертині XIX віку переспівували завзято Вальтера Скота. Так, як написав свою поему Грицай — міг написати тільки автор тих часів, їх дух тут чуємо скрізь. Тоді тільки так бояли ся поети

світла дневного, втікали в обійми — що таке скажу — нічної музи, в світ казок і сну, любували цвинтарними картинами, зображували найрадше темні, нічні сторони людської природи. Тоді тільки були можливі такі герої як Олекса, такі патріальхальні почування, такі відносини до природи і людей, тоді тільки можна було в *такій* формі виявити свої стремління до свободи. Ще раз кажу — в творі Грицяя встає з гробу мертвий кістяк, якому ми, живі люде не можемо дати поміж собою місця. Се привид ночі, який ми в білий день відганяємо. Відганяємо — бо ссати буде нашу кров. — Присвячуючи свій твір „тіням Тараса“, хоче зробити поет його своїм духовим батьком: його „скромний труд“ має бути продовжнем вольного співу Тарасового, що зріс серед ширевих степів; се має бути той сам псалом свободі людини, який співав весь вік свій поет України...

О свободо! Тобі сю пісьнь сьпіваю,
Я твій престол звінчати забажав.
Найкращий скарб у тобі величаю,
Що Творець ним серця обдарував.
Ти є той рай, що ми його згубили,
Ти найгордїйша мрія для людства.
Ти сонцем сьвітлїш у віках насила,
І будиш в скованих сьвятї чувства.
Мов промінь дня у тьму падуть твої слова“,

Так, але деж той герой у поемі, що репрезентувати має — по інтенціям автора — змаганне до свободи, де його сила та дужість?! його не має. „Немічні руки“ його творили — як признаєть ся поет. — Скоро лиш порвуть ся до зображеня дійсного геройства, — скоро лиш забажає він ударити у голосну струну свободи — так і опустить їх немічними, неначе мертвими. Не їм у таку струну ударяти. Се руки неживого чоловіка. Як же вони можуть творити силу, жите та геройські змаганя до свободи? Отже в інтенції твору груба помилка автора. Він же дає нам не героя, а дитину, що женеть ся за зловленем того цвіту, який бачила у сні. Се чоловік бездомний, відлюдок, без сімі. Ціле жите він йде без цілі, куди очі ведуть, сам не знає куди йому йти і сам не знає, чого йому хотїти. І так утікаючи від голосу людської мови він вік свій цілий сходить із своїм безпричинним смутком, все буде блідий, все буде терпіти. Се нічого, що поет співає тут про мужика, здорового, дужого сина піль. Се непорозумїне тільки, помилка. В дійсности зображений тут епігонт того самого Weltschmerz'у, на який терпів вже Вертер. І се помилка, що його герой розриває кайдани... Йому ж не до боротьби...

Автор дав зовсім що инше, як думав нам дати. *М. Євшан.*

Г. У. З. и З. Отдѣлъ Сельской Экономїи и Сельскохозяйственной Статистики. Кустарная промышленность, ея нужды и мѣры для ихъ удовлетворенїя. Спб., 1909, стор. 72 in 4°.

Всякому, хто більш або менш знайомий з економічним житем України, повинно бути відомо, якого розвитку досягли кустарні (домашні) промисли серед нашого селянства. Але разом з сим повинно бути відомо й те, якої скрути зазнають наші кустарі, яких нелюдських сил і якої великої енергії вони повинні затрачувати на те, щоб як-небудь підтримати свій промисел і своє існуванне. Тому всяка книжка з заголовком, подібним до виписаного вище, не може не зацікавити. Ще більше зростає інтерес до сеї книжки, коли згадуємо, що се — офіціалне видане тої інституції, яка власне й дбає про розвиток кустарних промислів.

Книжка в цілому робить дуже гарне вражінє і тим вона радикально відрізняєть ся від більшости інших офіційальних видань. Знаходимо тут цілком правдивий аналіз походження кустарних промислів, їх сучасного становища й засобів до поліпшення того становища. Власне, статистичний бік питання обкреслено тільки в загальних рисах, так що знайомитись з статистикою кустарних промислів у Росії краще по інших джерелах ¹⁾. За те з тим більшою докладністю впорядчики книжки зупиняють ся на технічно-громадськїм боці питання. Аналіз обставин, серед яких доводить ся розвиватись нашій кустарній промисловости, а також аналіз засобів, за допомогою яких можна досягти більшого розвитку сеї галузи народньої праці — не лишають бажати нічого кращого й повнійшого. Характеристично й цікаво читати в офіційальнім виданні такі правдиві уваги: „В той час як велика промисловість заводилась у Росії заходами уряду й діяльно підтримувалась ним, народні промисли зоставались на стороні від тих благ, що діставались капіталістичним фабрично-завідським підприємствам, і повинні були самостійно шукати шляхів для сього розвитку, переборюючи власними силами всі перешкоди, що зустрічались їм на дорозі. Така самодіяльність, хоча й розвинула в наших кустарях велику здібність пристосовуватись до всяких обставин, але, з другого боку, розвиток промислів зустрічає такі гальми, які знесилюють їх і наворачують на хибний шлях, що шкодить не тільки самим кустарям, а й всій людности“ (ст. 29 — 30).

Сї гальми, коротко кажучи, зводять ся до технічної відсталости, браку оборотних капіталів і неорганізованости продажу кустарних виробів. Докладно зупинившись на описанні кожної з сих гальм, упорядчики книжки наприкінці цілу низку порад, як уникнути сих гальм і як нейтралізувати силу їх впливу. Для того, щоб піднести техніку кустарних промислів, автори радять заводити учебні майстерні, де кустарі навчались б кращих і більш удосконалених способів для виробу своїх продуктів і де вони також виховували б свій художньо-естетичний смак. Далі, щоб урятувати кустарів од дорогих і зайвих послуг усяких посередників і скупщиків, книжка радить організувати для них державний кредит. На жаль, наші автори не зупиняють ся на формі, в яку повинна вилитись ся справа, вони тільки ставлять питанє принципіально. Рекомендують також постачати кустарям знаряддя й матеріали, а також організувати продаж кустарних виробів, для чого треба покрити всю країну густою сіткою складів. Ще рекомендуєть ся організувати продаж кустарних виробів безпосередно казенним і громадським інституціям, а також за-кордон. Нарешті, автори вважають потрібним заводити кустарні музеї, вистави, досліди, видання в справах кустарних то-що.

Особливої уваги заслуговують, на нашу думку, ті пункти, де автори порушують питанє про кооперацію в кустарній промисловости. „Дуже бажано, — читаємо на ст. 60 — 61, — допомагати ріжним коопераціям, що виникають серед кустарів, бо подібні організації, розвиваючи

¹⁾ Для ознайомлення з статистикою кустарних промислів на Україні відсилаємо до нашої праці — „Побічні й домашні (кустарні) промисли на Україні, — надрукованої в XII кн. Літ.-Наук. Вістника за 1909 р. При всій своїй ескізности, ся праця все ж являєть ся, наскільки нам відомо, єдиним джерелом, де згрупувано відомости про становище кустарних промислів по всій Україні.

дух ініціативи й самодіяльності кустарів, не тільки утворюють для них більш певні економічні обставини, а ще полекшують працю в багатьох промислах. Об'єднуючись в артілі, товариства, спілки, кустарі можуть використовувати свої сили найбільш продуктивним способом, а також мають змогу продуктивніше використовувати свої запаси грошей і сирих матеріалів, складаючи їх до-купи. Розумієть ся, безпосередню участь у підтримуванні вже заснованих і в організації нових кооперацій повинні взяти місцеві земські й громадські інституції. Сі інституції могли б пронагувати ідею кооперації й підготувати кустарів до тої форми самопомочи, яка найбільш буде придатна до місцевих обставин“.

Маємо таким чином, досить широку програму, здійснене якої могло б напевне значно поліпшити сучасне становище кустарної промисловости. Але для здійснення сеї програми необхідні три річи: гроші, гроші й гроші. Хто їх дасть? — отут-то й вся „заковика“.

Вище ми бачили, що автори книжки досить критично ставлять ся до ролі уряду в справі підтримування кустарних промислів. Для такого крутицизму існує досить підстав. Навіть тепер, коли де-які представники уряду починають уважнійше придивлять ся до потреб органічного народного життя, доказ чого маємо хоча б у факті існування рецензованої книжки, — навіть тепер по роспису 1910 року на Відділ Сільської Економії призначено... 536.250 карб.! Се ж до смішного мізерна сума, особливо коли прийняти на увагу, що Відділ повинен дбати не тільки про розвиток кустарних промислів, а ще про десяток інших сільсько-господарських справ. Таким чином, на кустарну промисловість зостанеть ся може яка сотня тисяч карб., а що можна зробити з такою мізерною сумою?

Ніскільки не змершуючи вартости самої книжки, ми проте не можемо не звернути уваги на ті практичні наслідки, яких можна від неї сподіватись. Коли який приватний письменник виступає з проєктом реорганізації тої чи иншої справи, ми не маємо права вимагати від нього здійснення сього проєкту: для таких праць існує инша оцінка. Але коли з таким проєктом виступає уряд і коли той проєкт до того ще добре укладено, тоді маємо повне право вимагати не тільки слів, а й діла. В данім випадку, як бачимо, таке домагання розбиваєть ся об одну непереможну перешкоду: на задоволенне пекучих народніх потреб уряд не має грошей. А коли так, то ми, цілком признаючи теоретичну вартість рецензованої книжки, все ж таки не можемо не зауважити, що „всує проєкти писати, коли їх не здійснювати“.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

- Ярослав Марченко. На Тарасовій могилі. Краків, 1910. Ст. 11.
 Іван Крипакевич. Львів. Його минувшина й теперішність. Львів, 1910. Ст. 40. Ц. 40 сот
 В. Доманицький. Про Галичину та життя галицьких Українців. З малюнками (Тов. „Просвіта“ у Києві № 33). У Києві, 1909. Ст. 80. Ц. 12 коп.
 С. Ефремов, Муза гвіву та зневірря. (Наші справи № 9). Київ, 1910. Ст. 41. Ц. 8 коп.
 Михайло Гаврилко. На румовищах. Краків, 1910. Ст. 80 + 1.
 Л. Яновська, № 1001 та № 17. Київ, 1909. Ст. 15. Ц. 2 коп.

Поклик „Шкільного Союзу“.

Земляки й землячки!

Минули століття, як українсько-руський нарід був світочем народів своєю високою, повною багатого змісту культурою; минули століття, як він став організувати школи тоді, як навіть королі його сусідів підписати ся не уміли; — за українським народом смілі й свідомі зусилля князів, магнатів, гетьманів, брацтв, монастирів, народніх мас — дати народови як найбільше шкіл і низших і висших, плекати і розвивати народню освіту і національну культуру.

По поневоленю політичним, — по обробованю економічним, по закріпощеню — на руїнах тої світлої культури почала прозябати культура сусідних народів, а нарід український пішов назад, бо нині завдяки чужому панованю виказує застрашуючий процент неписьменних.

Нині українське слово заковане й переслідуване, — культурні потреби великого народа не заспокоювані, — наша школа здавлена, діти наші в ярмі.

Стан сей, невимовно грізний для всеї нашої будучности, не може далі тривати. Бо незадовго буде за пізно. Ми, котрі не могли ратувати наш нарід, а не зробилиб сього, стягнемо на себе вічний жаль і докір будучих поколінь.

І згадка про колишнє світле — минуле і думка про будуче і нинішній сумний, аж надто сумний, стан нашого шкільництва, каже нам нині забрати голосне слово; щоби закликати наш нарід до як найбільшої активности в справі нашого шкільництва.

Чи потребуємо широко описувати становище нашої рідної школи в Галичині? Народна школа, яка ні своїм числом, ні своєю організацією потреб народа не заспокоює ані в приближеню. Ні одної школи виділової, ні одної учит. семінарії, ні одної школи реальної, а смішно мале число українських гімназій і кілька катедр на львівськїм університеті отсе образ нашої публичної, чужим режимом вповні поневоленої на ласку і не ласку йому виданої школи в Галичині. На нас тяжать виїмкові, тільки для нас придумані постанови, бо розвиток наших гімназій від крайно ворожого польського Союму, а свіжий історичний доказ того настрою, се проєкт нового типу польсько-руських гімназій, видвинених польською краєвою репрезентацією в останній сесії, а для нашого середнього шкільництва впрост вбійчий.

Тенденція шкільництва офіційального аж надто нам відома.

А не забуваймо про сильну організацію шкіл приватних, на які пливають мільйони. Не забуваймо ні на хвилю про клічі, під якими ті фонди ростуть. Ягайлонська ідея, скрахувавши на всяких уніях, нині шукає здійснення організованем приватних шкіл, винародовлюванем молодого покоління, підтинанем в самім коріні нашого національного життя.

А ми?! — Ми на те все глухі, сліпі, бездільні! Без уваги лишали ми голоси, що остерігали суспільність перед сею грізною небезпекою.

Треба було аж надто разячих доказів мобілізації ворожих сил;

треба було, щоби ціла гроза роботи наших сусідів стала перед самими очима, щоби порушити наше громадянство, дати йому відчуття страшне „мементо“.

Тепер що іно починаємо розуміти превелику вагу школи, що іно тепер починаємо розуміти, що про будучність народу, про успіх всякої нашої праці рішають великі маси свідомої молодіжи, а через те і організація рідної національної школи стає нашим найбільш пекучим дезидератом, першою і найважнішою точкою в програмі нашої народньої роботи.

Щасливий зворот вийшов недавно з провінції, свіжий, енергичний, глибоко відчутий. Гарні початки закладанем приватних шкіл зроблено. Суспільність наша відчула, що не тільки ми мусимо, але і можемо проти сили поставити силу, проти приватних шкіл польських приватні школи наші, — проти сильної організації організацію ще сильнішу, — проти посвяти посвяти ще більшу, — проти фондів ще більші фонди.

Центральною організацією, котраб уняла в систему нашу роботу над шкільництвом, починаючи від народнього аж до висшого, сцентралізувала нашу до тепер між ріжні товариства роздроблену роботу, надала їй пляновости, свідомости напрямів і ціли, а zarazом приєднала для неї найширші круги нашого загалу, надала їй силу і енергію, та придбала для неї потрібних засобів, має бути Краєвий шкільний Союз, заложений українськими краєвими інституціями. Його обовязком буде дбати з одного боку про шкільництво публичне, офіціальне, про як найбільшу фреквенцію нашої молодіжи в наших школах публичних, про опіку для неї і моральну і матеріальну, про охорону її від кривд і надужить, про помножене українських шкіл і можливо повнійше заспокоєне пекучих потреб нашого шкільництва покликаними до того чинниками. З другого боку обовязком його буде пильнувати шкільництва у всіх його стадіях, від курсів неграмотних, курсів доповняючих і приготовляючих, шкіл народних і середних аж до справи університетської включно; дбати про можливо широке і всесторонне заспокоюване потреб нашого народу, запобігти бракам і прогалинам, які існують на сім полі, розбуджувати ініціативу на місцях і приходити їй в поміч засобами цілого народу, всеї суспільности. Се акція, котру Союз підіймає ся вести в тіснім співробітництві з найближшими їй товариствами, як Тов. „Просвіта“, Тов. Педагогічне, Учительська Громада, Наукове Тов. ім. Шевченка, при дружній допомочі всіх українських товариств і інституцій Галичини, при живій співучасті всеї суспільности. Тільки при живім співділаню всього нашого громадянства без ріжниць верств, партій і поглядів можуть бути здійснені сі завдання, які бере на себе Союз, а котрі являють ся неминучою потребою хвилі.

Погляньмо на Німців, які на поклик Петра Розетгера за 11 місяців зложили 3 мільйони на організоване приватних шкіл; на Чехів, які на приватне шкільництво складають рік річно близько мільйон; на Польків, які на „Towarzystwo szkoły ludowej“ і „Dar grunwał.“ зложили мільйони. Так роблять народи далеко щасливіші від нас, що в своїх руках держать шкільну магістратуру, яка і без того дбає про розвій їх

шкіл і ними широко опікується, що мають до своїх услуг і управу краю і центральне правительство. Але вони не вдоволяються тим, зрозумівши всю вагу школи і національно свідомого виховання. Вони не жалують ні праці, ні жертв, бо знають, що школа рішає про будучність народу, а всяка праця на сім полі, найменша жертва робить сю будучність і красою і певнішою.

А для нас така акція стократ потрібніша, стократ кінченіша. Учимося від других, щасливіших від нас народів, не жалуймо ні щирої праці ні щедрих жертв. Там, де справа йде про запевнене національного нашого існування — найбільша праця, найбільша жертва не за велика. — а велика і важна і найменша праця і найдрібніша жертва.

Нехайжеж у відповідь на наш горячий зазив наш нарід і наша суспільність здобудеться на як найважнішу свідому цілий і обовязків організаційну роботу в цілім краю.

Нехайжеж увесь нарід без різниці на верстви на партії, погляди і вік посилює з шедрими датками на фонд „Рідна школа“.

Зберім могучий фонд загальний на скріплене існуючих уже шкіл, на безпроводне помножене і успішний розвій наших приватних шкіл. Сили в нас ще досить! Викрешім її з себе з огляду на вагу справи і грозу положення.

Рідна школа нехай стоїть нам все перед очима, нехай нам не лишає ні хвилі спокою, нехай займає в нашій роботі місце перше, бо вона з усіх найважніших справ найважніша.

Покажім, що ми вірні висококультурним заповітам наших предків, що ми народ культурний, що може і буде жити в родині культурних народів Європи, а не стане погноєм чужих національностей.

На се чести і сили в нас хиба ще богато!

Михайло Грушевський
голова

Др. Іван Брик
секретар

Члени тіснішого комітету:

Радник Іван Кивелюк містоголова, Др. Іван Раковський II. секретар, відпоручник Наук. Тов. ім. Шевченка, о. Омелян Ваньо, Др. Володимир Охримович і о. Александер Стефанович, відпоручники Народного Комітету, Др. Остап Макарушка, відпоручник Руського Тов. Педагогічного.

Члени Союзу: Др. Стефан Федак і проф. Володимир Шухевич, відпоручники Тов. Дністер, Др. Евген Озаркевич і о. Теодозий Лежогубський, відпоручники Тов. „Просвіта“, о. Іван Чапельський і К. Малицька, відпоручники Руського Тов. Педагогічного, о. Др. Юрик Стефан, і проф. Василь Білецький, відпоручники Тов. „Учительська Громада“, Др. Володимир Бачинський, відпор. Народного Комітету, дир. Омелян Саєвич, відпор. Краєвого Союзу ревизійного.

Датки просить ся слати до Тов. Дністер у Львові, на кн. вкл. ч. 6800. Письма просить ся адресувати „Краєвий Шкільний Союз“ у Львові Ринок ч. 10 „Просвіта“.

